

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den fejlslagne germanisering

Den fejlslagne germanisering

G. JAPSEN

Den fejlslagne germanisering

*Den tyske forening for det nordlige Slesvig –
Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864*

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 57
ÅBENRÅ 1983

*Udgivet med støtte fra
Statens humanistiske forskningsråd
Dansk Kultursamfund og
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse*

Redaktion: Lars N. Henningsen

ISBN 87 7406 001 5
Laursen · Tønder

Indhold

Forord	I-III
Introduktion	7
Indledning	17
Den tyske Forenings oprettelse	19
Den tyske Forening i modvind	32
Før v. Köller	47
Tysk imperialisme og højredrejning s. 47 – Regeringens støtte til Den tyske Forening s. 49 – Knivsbjerg s. 52 – Medlemsfremgang og nye initiativer s. 56.	
Under v. Köller 1897-1901	60
Antidanske chikaner s. 62 – Finansiell støtte til tyskheden s. 66 – Den tyske Forening og udvisningerne s. 69 – Det altske Forbund s. 71 – Regeringsstøtte til tysk presse s. 72 – Medlemstilgang s. 74 – Foreningens arbejdsopgaver s. 78.	
Under Wilmowski	82
Dansk-tysk afspænding s. 82 – Nye tyske ledere i Nordslesvig s. 85 – Pastor Jacobsen og valgene 1901-03 s. 87 – Rigsdags- og landdagsvalget 1903 s. 89 – Den tyske Forening på Åbenrå-egnen s. 93 – Den tyske Forening, embedsmændene og regeringen s. 95 – Stigende medlemstal 1901-1907 s. 99 – Den tyske Forenings aktiviteter s. 101 – De tyske kræfter samles s. 104.	
Optanttraktaten og Den Tyske Forening	109
Den tyske Forenings kritik af dansk-tysk tilnærmelse s. 109 – Reaktion på optanttraktaten s. 115 – Fortsat nationalistisk stemning s. 120 – Økonomisk og kulturel støtte til tyskheden s. 126 – Antidanske artikler i tysk presse s. 132 – Forstærket forbindelse til Det altske Forbund s. 134 – Nye afdelinger grundlægges s. 136 – v. Bülow's forsoningspolitik s. 138.	

Landdagsvalget 1908	140
Reaktion på dansk fremgang s. 146 – Regeringens afspændingspolitik og den nationale fanatisme s. 149 – Andragende til kejseren s. 151 – Økonomisk støtte til fortyskningen udebliver s. 152.	
Modgang og medgang 1909-1910	156
Hjemmetyskernes og dommer C. J. Jürgensens opposition imod fanatismen s. 157 – Den tyske Forening i Tønder s. 162 – Højrekræfternes støtte til Den tyske Forening s. 163 – Hjemmetysk uvilje – Tiedje og præsteforeningen s. 166 – Den tyske Forenings modangreb s. 170 – Pastor Schmidt, Vodder og Fredsforeningen s. 172 – Den tyske Forening i fremgang – forhold til regeringen s. 176.	
Den tyske Forening og Fredsforeningen 1910-11	178
Samarbejde med Den tyske Forening s. 179 – Samarbejdsaftalen som mislykkedes s. 182.	
Den tyske Forening 1910-11	186
Nye vedtægter s. 186 – Hahn og Strackerjan forflyttes s. 188 – Den tyske Forening og det kulturelle arbejde s. 190 – Kredsvelfærdsforeningen i Haderslev s. 196 – Den tyske Forening og kirken s. 198 – Forstærket tysk nationalisme s. 199.	
Frem mod Verdenskrigen. Den tyske Forening 1912-14	203
Materiel støtte til tyskheden s. 204 – Skærpet antidansk holdning hos myndighederne s. 206 – Tysk valgnederlag 1912 og Hahns chauvinisme s. 209 – Valgkamp 1913 og dansk valgsejr s. 215 – Hahn tilrettevises af regeringen og landråd Dryander s. 219 – Chauvinistisk storm før krigsudbruddet s. 225 – Medlemskaren s. 236.	
Den tyske Forening under Verdenskrigen	239
Den tyske Forening og hjemmetyskerne s. 241	
Forkortelser	244
Noter og henvisninger	244
Personregister	257

Forord

Da Gottlieb Japsen døde den 4. marts 1981 efterlod han sig et manuskript om Den tyske forening for det nordlige Slesvig. Gennem en år-række havde han myreflittigt samlet stof til den opgave at kaste lys over den nationale kamp i Sønderjylland fra ca. 1864 indtil den første verdenskrig, et emne der i lang tid havde haft hans interesse. Ganske særlig fandt han det påkrævet at få belyst den tyske part i denne kamp. Et første resultat af denne forskerflid var bogen »Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender« med undertitlen »Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864«. Bogen udkom i 1980, og samtidig samlede Gottlieb Japsen materiale til en bog om den augustenburgske bevægelses skæbne efter 1864. Gottlieb Japsen skrev i forordet til bogen om pastor Jacobsen, at han havde ønsket at finde ud af, hvordan tyskheden udfoldede sig i den preussiske tid mellem 1864 og 1920; hvordan forholdet var mellem tilvandrede tyskere (især embedsmændene) og hjemmetyskere og deres dansksindede landsmænd; hvilke politiske partier de tysksindede tilsluttede sig og hvilke faktorer, der her var bestemmende osv. Japsen kunne med fuld føje skrive: »disse spørgsmål er næsten ubehandlede såvel fra tysk som fra dansk side«.

Da Gottlieb Japsen afsluttede sin gerning på Aarhus Universitet, holdt han den 31. oktober 1978 en afskedsforelæsning om »Den fejlslagne germanisering af Sønderjylland 1864-1914«. Forelæsningen falder i to dele, den første del former sig som en oversigt over udviklingen fra 1864 til 1890, da »Den tyske Forening for det nordlige Slesvig« blev oprettet, i anden del meddeles i kort form resultatet af de studier, der her foreligger i deres helhed. Forelæsningens første del er velegnet som introduktion og bringes her som indledning s. 7-15. Bogens titel er hentet fra forelæsningen.

Det efterladte manuskript betyder et meget værdifuldt supplement til bogen om pastor Jacobsen og vidner om, at dr. Japsen nåede langt frem mod det mål, han havde sat sig. Man må imponeres af det enorme materiale, som Gottlieb Japsen har fået samlet og bearbejdet. Han har gennemløjet tidens aviser og tidsskrifter, danske og tyske. I det preus-

siske indenrigsministeriums arkiv såvel som i provinsarkiverne på Got-
torp har han fundet et betydningsfuldt kildemateriale.

Såvidt man kan se er arbejdet i det store og hele blevet afsluttet. Tilsyneladende mangler der kun en enkelt kontrol hist og her samt et forord og en litteraturliste; der er således kun enkelte uafklarede forhold at tage stilling til. I manuskriptets første del forekommer en del overlapninger i forhold til bogen om pastor Jacobsen. Muligvis har Gottlieb Japsen påtænkt at foretage ændringer for at undgå sådanne overlapninger; herpå tyder det, at der flere steder i marginen med blyant er noteret et »P. J.« som antyder, hvor han eventuelt ville have sat enten en henvisning ind eller foretaget en forkortelse. Da disse overlapninger ikke generer læsningen, er der ikke gjort forsøg på at lave om på teksten og den gengives uændret. Udover henvisningerne til bogen om pastor Jacobsen findes der enkelte blyantsnotitser f.eks. »A. Lassens analyse benyttes«. Der er her tænkt på Aksel Lassens værk »Valg mellem tysk og dansk« (1976), hvor de politiske valg mellem 1867 og 1968 gennemgås med henblik på nationale forskydninger.

Henvisningerne til bogen om pastor Jacobsen gælder kun nærværende bogs første del, idet pastor Jacobsen i 1903 havde udspillet sin rolle. Hovedpersonen i bogens sidste del fra 1903 til 1914 er den tyske forenings formand, dommer Hahn. Han var en energisk tilhænger af »Den faste hånds politik«. Han nærede store forventninger til yderligere tysk fremgang som resultat af fortyskningspolitikken, men tværtimod viste valgene fra 1907 dansk fremgang. Japsen har udførligt gjort rede for den grænseløse skuffelse, som beredtes de tyske embedsmænd og den tysksindede befolkning, både i Nordslesvig og syd derfor, som følge af de gode danske resultater ved landdagsvalgene i 1908 og 1913 samt ved rigsdagsvalget 1912.

Forudsætningen for den danske fremgang var til en vis grad optantbørn-konventionen af 1907, hvorved et stort antal nordslesvigere, hidtil danske statsborgere, fik tysk indfødsret. Men i den danske befolkning var konventionen trods alt meget omstridt, fordi den danske regering i konventionen udtrykkelig havde erklæret ikke at have nogen ret i henhold til paragraf 5 i Pragfreden, og fordi den på gensidig basis ville være villig til at dæmpe overdrevne udslag af national agitation. Dette sidste tilsagn gav anledning til megen kiv mellem de to regeringer.

Striden om optantbørn-konventionen har i nogen grad tilsløret blikket for, hvilket stort resultat der blev opnået ved at ca. 4000 optantbørn blev tyske statsborgere og dermed fik politiske rettigheder og adgang til at deltage i det nationale arbejde. Den tyske forenings ledelse fandt, at

tyskernes chance for at hævde sig i Nordslesvig dermed var stærkt forringet og krævede en skarpere politik fra myndighedernes side.

Foruden dommer Hahn er redaktør Strackerjan en hovedperson i bogen; Han forfulgte nidkært enhver taler eller skribent, der agiterede for den danske sag. Han løb dog ofte med halv vind, og det blev let nok at påpege det uholdbare i hans påstande; hans angiverier gav anledning til meget postyr, når den tyske gesandt klagede i København. Den danske regering kunne på sin side gang på gang påtale overdrevne udslag af tysk-national agitation. Japsen giver mange eksempler derpå.

Af undersøgelsen fremtræder med stor klarhed, at den tyske rigsregering blev mere og mere afmægtig over for den stigende nationalistiske folkestemning i Tyskland. Af udenrigspolitiske grunde måtte regeringen ønske en mindre hårdhændet fremfærd mod de danske; men henvisning til sådanne hensyn fremkaldte protester fra de nationalistiske kredse, der mente, at Tyskland var i en så stærk position, at det ikke behøvede at tage hensyn til en så beskeden politisk faktor som Danmark. De chauvinistiske tyske tilkendegivelser tog i årene op mod 1914 til i voldsomhed.

Med pressens hjælp udviklede der sig et meningstyranni, som det var svært at komme op imod for moderate kræfter. Der kan i denne forbindelse henvises til en nylig udkommen bog (som Japsen ikke nåede at kende) af Jörn-Peter Leppien om den liberale professor Martin Rade i Marburg, der forsøgte at gå op imod den tysk-nationalistiske strøm (Martin Rade und die deutsch-dänischen Beziehungen 1909-1929, 1981).

Med rette har Gottlieb Japsen fremhævet, at den hjemmetyske Nordslesvig-historie i perioden 1864-1920 er forsømt. Ret beset gælder det dog også i nogen grad den danske side. Der ligger i arkiverne et enormt materiale, som venter på at blive udnyttet. Man kan håbe, at en eller flere gennem læsningen af Japsens bog må få lyst til at gå ombord i denne fase af den sønderjyske historie, med ligelig hensyntagen til både den danske og den tyske faktor.

Med sin bog om Den tyske Forening har Gottlieb Japsen banet vejen til et vanskeligt tilgængeligt og yderst mangesidigt kompliceret stofområde. Bogen er blevet en værdig slutsten på hans engagerede arbejde med at klarlægge de nationale forhold i sin sønderjyske hjemstavn.

Troels Fink

Introduktion

Det er velkendt, at med de indrykkende preussiske og østrigske tropper i 1864 vendte de emigrerede eller af danskerne fordrevne slesvigholstenske embedsmænd og politikere tilbage. De og deres tilhængere i Hertugdømmerne regnede med, at tiden nu var inde til at realisere de idealer, som de med så stor udholdenhed havde kæmpet for under Treårskrigen.

En forudsætning herfor var, at den danske regerings ulovlige foranstaltninger blev ophævet, og herved forstod de slesvigholstenske politikere de handlinger, som stred mod læren om Hertugdømmernes grundrettigheder eller ikke var blevet godkendt af slesvigholstenske politiske eller administrative organer.

Derfor ophævedes de omstridte danske sprogreskripter, der havde indført dansk skolesprog og blandet kirkesprog i Mellemslesvig og i Nordslesvigs købstæder og flækker. De danske præster og mange lærere blev fordrevet fra Mellemslesvig, og de fleste embeder af betydning blev besat med gamle slesvigholstenere. I de nordslesvigske landsbyskoler genindførtes tysk som tilvalgsfag.

Men opregningen af disse antidanske skridt – og listen kunne let gøres længere – går uden om det, der i en nationalpolitisk sammenhæng var det vigtigste: sprogreskriptet af 1840, der indførte dansk som øvrighedssprog i de nordslesvigske landdistrikter ned til den nuværende grænse, blev der ikke rokket ved, og dermed anerkendte slesvigholsternerne i deres dogmatisme i realiteten det nordlige Slesvig som et dansk område. Dette svarede ganske til den slesvigholstenske oprørsregerings holdning i 1848. Det er af væsentlig betydning for forståelsen af hele den følgende udvikling at gøre sig klart, at Nordslesvig efter 1840 fra såvel dansk som tysk side anerkendtes som et velafgrænset dansk område, som ved nationalpolitiske afgørelser måtte betragtes som en enhed.

Man fejlvurderer slesvigholsternerne, hvis man nøjes med at se på deres danskfjendtlighed. De var først og fremmest liberale, om end af en snæversynet og dogmatisk borgerlighed. I 1848 havde de tilsluttet sig den tyske revolution i håb om at få deres politiske ønsker opfyldt ad

denne vej, og et slesvigholstensk parlament havde så tidligt som i september 1848 vedtaget en liberal forfatning, der bl.a. garanterede det danske Nordslesvigs hævdvundne sproglige særstilling, uden tvivl for at vinde den derværende befolkning for den slesvigholstenske statsdannelse. Forfatningen publiceredes med både tysk og dansk tekst.

I 1864 håbede de, at Slesvig-Holsten måtte blive optaget i det tyske Forbund som et særskilt hertugdømme under en augustenburgsk fyrste. Dette projekt støttedes ikke alene af den offentlige mening i Tyskland, men også af stormagten Østrig. Dets virkeliggørelse strandede som bekendt på det preussisk-østrigske opgør om lederskabet i Tyskland, et opgør, der i 1866 afgjordes med Preussens sejr. Stemningen var da stærkt antipreussisk i alle slesvigholstenske kredse, og Hertugdømmernes inkorporation i Preussen i 1867 som simpel provins mødte heftig modstand i befolkningen. Det er sandt nok, at det augustenburgske parti under indtryk af Preussens militære sejre hurtigt svandt hen, men det bør fremhæves, at den hjemmegroede slesvigholstenske liberalisme levede videre i Hertugdømmernes største parti, det frisindede, og at detes hovedorgan, Kieler Zeitung, var Slesvigholstens eneste tyske dagblad af format. Slesvigholstenernes murren besvaredes fra den preussiske regerings side med mistro over for alt, hvad der var slesvigholstensk. Det indflydelsesrige og selvbevidste ridderskab tilsidesattes ved besættelsen af vigtige embeder og fik ikke adgang til det preussiske herrehus. Kiels universitet, der havde været slesvigholstenernes åndelige højborg, blev et provinsielt preussisk institut til uddannelse af embedsmænd og læger, hvor man bevidst forsømte studiet af Slesvig-Holstens historie, indtil myndighederne kort før 1. verdenskrig blev klar over, at der måtte gøres noget over for den danske forsknings dominans. Når det officielle Preussens holdning over for den borgerlige opposition i provinsen var så afvisende, som jeg lige har antydnet, kan man tænke sig, hvor voldsomt myndighederne gik til værks over for de såkaldte rigsfjender: det danske og senere det socialdemokratiske parti. Det er de preussiske autoriteters bestræbelser for at gøre det af med det danske parti for derved at opnå Sønderjyllands og især Nordslesvigs germanisering jeg nu vil komme ind på.

I det, jeg har sagt i denne indledning, vil man formodentlig finde en bekræftelse på den populære fordom, at Preussen var en bundreaktionær militærstat, af hvilken man ikke kunne forvente andet end en stupid repressionspolitik, der måtte ende med en fiasko. Men i denne opfattelse er der langt mere som er forkert, end der er rigtige elementer. Preussen var i størstedelen af det 19. århundrede Tysklands mest progressive stat.

Det er sandt, at Preussens gamle østelbiske provinser var hjemstedet for en meget stærk godsejeradel, der dominerede hæren og bureaukratiet, men det er lige så vigtigt at være opmærksom på, at godsejerne siden bondefrigørelsen i århundredets begyndelse havde udviklet sig til en klasse af kapitalistiske jordbesiddere med mange bånd til byernes bourgeoisie. Dermed var der skabt mulighed for et kompromis mellem den herskende adel og det utilfredse borgerskab, navnlig det hurtigt voksende industri- og bankbourgeoisie i Rhinlandet. Begyndelsen blev gjort med den tyske toldforening, der blev planlagt og realiseret af den liberalt indstillede preussiske embedsstand. Den fik de tyske kapitalister til at sætte deres lid til Preussen, og under revolutionen i 1848 satte Rhinlandets liberale førere sig til rette i ministerstolene i Berlin. Godt en halv snes år efter den mislykkede tyske revolution kom Bismarck til magten i Preussen. Hans storhed består først og fremmest i, at han klart erkendte nødvendigheden af et kompromis mellem junkere og kapitalister, hvis man ville undgå en revolution. Han skabte på den ene side et Tyskland under Preussens ledelse og sikrede på den anden side den tyske kapitalisme de bedst tænkelige udviklingsbetingelser. Prisen for denne halve »revolution fra oven«, som man har kaldt den, var opgivelsen af det tyske demokrati til fordel for et halvabsolutistisk regime, der nok kunne kue, men ikke overvinde de spændinger og modsætninger, som udviklingen førte med sig.

Men foreløbig, helt frem til slutningen af 1870erne, prægedes det politiske liv i Preussen af en strøm af progressive reformer, som også Hertugdømmerne nød godt af.

Her havde de politiske forhold under det danske styre efter Treårskrigen været præget af reaktion og stagnation. Enevælden i Slesvig ophævedes ikke, stænderforfatningen var højst udemokratisk, der herskede censur og et skrappt politiregimente, og de nye embedsmænd, som man i Nordslesvig glædede sig over, fordi de var danske, synes ofte at have behandlet bønderne med et standshovmod, som man ikke var vant til i det slesvigske. Det levende folkelige røre, der havde karakteriseret forholdene i 40erne, forsvandt. De to hjemlige danske agitatorer, Koch i Haderslev og Fischer i Åbenrå, forlod i protest deres redaktørstole.

Jeg fremhæver dette så stærkt for at imødegå den almindelige, letforståelige opfattelse, at det preussiske styre i Hertugdømmerne kom som et reaktionært regime, som alle selvfølgelig måtte vende sig imod. Man fik tværtimod reformer i en sådan mængde, at mange syntes, at det var alt for meget i et så kort åremål. Der kom bl.a. almindelig valgret, den dømmende og udøvende magt blev adskilt ned til de laveste embe-

der, der gennemførtes en ny bonitering af jorden og i forbindelse hermed fik man det preussiske grundbogssystem, der betød et stort fremskridt i forhold til de gamle skyld- og panteprotokoller; man fik tvungen borgerlig vielse, det afgørende persondokument var ikke længere den af præsten udstedte dåbsattest, men personregisterførerens fødselsattest; skolerne stod ikke længere under tilsyn af provsten, men af den verdslige kredsskoleinspektør. Intet under, at man i den nationale kamp fra tysk side fremhævede Preussen og det preussisk prægede Tyskland som fremskridtslandet i modsætning til Danmark.

De preussiske regeringseksaminators nationalpolitiske forestillinger var derimod udformet på grundlag af deres omfattende erfaringer fra Preussens polske provinser. Det vil være en meget stor, men også meget indbringende opgave for en historiker at klarlægge, i hvilket omfang den preussiske nationalitetspolitik i de polske provinser og i Slesvig blev ført ud fra fælles principper og med fælles mål.

Det er af interesse at konstatere, at polakkerne i Preussen stort set var kommet under preussisk styre, før der var opstået en polsk nationalfølelse i moderne forstand. I det stift stænderdelte Polen følte de livegne bønder sig frem for alt i modsætning til de forhadte herremænd. Det er et velkendt eksempel, at da polske emigranter i 1846 ville have bønderne i Vestgalicien til at rejse sig mod de østrigske embedsmænd, vendte de sig i stedet for mod herremændene, fordi disse var kejserens fjender. Bønderne kom i tre dage i træk kørende til byen Tarnow med korteger af vogne, belæsset med polske adelsmænd, som de havde slået ihjel eller lemlæstet. De ville dermed glæde den kejserlige kredshovedsmand i Tarnow. Den polske nationalisme blev helt op til ca. 1870 båret oppe af lavadelen og gejstligheden.

Preussens polske politik blev under disse forhold bestemt af rationelle statspolitiske og ikke mindst udenrigspolitiske overvejelser. Kongen forsikrede i 1815 sine polske undersåtter, at de måtte bevare deres polske sprog og nationalitet. Målet var ikke at gøre polakkerne til tyskere, men til gode preussere. Ud fra denne betragtning var det polske problem ikke primært et nationalt problem, men det lod sig i praksis ikke nægte, at polsk sprog, polske traditioner og polsk kultur ikke lod sig forene med den preussificering, man tilstræbte, og som jo uundgåeligt var tysksproget. Værre blev det af, at polske bestræbelser, hvad enten de gjaldt politik, kultur eller økonomi, i stigende grad fik et demokratisk og derfor oprørske præg.

Bismarcks syn på den polske nationalbevægelse var bestemt af den traditionelle preussiske opfattelse. Et selvstændigt Polen var aldeles

uacceptabelt for ham, fordi det ville blive »en fransk lejr ved Weichsel«, som han sagde. Samtidig nærede han kun ringeagt for polakkerne, dvs. de polske bønder, og om den polske nationalisme mente han endnu i 1880'erne, at den var et adelsprodukt. Han erkendte ikke, at den polske bevægelse fra 1870'erne mere og mere udviklede sig til en national bondebevægelse. Ud fra sin opfattelse af polakkerne anbefalede han over for den polske separatisme en energisk og hurtig germanisering.

Da nu det nordslesvigske problem sammenlignet med det polske var meget lille og ikke spillede nogen udenrigspolitisk rolle for Preussen, syntes der at være god grund til, at den preussiske politik over for de nye danske undersåtter skulle begrænse sig til det, der oprindeligt havde været målet over for polakkerne: at gøre dem til loyale preussere, som levede under preussiske love og kunne tysk nok til at klare sig i det praktiske liv, men som iøvrigt sprogligt og nationalt levede deres vante danske liv, med andre ord førte en tilværelse, der svarede til den, som den danske konges tyske undersåtter havde levet gennem århundreder.

Ser man på den preussiske Nordslesvig-politik, konstaterer man let en principiel forskel mellem Bismarck-tiden og den efterfølgende periode. Den tyske historiker Oswald Hauser har gjort disse to slags politik til tesen i sin bog »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke«, et af de få værdifulde værker om Sønderjylland efter 1864. Han hævder heri, at der oprindeligt ikke førtes en nationalistisk politik, men at den gradvis trængte frem i administrationen; den begyndte på det lavere niveau, men beherskede til slut alt i det preussiske regime. Om denne kendsgerning vil der sikkert være bred enighed. I den første periode, siger han, dominerede en rationalistisk, lidenskabsløs politik på grundlag af statsræsonen, altså de preussiske statsinteresser. Forskellen mellem de to perioders preussiske politik er altså især af psykologisk natur. Embedsmændenes og statsmændenes nøgterne overvejelser erstattedes af populære kræfters emotionelle politik. Hausers konstatering af to faser i den preussiske politik over for sønderjyderne har uden tvivl ramt noget, der både er rigtigt og væsentligt.

Støder man da endnu efter 1864 på en preussisk politik, der behandlede danskerne ud fra det gamle feudalt bestemte synspunkt, at bøndernes og andre lavere klassers nationale tilværelse principielt ikke kom statsmagten ved? Spørgsmålet kan besvares bekræftende: Denne holdning repræsenteredes især af Hertugdømmernes overpræsident indtil 1879, Carl v. Scheel-Plessen, før 1864 embedsmand i dansk tjeneste, derefter i preussisk, tilhænger af Preussens annektion af Hertugdømmerne, Bismarcks betroede mand under arbejdet med at indpasse Her-

tugdømmerne i det preussiske monarki. Hans stilling til danskerne i Nordslesvig fremgår med tydelighed af en betænkning, han afgav, da man i 1869 overvejede indførelse af obligatorisk tysk-undervisning. Han var modstander af dette skridt, fordi den nordslesvigske befolkning ville opfatte det som begyndelsen til en voldelig germanisering af Nordslesvig. Han ville helst vente, til det nordslesvigske spørgsmål var blevet definitivt løst ved gennemførelse af § 5, men han nægtede ikke, at det ville være af stor nytte, om end ikke uundværligt, for befolkningen at kunne tysk. Man måtte så håbe, at stigende kendskab til tysk ville få antipatien mod den tyske nationalitet og den tyske stat til at svinde; tyskundervisningen kunne således blive et middel til efterhånden at skabe fred mellem to nationaliteter, der tilhørte samme stat.

Bismarck derimod havde ikke noget imod at opgive denne gammel-dags indstilling. For ham var danskerne åbenbart ligesom polakkerne fremmedlegemer i den tyske stat, som det gjaldt at bekæmpe med en energisk germaniseringspolitik. Da spørgsmålet om den obligatoriske tyskundervisning i maj 1870 kom op i det preussiske ministerråd, kunne Bismarck ikke se, at der var nogen grund til at udsætte denne nyttige foranstaltning, til § 5 var blevet gennemført. Hvis man foreløbigt nøjedes med dette skridt, ville det fremtræde som et resultat af faderlig forsorg, fjernt fra germaniseringsspørgsmålet. Senere kunne man så gå videre («Später könne man dann weiter gehen»). Denne for den nationale politik væsentlige sætning skal forstås på baggrund af en redegørelse, som kultusministeriets repræsentant havde fremsat tidligere på mødet. Hensigten var, at undervisningssproget de første 2-3 år skulle være dansk, men derefter tysk, bortset fra religionsundervisningen, på lignende måde som i de polske distrikter i Vestpreussen og Posen. Bismarck havde ingen forbehold over for dette mål; han ønskede kun germaniseringspolitikken i Nordslesvig gennemført med større forsigtighed.

Selv med den begrænsede viden, vi har om parallelle preussiske foranstaltninger mod polakkerne og danskerne, tør man vist gå ud fra, at principperne og kursen for den preussiske nationalitetspolitik var ens over for begge nationer. De to faser i den preussiske nationaliseringspolitik, som Hauser konstaterer for Nordslesvigs vedkommende fandtes også i de polske provinser, men de afgørende germaniseringsforanstaltninger over for danskerne var tøvende og mindre brutale efterligninger af de antipolske skridt. Jeg kan henvise til, at de polske folkeskoler fortyskedes i 1872, men de danske i to tempi, i 1878 og 1888, og at de efterfølgende tyske koloniseringsbestræbelser med bosættelse af tyske

bønder i Nordslesvig tydelig nok var inspireret af det antipolske forbillede. Den økonomiske særlovgivning til støtte for tyskheden, som længe havde været i brug i de polske provinser, blev i 1912 udstrakt til også at gælde det danske område.

Hvordan var så den nationale udvikling i Nordslesvig i de første 25 år under preussisk styre fra 1864 til 1889?

I 1880'erne var det danske stemmetal ved rigsdagsvalgene kun halvt så stort som det havde været i 1867. Den forklaring, man plejer at give på denne voldsomme tilbagegang rummer uden tvivl en stor del af sandheden: 50.000 udvandrede og medførte 100 millioner mark, 25.000 måtte som danske optanter holde sig uden for det politiske liv. Til gunst for denne forklaring taler det faktum, at det tyske stemmetal kun steg relativt lidt, langt mindre end det danske gik tilbage. Den danske tilbagegang skulle altså kun være forbigående og ret beset kun tilsyneladende. Den gængse forklaring hviler imidlertid på den ubeviste og vel også ubeviselige antagelse, at udvandringen og optionen skyldtes nationale motiver. Der er sikkert forklaringen i mange tilfælde, men længere tør man i øjeblikket ikke gå. Usikkerheden står dels i forbindelse med, at § 5 havde fremkaldt en almindelig tro på, at landsdelen inden længe ville blive dansk igen, og dels med det som regel oversete faktum, at udvandringen i denne periode også var stor fra andre økonomisk ilde stedte egne i Tyskland, hvor det nationale moment ikke spillede nogen rolle. Spørgsmålet bliver altså, om danskernes tiltagende passivitet på det nationalpolitiske område, som kan fastslås i 1870'erne, og som så sent som i 1887 bl.a. gav sig udslag i, at de danske førere i Tønder kreds opfordrede vælgerne til at afholde sig fra at stemme, i større eller mindre omfang må opfattes som indledningen til et kompromis med de tyske magthavere eller endog til en gradvis overgang til den tyske lejr. Hvilken tiltrækning havde det preussiske styre udøvet?

Man kunne her lægge vægt på, at nordslesvigerne kun havde været nationalt bevidste i en snes år, da de kom under Preussen, medens tysk lovgivning og administration havde været tradition gennem århundreder. Ikke mindst for slesvigholstenerne var denne gamle tingenes tilstand den eneste naturlige i Slesvig og den nationale danskhed et kunstprodukt. De var derfor ivrige tilhængere af germaniseringen. Generalsuperintendent Kaftan, der var født i Nordslesvig og havde været dansk præst i Åbenrå, kunne derfor i 1893 skrive til kultusministeren: »Den preussiske regering vil germanisere Nordslesvig. Folkeskolen skal tjene som en værdifuld faktor i denne proces – begge dele er noget selvfølgelig«. Slesvigholstenerne, og efter dem de preussiske embedsmænd,

efter skolens totale fortyskning i 1888 – på »protestpartiets sidste suk«.

Men denne bedømmelse af danskheden i Nordslesvig var afgjort forkert. Dansk nationalfølelse var for den brede befolkning udtryk for deres sociale og åndelige selvhævdelse, at forsvare det danske var et eksistensspørgsmål for dem. En langsigtet, taktfuld preussisk politik med begrænsede nationale mål kunne måske have fået dem til at indordne sig i en tysk stat, der bød dem materielle fordele. En sådan politik var preusserne imidlertid ikke indstillet på og de progressive træk ved den preussiske lovgivning, jeg har omtalt kunne ikke opveje det preussiske styres vrangsider, først og fremmest den nationale politiks tendens til at behandle de ikke-tyske folkeslag som borgere af anden klasse selv om den preussiske liberalisme og glansen af den nye tyske stormagt meget vel kan tænkes at have tiltrukket en del nordslesvigere, så er det afgørende, at der i løbet af firserne indledtes et historisk afsnit, der førte danskerne og tyskerne i helt forskellig retning.

Om kampen mod germaniseringen ville blive genoptaget med fornyet styrke, og om danskerne kunne holde stand i den, ville især komme til at afhænge af, om danskerne kunne samle nye kræfter. Og det ville til syvende og sidst afhænge af landbrugets udvikling. Her står vi over for den ubehagelige kendsgerning, at det nordslesvigske landbrugs historie ikke er skrevet. Der findes kun kommentarer til de officielle statistiske oplysninger om brugsstørrelser, svinebesætningernes vækst o.l. Kyndige folk er imidlertid ikke i tvivl om, at netop firserne er en afgørende omlægningsperiode for landbruget. Nu blev landbruget for alvor et erhverv på linje med alle andre; til brug for den mere intensive drift blev der optaget store prioritetslån i kreditforeningerne i Kiel, af hvilke den ældste, oprettet i 1882, fik størst udbredelse i Nordslesvig; der oprettedes andelsmejerier, og svineavlen var i enorm fremgang. De bønder, der drev dette moderne, kapitalistisk prægede landbrug, var velhavende og selvsikre. Deres tekniske, driftsmæssige og organisatoriske forbillede var fra nu af Danmark, og ikke længere det tyske Angel, og i Danmark hentede de gennem besøg på efterskoler, højskoler og landbrugsskoler inspiration i Venstres politiske og sociale idealer, der tydeligt adskilte sig fra den konservatisme, som havde præget den ældre slægt i Nordslesvig, men frem for alt stod i grel modsætning til den nationalistiske og imperialistiske ånd, der fra nu af blev fremherskende i Tyskland.

Her indledte Bismarck i 1878 en ny fase i Tysklands historie ved at tilvejebringe en alliance med de nationalliberales højre fløj. Den kom til at udgøre grundlaget for den konservative samlingspolitik, som indtil 1918 beherskede det politiske liv i Tyskland. Fra nu af blev der ikke

1918 beherskede det politiske liv i Tyskland. Fra nu af blev der ikke mere ansat liberale i preussiske embedsstillinger. Racistiske og specielt antisemitiske synspunkter førte fra 1879 til oprettelse af de nye Vereine deutscher Studenten, som hjemmetyske forgrundsfigurer som præsterne Jacobsen i Skærbæk og Schmidt i Vodder var fremtrædende medlemmer af. Til varetagelse af storkapitalens fællesinteresser dannedes i 1891 det nationalistiske, højreradikale Altske Forbund.

I Nordslesvig fandt den nye, imperialistiske æra udtryk i dannelsen af »Den tyske Forening for det nordlige Slesvig« i 1890. Dens stiftere forkyndte, at den blev dannet til forsvar mod de store danske foreninger, der var opstået i løbet af 1880'erne: Sprogforeningen og Vælgerforeningen, men denne omstændighed var i hvert fald langt fra det interessanteste ved denne den første landsdelsdækkende tyske organisation.

Det havde nemlig været et karakteristisk træk ved den nordslesvigske tyskthed efter 1864, at den stort set lod sig repræsentere og lede af embedsmændene, der, som nævnt, efter 1864 for en stor del havde været gamle slesvigholstenere. Der fandtes ingen hjemlige tyske førere, som tog kampen op med de kendte danske politikere eller kunne måle sig med dem. Hvor der havde været tysk fremgang, skyldtes den for en stor del embedsmændenes påvirkning af en passiv befolkning; det gjaldt f.eks. den fortyskning af skolerne ud over det i loven påbudte, som i årene fra 1864 til 1888 var blevet gennemført i trekanten mellem Flensborg, Tønder og Løgumkloster. Nu tog Den tyske Forening fat på at organisere de tysksindede i et net af lokalafdelinger hvor næsten al magt var samlet i centralledelsen, således som det nærmere skal belyses i denne bog.

Indledning

I løbet af 1880'erne foregik der i Sønderjylland en grundlæggende forandring af de vilkår, hvorunder landsdelens nationale forhold udviklede sig.

For de dansksindede havde de første 25 år under preussisk styre været en periode præget af tilbagegang. Deres stemmetal var blevet reduceret til halvdelen af, hvad det havde været ved de første valg i 1867. Positionerne i Mellemslesvig, og da navnlig i Flensborg, var gået tabt. I Nordslesvig var den danske styrke blevet svækket som følge af, at et halvt hundrede tusinde mennesker var udvandret medtagende en kapital på ca. 100 millioner mark, og fordi mange tusinde sønderjyder, der ved at optere for Danmark havde bevaret dansk indfødsret, til gengæld var afskåret fra at tage del i det politiske liv. Dertil kom, at den danske lejr i 1880'erne stod splittet i spørgsmålet om, hvilken kurs der skulle følges over for de tyske magthavere. Den danske svækkelse var af disse blevet udnyttet til at fortyske de nordslesvigske landsbyskoler ved hjælp af dekretter af 1871, 1878 og især 1888; men det var fra et dansk synspunkt foruroligende, at skolerne inden for en trekant, der fra den nuværende grænse strakte sig op til Løgumklosteregnet, allerede før 1888 var blevet tyske ad frivillighedens vej.

Samtidig var den danske tilbageerobring af det tabte imidlertid blevet indledt. Den danske presse var i fremgang, men stillingen styrkedes navnlig ved stiftelsen af de tre store nationale foreninger: i 1880 »Foreningen til det danske sprogs bevarelse i Nordslesvig«, der skulle tage sig af det danske kulturarbejde, i 1888 den politiske organisation »Vælgerforeningen for Nordslesvig« og i 1892: »Sønderjydsk Skoleforening«, der organiserede de unges ophold på efter- og højskoler i Danmark.

Når bortses fra det nævnte område i midtlandet, fra Slogs herred op over Løgumkloster til Haderslev amts grænse, lod bondebefolkningens store flertal sig ikke rokke i sit danske sindelag. Forklaringen på dette i mange henseender forbavsende grundtræk i den nordslesvigske udvikling må i høj grad søges i, at gårdejerne, takket være deres danske orientering, fik del i deres kongerigske fagfællers materielle og åndelige

rejsning og derved i den demokratiseringsproces, der kom til at præge livet i Danmark. Demokrati og danskhed blev hermed i stigende grad synonyme for de dansksindede sønderjyder.

Omsvingsårene i 1880'erne kom til at tage en ganske anden retning for det tysksindede mindretal. Uden for den omtalte trekant havde det sin styrke i byerne, og både der og hvor det ellers stod stærkt, kunne det støtte sig til højere sociale lag end danskerne. Embeds- og bestillingsmænd spillede en meget betydelig rolle for dets politiske liv, mens hjemmetyskerne (de tysksindede, men dansktalende sønderjyder) kun svagt gjorde sig gældende i den nationale strid. Denne tilstand stod uden tvivl i forbindelse med, at den gamle slesvigholstenske bevægelse, der havde haft en betydelig liberal farve, havde kapituleret over for det preussiske regime. Hjemmetyskerne anså den tyske sag for tabt uden embedsmændenes ledende hånd.

Det fik skæbnesvangre følger for tyskheden i Nordslesvig, da det Bismarckske styre og dets efterfølgere fra omkring 1880 mistede sine liberalistiske træk. Til glæde for de østelbiske junkere og de rhinske industriherrer indførtes der beskyttelsestold, mens socialdemokratiet blev forbudt og kampen mod den reaktionære katolicisme blev opgivet; til gengæld dukkede antisemitismen op, og som et forbillede for, hvad det danske Nordslesvig havde i vente, indledtes en voldsom undertrykkelsespolitik over for Preussens millioner af polske undersåtter.

Det tyske mindretal i Nordslesvig gjorde hele denne udvikling med. Det tyske riges uimodståelige storhed var den grundlæggende kendsgerning, der skulle få det til at forsone sig med opgivelsen af fortidens slesvigholstenisme, og ved hvis hjælp man håbede at kunne drage de dansksindede over på tysk side. Fra de gamle slesvigholstenere havde man arvet den overbevisning, som man lod gå videre til de preussiske embedsmænd, at danskheden var nogle få agitatorers værk, et kunstprodukt, som passende regeringsforanstaltninger nok skulle få bugt med.

Fælles for dansk- og tysksindede var deres danske sprog, som kun embedsmændene ikke havde del i. Derfor udkom også det af regeringen støttede dagblad »Folkebladet« i Haderslev på dansk, og i lokaladministrationen var dansk fortsat dominerende i 1890'erne. Den økonomiske stagnation til ind i 90'erne holdt indvandringen sydfra på et minimum, mens jyske tjenestefolk nu som før var uundværlige for de vestslesvigske gårdejere.

Den tyske Forenings oprettelse

Det var i løbet af 1880erne lykkedes danskerne at stabilisere deres stilling. Det kunne bl.a. ses af valgtallene. I 1881 blev der ved rigsdagsvalget afgivet 12.831 danske stemmer i Nordslesvig, i 1890 12.860¹. Dertil kom fra 1889 til 1894 en styrkelse af danskernes stilling som følge af, at over 5000 optanter (mænd, kvinder og børn) i denne periode fik preussisk indfødsret. Denne imødekommenhed skyldtes ønsket om, over for faren for en fransk-russisk alliance, at sikre sig den danske regerings venskab, men samtidig regnede embedsmændene i Slesvig med, at resultatet også ville blive de dansksindedes overgang til en protysk indstilling. Af samme grund blev der i 1889 ikke afholdt civile festligheder i anledning af 25-året for erobringen af Sønderjylland.²

Naturaliseringerne, der skaffede det danske parti flere vælgere og aktivister i de gode danske egne, mens kun få optanter blev naturaliseret i sogne, hvor tyskerne havde flertallet eller kunne forventes at få det, vakte stærk harme i tyske kredse. Fra Den tyske Forenings side blev det påstået, at de var hovedårsagen til foreningens oprettelse. Ved stiftelsen af Den tyske Forenings lokalafdeling i Bolderslev den 25. juni 1893 udtalte gymnasielærer August Sach fra Haderslev således: »Den tyske Forening for det nordlige Slesvig blev oprettet, da optantspørgsmålet blev brændende i Nordslesvig, da regeringen åbnede døren på vid gab for optanterne, og man måtte frygte, at den styrkede danskhed ville oversvømme og alvorligt skade tyskhedens eksistens og trivsel.³ Den tyske forskrækkelse over naturaliseringerne spillede dog næppe så stor en rolle som frygten for, at de spredt boende tysksindede uden for det tysk dominerede område op imod Løgumkloster ville blive opsuget af det store danske flertal (langs vestkysten, i Haderslev og Sønderborg amter), hvis ikke de kunne støtte sig til en stærk organisation. Selv om begge disse omstændigheder sikkert har bidraget til Den tyske Forenings stiftelse, er det dog i langt højere grad oprettelsen af den danske vælgerforening i 1888, der har tilskyndet til tilvejebringelsen af en konkurrerende tysk organisation.⁴

Alle disse forklaringsforsøg går imidlertid uden om en redegørelse for

den nationalpolitiske situation i Nordslesvig, der havde udviklet sig i løbet af 1880'erne, og som var baggrunden for den skærpede dansk-tyske kappestrid i de følgende årtier. Det afgørende er her at slå fast, at den preussiske regering i sit håb om at opnå Nordslesvigs germanisering satte sin lid til et kraftigt administrativt tryk mod den danske befolkning. Forsøgene på at vinde danskerne ad overtalelsens vej var blevet opgivet som alt for sendrægtige. Derfor fortyskedes landsbyskolerne ved instruks af 18.12.1888, der kun tillod bevarelsen af nogle danske religionstimer. Om de forhåbninger, man nærrede til konsekvenserne af denne provokerende og dårligt overvejede foranstaltning, skrev den moderate overpræsident v. Steinmann 7.7.1889⁵: »Den naturlige følge må blive, at de danske agitatorers indflydelse på befolkningen daler skridt for skridt, og at den sæd, de allerede har udsået, efterhånden visner hen«.

Samtidig med skolereformen trådte en ny »kredsordning« i kraft 1. april 1889. Dens store betydning lå i, at den gennem anvendelse af tre-klassevalgretten* berøvede danskerne muligheden for at få flertal i de nordslesvigske kredsdegn (amtsråd) og kredsudvalg, blive repræsenteret i provinslanddagen og opnå stillingerne som amtsforstandere, der som ulønnet æreshverv varetog politifunktionerne hver i sit sogn og deltog i dets administration. Også fra de laveste administrative poster som kommuneforstandere (som regel kun omfattende en enkelt landsby) blev danskerne fortrængt, og i 1892 svækkedes deres stilling inden for lokaladministrationen yderligere, da en ny landkommunalordning også indførte treklassesvalgretten her. På denne tid forsvandt også det danske sprog inden for lokalforvaltningen de få steder, hvor det endnu var tilladt i henhold til dispensationer. Fra omkring 1890 var danskerne altså fortrængt fra lokaladministrationen og kunne i det politiske liv uden for byerne kun gøre sig gældende på lige fod med deres tysksindede medborgere ved valg til den preussiske landdag og den tyske rigsdag og ved kirkelige valg.

Følgen af denne administrative germanisering var et stærkt stigende tysk stemmetal ved rigsdagsvalgene, fra 4194 i 1884 til 6054 i 1890⁶. Men heroverfor stod som nævnt en dansk stabilisering, der ikke gav håb om en snarlig tilintetgørelse af den danske modstander og kunne ind-

* Treklassesvalg. Det er navnet på en valgmetode, hvorefter vælgerne deltes i tre klasser, således at hver klasse var fastlagt efter skatteydelse. Hver klasse udredte en trediedel af den samlede skattesum, den øverste klasse omfattede ganske få højtbeskattede vælgere, 2. klasse var lidt mere talstærk og i 3. klasse var alle de små skatteydere slået sammen. Systemet gav mulighed for at lave valggeometri.

gyde frygt for fremtidig tysk tilbagegang. For at forhindre en sådan udvikling var det nærliggende at oprette tysknationale, antidanske foreninger.

Den første af disse »tyske foreninger« blev oprettet i Sønderborg den 3. december 1884.⁷ Stifteren af »Deutscher Verein im Kreise Sonderburg« var Paul Eugen Döring, som 1867-96 var leder af realskolen i Sønderborg.⁸ Ifølge Hejmdal⁹ anbefalede den i en offentlig erklæring regeringen at udvise optanter, når deres slægtninge tog del i politiske demonstrationer. Dette, skrev bladet, vakte så stor uvilje, også i tyske kredse, at det var nok til straks at give foreningen dødsstødet. Der synes ikke at være forbindelse mellem denne forening og den »tyske forening«, der i 1889 blev stiftet i Løgumkloster, og som var forløberen for »Den tyske Forening for det nordlige Slesvig«.

Den tyske forening i Løgumkloster blev til i forbindelse med et voldsomt dansk-tysk opgør. Den nystiftede danske Vælgerforening havde besluttet, at der som forberedelse til rigsdagsvalget i 1890 skulle holdes 50 politiske møder i løbet af efteråret 1889. Et af disse møder skulle holdes i Løgumkloster, der efter 1864 havde haft tysk flertal, og hvor der aldrig havde været afholdt danske valgmøder. Mødet skulle holdes den 15. oktober med redaktør Jessen og P. Skau, Bukshave, som talere¹⁰. Skønt der kun var indbudt danske vælgere, havde 43 tyskere besat lokalet halvanden time før mødets begyndelse. Af de 43 var 30 tjenestemænd, ledet af dommer Hermann Schwartz (bl.a. 8 jernbanemænd og 4 lærere), 12 lokale håndværkere o.lign. samt 1 landmand. Danskerne var i klart mindretal. Da tyskerne forstyrrede mødet med sang og råb, opløste politimesteren forsamlingen. »Glänzender Sieg der deutschen Partei« skrev Tondernsche Zeitung.

Vælgerforeningen arrangerede nu et nyt møde, der skulle afholdes den 9. november med P. Skau og H.P. Hanssen som talere (Jessen var i fængsel). Fra Løgumklosters omegn var der mødt så mange dansksindede bønder, at der var henvend 300 tilhørere. Politimesteren krævede imidlertid (ulovligt), at H. P. Hanssen skulle forevise en skriftlig legitimation fra politimesteren i Sønderborg og erklærede mødet for opløst, da det ikke lod sig gøre.

Den 2. december lykkedes det omsider at gennemføre det danske møde i Løgumkloster. Der var mødt over 500 tilhørere. Blandt talerne var H. P. Hanssen, der gik ind for »nationalitetsideen, tanken om folkenes selvbestemmelsesret«.

Opløsningen af mødet den 15. oktober havde imidlertid ikke blot fået danskerne, men også tyskerne til at forberede et nyt møde. Begge møder

*Pastor Christian Johannes Jacobsen, fotograferet 1903.
Det kongelige Bibliotek.*

afholdtes den 9. november. Det tyske møde, der overværedes af personer fra 16 sogne, var sammenkaldt for at stifte en tysk forening. Dommer Schwartz holdt hovedtalen. Tidligere havde danske og tyske levet fredeligt sammen, sagde han, men så var agitatorerne kommet for at slæbe alt, hvad der var tysk og vidnede om varm fædrelandskærlighed, gennem skarnet. De ville ikke sprænge det danske møde selv om de var

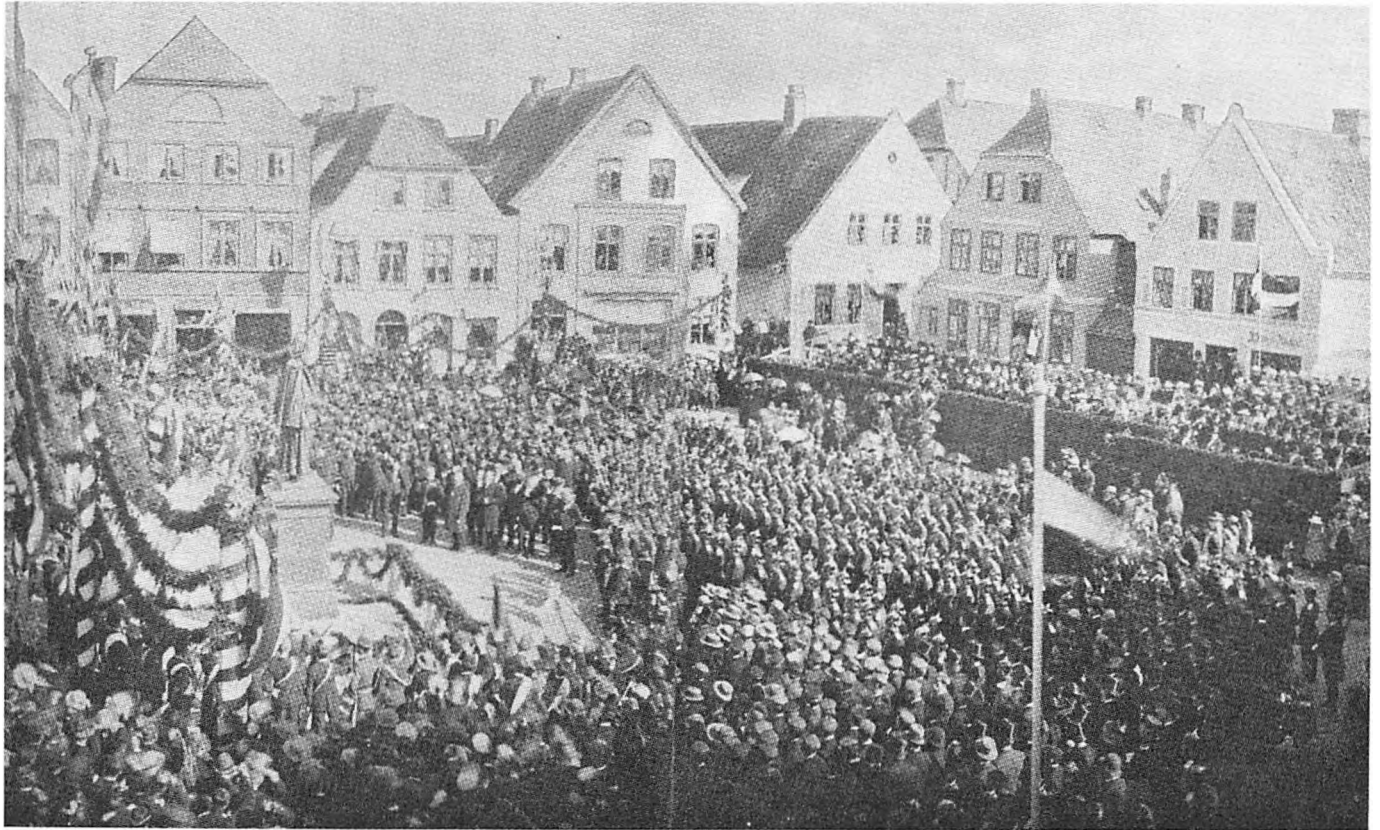
i stand til det, »men vi vil i dag smede et sværd, så skarpt og hvast, så blankt og rent, at danskerne endnu i lang tid skal tænke på dette våben, og med dette våben forstår jeg grundlæggelsen af en »tysk forening for by og land«. Pastor Jacobsen fra Skærbæk – en god ven af Schwartz – holdt en dansk tale. Forsamlingen godkendte foreningens vedtægter og valgte en bestyrelse.

Vedtægterne bestemte, at foreningen havde sit sæde i Løgumkloster, og at den ville fremme tyskheden i Løgumkloster og omegn ved fælles virke. Den ville nå sit mål ved at lede valgene, afholde patriotiske fester, uddele flag, patriotiske billeder og skrifter, støtte ubemidlede tyskere, arbejde for at medlemmerne kun handlede hos tyske erhvervsdrivende samt afholde fælles sammenkomster. Bestyrelsen skulle bestå af 13 medlemmer; af dens menige medlemmer skulle to være fra Løgumkloster og 8 fra landet. For at blive medlem af foreningen skulle man være tysksindet og mindst 16 år gammel. Kontingentet var 50 pf. pr. kvartal.

Dommer Schwartz valgtes til formand. I bestyrelsen bemærker man bl.a. Løgumklosters borgmester, Geiken, og repræsentanter fra følgende sogne: Arrild, Nørre Løgum, Brede (amtsforstander Reiff, Bredebro), Højst (amtsforstander Ernst Fürsen, Ellehus), Bedsted (amtsforstander Jep Hinrichsen, Øster Terp), Hostrup (gårdejer Bendix Mønsen, Store Tønde) og Ravsted (kommuneforstander C. Cornelsen). I den udvidede bestyrelse sad desuden tillidsmænd fra hver kommune i foreningens område. Egnens tysksindede storbønder dominerer altså ganske bestyrelsen. Af dennes 13 ordinære medlemmer var kun 3: Schwartz og Geiken i Løgumkloster samt Reiff i Bredebro embedsmænd.

Foreningens virksomhed i den følgende tid synes ganske at have svaret til formålsparagrafferne¹¹. Den 8. februar 1890 genopstilledes Tønder-Husum kredsens hidtidige repræsentant, Ed. Francke, som rigsdagskandidat. I april sendte foreningen Bismarck et lykønskningstelegram i anledning af hans 75-årsdag. I juli besluttedes det at indsamle penge til det planlagte Bismarck-monument i Berlin. Ved Sedanfesten 31. august foretog pastor Jacobsen indvielsen af foreningens fane. I januar 1891 opfordrede man til at fejre kejserens fødselsdag i hver større landsby. Festerne i Bredebro, Vester Terp og Nørre Løgum var sikrede, og de to sidstnævnte steder skulle der indvies faner, som foreningen havde ydet bidrag til. Da den tyske forening var 1 år gammel havde den 211 medlemmer.

Af særlig interesse er redegørelsen for foreningens principper for opstilling af kandidater ved kirkevalg. Anledningen var valget i Løgumkloster den 22. juni 1890. Ved det forudgående kirkevalg den 9. februar

Indvielsen af kejser Wilhelm monumentet på Torvet i Haderslev d. 12.sept. 1890. Efter Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Laanekasse, 1969.

havde de danske kandidater fået 96-100 stemmer, de tyske 91-94. Det gjaldt nu for den tyske forening at sikre en tysk sejr. Man understregede derfor, at de tyske kandidater ikke ville virke for rent tysk kirkesprog. Politik skulle holdes ude fra kirkevalget.

De opstillede tyske kandidater skulle være patriotiske og have levende kirkelig sans. Ved at få sådanne mænd valgt »håber det tyske parti dels at kunne forhindre, at der trænges på en for tidlig indførelse af øget tysk gudstjeneste, dels at kunne bevirke, at menighedsrepræsentationen, når (måske efter en halv menneskealder) der engang i tiden måtte fremkomme ønske om og trang til udvidet tysk gudstjeneste, da vil vide at tage hensyn til menighedens ønske og trang«. Med sådanne lokketoner i agitationen sejrede de tyske kandidater ved kirkevalget; de fik 118, de danske 115 stemmer¹².

Der er næppe tvivl om, at det var pastor Jacobsen i Skærbæk, der tilrettelagde den tyske forenings kirkelige valgkamp. Den 12. september var han sammen med bl.a. overpræsident Steinmann og landråd Schreiber til stede ved indvielsen af kejser Wilhelm monumentet i Haderslev. Seminarierektor Castens holdt hovedtalen. Blandt talerne ved festmåltidet i Bürgerverein fremhævede Folkebladet pastor Jacobsen, dommer Schwartz og lærer Reinhold Macke fra Haderslev gymnasium.¹³

Det tør antages, at man ved denne lejlighed har drøftet oprettelsen af en tysk forening, omfattende hele Nordslesvig, og at denne tanke er udsprunget af pastor Jacobsens frodige hjerne. Macke kaldte ham 20.8.1894 i en skrivelse til overpræsidenten¹⁴ for »der Hauptgründer des deutschen Vereins«.

Det var pastor Jacobsen og hans ven, journalist Werner Frölich fra Flensborg, som udsendte indbydelsen til stiftelsesmødet. Det afholdtes den 19. november 1890 i Toftlund¹⁵, nogenlunde lige langt fra Løgumkloster, Skærbæk og Haderslev. Der var mødt en forsamling på 48 personer¹⁶. Pastor Jacobsen valgtes til dirigent, dommer Schwartz til protokolfører. Frölich holdt programtalen: Det var nødvendigt at få dannet et centralforbund af alle tyske foreninger i Nordslesvig. Formålet skulle være at fremme tyskheden 1) ved hjælp af en stram organisering af alle tysksindede, 2) ved virksom indgriben i alle valg, 3) oprettelse af tyske folkebiblioteker, 4) afholdelse af møder, hvor der holdes populære foredrag både på tysk og dansk, 5) støtte til den tyske presse og dannelse af en agitationsfond. Mødet godkendte disse punkter, drøftede og vedtog den nye forenings vedtægter og valgte en bestyrelse. Folkebladet bød foreningen velkommen som »den første etape til det nordlige Slesvigs fuldstændige germanisering«. Foreningen ville vir-

ke til landets bedste, »for at omsider heroppe i det nordlige Tyskland de nationale modsætninger udjævnes«.

I de vedtagne statutter for Der Deutsche Verein für das nördliche Schleswig var formålsparagraffen næsten helt sammenfaldende med Frölichs forslag; der taltes dog om »stram organisering af alle rigstro elementer« i stedet for »alle tysksindede« og ved omtalen af foredragsvirksomheden ligestilledes tysk og dansk ikke, idet det nu hed, at der skulle holdes populære foredrag »også i det danske sprog«. Hvor det var muligt, havde man overtaget bestemmelserne fra den tyske forening i Løgumkloster. Bestyrelsen skulle bestå af formanden, to bisiddere, en sekretær og en kasserer samt lokalafdelingens formænd. De 5 førstnævnte bestyrelsesmedlemmer skulle vælges af generalforsamlingen. – Lokalafdelingerne skulle afgøre optagelsen af nye medlemmer; de skulle indkassere medlemsbidragene og af disse indbetale to trediedele til den centrale bestyrelse. Den sidste tredjedel af medlemsbidragene kunne lokalafdelingerne anvende til lokale patriotiske formål eller lokale valgforberedelser. De afholdt patriotiske fester til lokalt behov, hvis ikke centralbestyrelsen havde besluttet noget andet. De kunne foreslå centralbestyrelsen foranstaltninger til fremme af tyskheden. Hver lokalafdeling skulle ledes af et udvalg på 5 medlemmer, der valgtes for et år på en såkaldt specialforsamling. Denne forsamling skulle også vælge en tillidsmand for hver kommune. Forudsætningen for at blive medlem af den tyske forening var, at man var fyldt 16 år og var tysksindet. Kontingentet var 25 Pf. pr. kvartal.

Den tyske Forening var en stramt organiseret og stærkt centraliseret sammenslutning. De lokale afdelinger havde kun ringe selvstændighed og var i alle spørgsmål af betydning underordnet centralbestyrelsen (forretningsudvalget), der skulle tilrettelægge og virke for den nordslesvigske tyskheds politik. Samtidig viste det ret lave medlemsbidrag, at man tilstræbte at få skabt en masseorganisation.

Opmærksomheden samlede sig derfor lige fra begyndelsen om centralbestyrelsen og dens formand. Vedtægterne bestemte, at de af generalforsamlingen valgte 5 medlemmer af forretningsudvalget skulle have bopæl i Haderslev. Dermed var givet, at ledelsen ville tilfalde tyskernes intellektuelle inderkreds i Haderslev, selv om lokalafdelingernes formænd havde en formel mulighed for at sætte deres vilje igennem.

Seminarierektor Castens blev formand, rentier Wäger kasserer, bogtrykker Schütze fra Folkebladet sekretær, og dr. med. Raben og gymnasielærer Macke bisiddere. Som tillidsmænd nævntes i det oprindelige tryk af vedtægterne retsassessor Hansen fra Toftlund, pastor Jacobsen

fra Skærbæk og dommer Schwartz, idet det blev påstået, at der samme dag var oprettet afdelinger i Toftlund og Skærbæk, og at Den tyske Forening i Løgumkloster havde tilsluttet sig den nye organisation.

Det må formodentlig opfattes som et led i det tyske fremstød, at Folkebladet fra og med den 20. oktober var blevet et blandet dansk-tysk blad under en ny redaktør (Resen-Smith), og at det fra nytår udsendte et lille dansk blad, »Dagbladet«, der kun kostede 80 Pf. pr. kvartal¹⁷.

Den tyske Forening kom imidlertid ikke til at træde i funktion før i sommeren 1891. Årsagen var en artikel i Dannevirke for 3. december 1890, hvori det hed, at foreningens vedtægter stred mod foreningsloven, ifølge hvilken politiske foreninger ikke måtte træde i forbindelse med andre foreninger af samme art til fælles formål, især ikke ved hjælp af centralorganer eller gensidig korrespondance. Artiklen fik overpræsidenten til at foretage en undersøgelse, og medens den stod på, indstillede foreningen sin virksomhed. Dommer Schwartz og landråd Schreiber fik imidlertid medhold i deres påstand om, at lokalforeningerne ikke var selvstændige foreninger, men »særlige forvaltningsorganer«.

I Haderslev var man bange for, at resultatet ville blive Den tyske Forenings opløsning og indstillede derfor dens virksomhed. Baggrunden for denne uventede tilbageholdenhed var, at det i løbet af 1890 med stigende tydelighed var blevet klart, at tiden ikke var inde til oprettelse af en nationalistisk, antidansk organisation og dermed til en skærpelse af de dansk-tyske modsætninger.

I marts 1890 var Bismarck blevet styrtet og afløst af den vidtskuende general Leo von Caprivi, der var rigskansler til 1894. Et af de markante træk i hans politik var et forsøg på at vinde de nationale mindretal for regeringens reformer. Det kom især polakkerne til gode, som bl.a. fik adgang til polsk sprogundervisning i folkeskolerne. Men også danskerne fik glæde af den nye kurs, først og fremmest derved, at naturaliseringen af optanterne blev gennemført for fuld kraft.

Den 7. juli kom den forsonlige politik over for danskerne klart til udtryk i en tale, som overpræsident v. Steinmann holdt på den tyske landboforenings dyrskue i Haderslev¹⁸. Han sagde bl.a.: »Det gælder først og fremmest om at udjævne de dybtgående modsætninger, der består mellem de forskellige kredse af den dygtige og fortræffelige befolkning i denne landsdel og mellem en af disse kredse og den tyske stat. Alt dette lader sig ikke fuldføre i løbet af nogle få år... Selv det kraftigste og dygtigste statsstyre vil altid først efter længere tid kunne blive herre over de bestående modsætninger. ... Intet kan gavne den nationale sag bedre, end at alle tysksindede i denne landsdel modigt og

beslutsomt står side om side med regeringen, ikke i fjendskab og kamp, men i en frejdig og munter kappestrid med de gamle modstandere«. Til slut udtalte han ønsket om, at landboforeningen »også måtte blive til en bro, der fører hen over de gamle modsætninger, og over hvilken begge nationaliteter i denne landsdel rækker hinanden hånden.

Da der nogle måneder senere i kejserens nærvær afholdtes store møder i Nordslesvig, vakte det opsigt, at de danske parlamentarikere, Gustav Johannsen og Hans Lassen også blev inviteret til taffelet på Lyksborg slot. Samtidig blev der givet ordre til, at man under kejserbesøget skulle undgå alt, hvad der med rette kunne såre danskernes følelser.¹⁹

Under disse omstændigheder bør man sikkert gå ud fra, at det først var efter at have modtaget forsikringer om, at Den tyske Forening ikke ville stille sig på tværs af regeringens politik, at v. Steinmann i april 1891 gav grønt lys for foreningens virke. Der eksisterede da kun den tidligere nævnte lokalafdeling i Toftlund. I maj oprettedes en afdeling i Flensborg med Frölich som formand, den 2. juni fulgte pastor Jacobsen efter i Skærbæk, og den følgende dag fik Haderslev by sin lokalafdeling med den sindige hjemmetysker, amtsretsråd Backmann som formand.²⁰ En meddelelse i Tondernsche Zeitung fra 20.6. om, at Den tyske Forening i Løgumkloster nu ville blive omdannet til en lokalafdeling af den nye organisation, viste sig at være forhastet, og først den 22. november 1891 besluttede foreningen i Løgumkloster at indmelde sig.

Den tyske Forenings rekonstruktion foregik på en generalforsamling i Haderslev den 22. juni 1891. Gymnasielærer Reinhold Macke blev formand, Schütze fortsatte som sekretær, mens forhenværende skatteinspektør Meyer nyvalgte til kasserer; rentier Wäger, der havde været kasserer, samt gymnasielærer August Sach blev bisiddere.

I den følgende tid udfoldede forretningsudvalget en ivrig aktivitet. En programartikel, som Folkebladet bragte den 11. juli, og som blev optaget af de fleste tyske blade i Hertugdømmerne, betonedede, at foreningen ville give dem, der vaklede mellem tysk og dansk, et indtryk af »dass es doch eine schöne Sache ist um das Deutschtum«. I en følgende artikel i Folkebladet (31.7.) kom man nærmere ind på det nationale og sproglige problem. »Den tyske Forening – hed det her – kan slet ikke fortrænge en dansk nationalitet, fordi der i Nordslesvig slet ikke eksisterer en dansk nationalitet«. Vigtigere end denne hasarderede påstand var sætningen: »Den tyske Forening vil ikke fortrænge noget sprog og ikke øve vold mod noget«. Programartiklerne fandt også bifald i frisin-

dede blade, således i Tonderner Nachrichten og Kieler Zeitung, svarende til, at Macke havde været kendt som et ivrigt medlem af det frisindede parti.²¹

Ingen af Den tyske Forenings ledende mænd forkyndte så veltalende som pastor Jacobsen fra Skærbæk, at man ikke ville det danske sprog til livs. Den 10. marts 1892 sagde han i et dansk foredrag i Toftlund²² (foredraget var blevet udskudt fra december 1891): »Tro det ej, når hine [de danske aviser] vil indbilde Dem, at Deutscher Verein forfølger alt, hvad der er dansk og vil udrydde det nordslesvigske folkesprog med magt og list – dårer og vanvittige ville vi jo være, hvis det skulle falde os ind ... mange af vore medlemmer er et levende bevis på, at tungen meget godt kan være i stand til at tale vort kære nordslesvigske platdansk, medens hjertet dog slår i kærlighed til vor kejser og vort tyske rige«. Han lagde også vægt på, at Den tyske Forening ikke var et organ for regeringen »Ej på et vink ovenfra var vi kommet sammen [ved foreningens stiftelse] – nej, al bureaukratisme lå fjern – det var mænd ud af folkets midte fra hele Nordslesvig«.

I juni 1891, da generalforsamlingen i Haderslev fandt sted, havde Den tyske Forening haft 4 lokalafdelinger. Fra da af og indtil årets udgang oprettedes yderligere 10 afdelinger. I de første tre måneder af 1892 kom hertil 5 afdelinger, men i resten af året kun én (Hellevad i december 1892). Der var da 21 lokalafdelinger heraf 12 i Haderslev kreds (Toftlund, Skærbæk, Haderslev, Hoptrup, Øsby, Vojens, Rødding, Christiansfeld, Sommersted, Bjerning, Fjelstrup og Hvidding), 5 i Åbenrå kreds (Åbenrå, Gråsten, Løjt, Rødekro og Hellevad), 2 i Tønder kreds (Løgumkloster og Tinglev), 1 i Sønderborg kreds (Sønderborg) og 1 i Flensborg kreds (Flensborg). Særlig værdifuld var indlemmelsen af Den tyske Forening for Sønderborg kreds (14.11.1891); rektor Döring fortsatte som dens formand. I Åbenrå blev skibsreder Michael Jebsen lokalafdelingens formand. I Haderslev afløste Macke i december 1892 Bachmann som formand for lokalafdelingen. Dommer Schwartz flyttede 1. oktober 1892 til Oldesloe. Det samlede medlemstal var ved slutningen af 1891 ca. 1200, et år senere ca. 1800.²³

Centralbestyrelsen og forretningsudvalget optog en mangeartet virksomhed. På dens tilskyndelse blev det mere og mere almindeligt at fejre kejserens fødselsdag, ofte af den lokale tyske forening og krigerforening i fællesskab. Tyske faner, der før 1890 havde været usete uden for byerne, hejstes nu overalt, hvor Den tyske Forening havde fået fodfæste. Der blev nedsat forskellige stående udvalg til at tage sig af specielle sider af foreningens arbejde: et låneudvalg (efter forslag af dommer

Schwartz, pastor Jacobsen og gårdejer Jep Hinrichsen i Øster Terp), der skulle fremskaffe tyske lån til mindre ejendomsbesiddere, et koloniseringsudvalg, der skulle rådgive tyskere, der ville bosætte sig i Nordslesvig; og et presseudvalg. De to førstnævnte udvalg kom ikke til at spille nogen rolle. Landråd Mauve indberettede 31.10.1893²⁴, at låneudvalget kun havde formidlet et billigt lån i ét tilfælde, og at koloniseringsudvalget slet ingen resultater kunne opvise.

Anderledes forholdt det sig med presseudvalget. Det oprettedes 7. april 1892 og bestod af Schwartz, pastor Jacobsen, pastor Johannsen i Tinglev, samt Frölich og Schütze. Foruden at forsyne den tyske presse med artikler om Den tyske Forening og de nationale forhold i Nordslesvig skulle den støtte og udbrede landsdelens tysksindede presse. Fra begyndelsen af 1892 sørgede den for, at det lille, dansksprogede »Dagbladet« gratis blev udsendt til dansksindede i håb om, at de med tiden ville skifte til et rigstro sindelag. Fra 16. september 1892 fulgte der hver fredag et kirkeligt bilag, »Søndagslæsning« med »Dagbladet«. Indholdet omfattede dog også patriotiske artikler og en kort politisk ugeoversigt. Det redigeredes af presseudvalgets medlemmer. Dette indhug i den danske pressefront vakte betydelig opsigt og fik Flensborg Avis til at meddele, at dets ugeblad, »Nordslesvigske Søndagsblad«, fra 1. oktober ville udkomme i udvidet skikkelse. Til gengæld kostede »Nordslesvigsk Søndagsblad« 50 pf. pr. kvartal, men »Søndagslæsning« kun 25 pf.

I 1892 og 1893 søgte Den tyske Forening at inddrage postvæsenet i fortyskningsarbejdet. En henvendelse til overpostdirektionen for at få den til at sende tyske flag til alle postkontorer og til at henstille til posttjenestemændene i Nordslesvig at melde sig ind i Den tyske Forening og deltage i valgene afvistes imidlertid. Bedre gik det ikke med en henvendelse til overpostdirektionen om kun at befordre forsendelser med de officielle tyske stednavne og en senere bøn om, at i hvert fald ordet Sønderjylland ikke måtte tåles.²⁵

Af langt større interesse var det arbejde, Den tyske Forening udfoldede for at påvirke de lokale valg i tysk retning. På længere sigt var det betydningsfulde ikke, at det af og til lykkedes de tyske kandidater at sejre over de danske, men at Den tyske Forenings agitation medførte et stigende tysk stemmetal og dermed tvang danskerne til større anstrengelser. Resultaterne af kirkevalgene i Toftlund i 1891 var karakteristiske. Ved det første valg (i juli) deltog tyskerne her for første gang i et kirkevalg og opnåede 54 stemmer mod danskernes 52. Valget blev omstødt og ved omvalget (i september) sejrede danskerne med 84 stemmer, men tyskerne fik ikke mindre end 76 stemmer. Det var navnlig ved

kirkevalgenc, Den tyske Forening satte ind, delvis fordi der her var lette sejre at vinde (danskerne dominerede de fleste steder uanfægtet de kirkelige organer), men også som led i en politik, der tilsigtede en fortyskning af kirken som konsekvens af skolens fortyskning. I forbindelse hermed tog Den tyske Forening initiativet til petitioner, der forlangte, at de danske religionstimer skulle bortfalde i den lokale skole, eller at der blev indført tyske gudstjenester i sognekirken ved siden af de danske. I Toftlund blev der således fra 1. april 1892 indført 1 månedlig tysk gudstjeneste foruden 1 på andendagen af de 3 kirkelige højtider.

Endelig er der grund til at nævne, at foreningen lige fra begyndelsen havde stort held med sine foredrags- og underholdningsaftener, der afholdtes efter dansk forbillede og ofte med dansk forsamlingsprog. De selskabelige sammenkomster og valgarbejdet var lokalafdelingernes virkefelter.

Den tyske Forening i modvind

Oprettelsen af 20 lokalafdelinger i tiden fra Den tyske Forenings stiftelse i november 1890 til foråret 1892 var først og fremmest et udtryk for hovedbestyrelsens energi. Det store fremstød gik imidlertid i stå i april 1892. Fra da af og indtil begyndelsen af 1894 kom der kun to afdelinger til: Hellevad i december 1892 og Bolderslev i juni 1893.²⁶ Ved oprettelsen af afdelingen i Bolderslev mødte kun få af de indbudte. Samtidig viste det sig, at flere af de tidligere oprettede afdelinger ikke var levedygtige. Ved årsskiftet 1893/94 var der ialt 20.

Et forsøg på at få oprettet en lokalafdeling i Tønder den 4. april 1892 mislykkedes. Der var kun mødt en snes mennesker og kun 16 tøndringer indmeldte sig. Macke betonede i sin tale, at Den tyske Forening ikke var afhængig af regeringen, men arbejdede selvstændigt; samtidig, tilføjede han, var det ikke til at tage fejl af, at regeringen helt stod på foreningens side. Til trods for dette forsøg på at bære kappen på begge skuldre blev der ikke oprettet nogen afdeling i Tønder, hvor de frisindede stod meget stærkt. Interessen var for ringe²⁷, og ingen ville være formand.

Den tyske Forening havde lige fra begyndelsen mærket, at den tysksindede del af befolkningen kun viste begrænset interesse for foreningen. Den 4.10.1891 skrev landråd Schreiber i en indberetning til overpræsidenten²⁸: »I adskillige egne viser tyskerne ingen tilbøjelighed til at indmelde sig; forhandlingerne med tyskere i kredsene Åbenrå og Sønderborg har således ... indtil nu været uden resultat. De tysksindedes lyst har vel i det hele taget været mindre, end man har antaget. Mistemningen over optantnaturaliseringerne har gjort mange ligeglade, men flertallet viger tilbage for at lægge sig ud med de dansksindede på grund af deres forretnings- eller andre interesser«. Situationen ændrede sig ikke i de følgende år. I den beretning, som Macke udsendte i pinsen 1894²⁹, fastslog han, at bestyrelsen søgte at oprette nye afdelinger, især på Als og omkring Tønder, »men hidtil desværre uden det ønskede resultat«. I forbindelse hermed beklagede han, at præsterne stillede sig i modsætning til Den tyske Forening, at tyske blade havde beskyldt den for at støtte en tvangspolitik.

Landråd i Haderslev Arthur Schreiber (1849-1921), landråd 1881-92. Haderslev byhistoriske Arkiv.

Nok så vigtig som hjemmetyskernes forbeholdne indstilling til Den tyske Forening var myndighedernes tøvende eller direkte afvisende holdning til foreningen. Dens mål harmoniserede ikke med Caprivi-styrets ønske om forsoning med de nationale mindretal, og dertil kom, at dens krav om energiske skridt til støtte for tyskheden måtte bringe den i modstrid med en stor del af de lokale embedsmænd, som principielt afviste, at undersåtterne blandede sig i deres handlinger, og som specielt var af den mening, at de dansksindede kun kunne vindes for Tyskland ved hjælp af en langsigtet politik, der forenede germaniseringsbestrebelse med overbærenhed i det daglige over for udslag af danske sympatier.

Landråd Schreiber i Haderslev var en af de få embedsmænd, som også i Caprivi-tiden uforbeholdent støttede alle bestræbelser, der gik ud på at mobilisere de tysksindede til større aktivitet. I 1890 var han derfor blevet andelshaver i pastor Jacobsens nystiftede kreditbank i Skærbæk, og han var blevet medlem af Den tyske Forening straks ved dens oprettelse. Den 28. marts 1892 gjorde han over for regeringspræsident Zimmermann rede for sit syn på foreningen.³⁰ Tyskerne måtte kæmpe for

at drive de danske agitatorer tilbage, skrev han. Man kunne ikke konstatere, at tyskerne efter 1864 havde gjort nævneværdige fremskridt på landet. »Efter min opfattelse er det Den tyske Forenings store fortjeneste, at tyskerne omsider indser, at regeringen ikke for alvor kommer af stedet, hvis de ikke selv hjælper aktivt med, og at den sammenfatter alle tyske elementer, lærer dem kampens vej og indgyder dem mod«. De afgørende sætninger i hans indberetninger var disse: »Jeg er af den opfattelse, at de nationale modsætninger her i kredsen slet ikke kan blive skarpere, end de har været hidtil. Men selv om de kunne skærpes yderligere, så mener jeg alligevel, at man ikke må lade sig afholde af et sådant perspektiv; vi er her nu engang med den mission at hjælpe tyskheden til den fremtidige sejr, uden kamp går det ikke...; erfaringen har vist, at mildhed ikke fører til noget; derfor anser jeg det for langt mere ønskeligt, at det tyske parti frejdigt griber ind i kampen i stedet for, at det, som det hidtil har været tilfældet, lader sig bearbejde uden at sætte sig til modværge, for så vidt regeringens skjold ikke dækkede det«. Hans håb stod altså til en aktiv tysk forening som regeringens forlængede arm.

Schreibers indberetning fremkom som modstykke til en skrivelse, hvori landråden i Åbenrå, Joachim v. Bonin, den 7. marts havde gjort rede for sin stillingtagen til Den tyske Forening. Forud var gået samtaler med »et større antal erfarne, rolige og ansete mænd fra kredsen« og ikke mindst skriftlige og mundtlige meningsudvekslinger med Schreiber. De to mænds meninger om foreningens nytte var »bundforskellige«, som Schreiber skrev. Efter v. Bonins mening ville den nye forening bevirke, »at den til en vis grad tilvejebragte fred mellem de to nationaliteter igen blev forstyrret. Efter min opfattelse er det administrationens og de besindige tyske befolkningselementers opgave ... at forsone de befolkningselementer, som ud fra bevæggrunde, som i sig selv er absolut hæderlige ... hænger ved deres tidligere fædreland, modersmålet og de gamle bånd til Danmark, med den nye udformning af forholdene«. »Den kamp Den tyske Forening fører, er en kamp om magten; ender den gunstigt, vil konsekvensen unægtelig blive, at det tyske element udadtil vil prævalere, men samtidig også, at modsætningen mellem de to nationaliteter skærpes og gøres varige ... Enhver handling, selv om den er nok så uvæsentlig, må her betragtes ud fra det synspunkt, om den fremmer tyskheden og indrette den derefter, – at tale og skrive om dette må imidlertid så vidt muligt undgås. Denne arbejdsmåde er unægtelig møjsommelig og kan ikke opvise iøjnefaldende resultater«. »Offentligt eller officielt har jeg ikke vendt mig mod foreningen, men under hånden

har jeg fuldt ud gjort min indflydelse gældende for at forhindre foreningens udbredelse i min kreds; større ejendomsbesiddere har da også så godt som intetsteds sluttet sig til den – i alt måske 2 eller 3«. Han tilføjede, at hans stillingtagen forekom ham at være i overensstemmelse med indenrigsministerens direktiver angående behandlinger af optanters naturalisationsansøgninger.

Konsekvensen af v. Bonins syn på Den tyske Forening måtte være, at regeringen burde forbyde den eller i hvert fald undlade enhver støtte til den. Det er derfor ikke forbavsende, at regeringen i Slesvig sendte overregeringsråd v. Bischoffshausen til Åbenrå for at konferere med v. Bonin om sagen. Resultatet blev, skrev v. Bonin 10. april til regeringspræsidenten³¹, at han i overensstemmelse med dennes ønske ville forholde sig afventende (af v. Bonin rettet fra »fuldstændig afventende«) over for Den tyske Forening.

v. Bonins indberetning var fremkaldt af et avisreferat af et møde i Den tyske Forenings lokalafdeling i Flensborg den 19. februar, hvor Frölich havde sagt, at man kun få steder havde forholdt sig afvisende over for foreningen; dette gjaldt f.eks. landråd v. Bonin i Åbenrå.³²

v. Bonins kamp mod Den tyske Forening begyndte, da der i efteråret 1891 forberedtes oprettelse af en lokalafdeling i Gråsten.^{32a} I oktober indbød ejeren af Munkemølle ved Flensborg fjord, W. Wommelsdorff, der tillige var kommuneforstander i Bækken, til drøftelse af en eventuel foreningsdannelse i Gråsten. Det forekom ham og andre patrioter nødvendigt, »at også vort distrikt tilslutter sig disse bestræbelser, som er afgjort nyttige i vor nordlige del af provinsen, der fortsat er sønderrevet af nationale modsætninger, så at der kunne blive sluttet en fast kæde, omfattende samtlige de 5 nordlige kredse, som der kan blive tale om«. v. Bonin, der havde fået nys om sagen, opfordrede Wommelsdorff til at trække sig tilbage fra sagen. Denne svarede imidlertid, at han ikke kunne gøre det uden at blamere sig; i øvrigt var hans langvarige politiske virke en garanti for, at han ville handle i afgjort rigstro ånd; han forstod meget vel at skelne mellem dansk nationalfølelse og agitation og ville aldrig træde førstnævnte for nær. Den 20. oktober fulgte en ophidset samtale mellem Wommelsdorff og v. Bonin. Dagen efter meddelte Wommelsdorff, at han ønskede at blive fritaget for sit løfte om ikke at røbe noget af samtalen, åbenbart fordi han ville have sagen frem i dagspressen. Da det viste sig, at v. Bonin ikke ville gå med til dette, ønskede han at få tilladelse til at nedlægge sin stilling som kommuneforstander. »Jeg er ikke villig til at ofre det selvstændige menneske til fordel for kommuneforstanderen«. Gråsten-afdelingen blev så stiftet

Kommuneforstander W. Wommelsdorff i Bækken fotograferet i 1921 på trappen af Munkemølle sammen med sin kone og svigersøn Poul Petersen. Gråsten lokalhist. arkiv.

den 21. november 1891 med Wommelsdorff som formand.

I februar 1892 lykkedes det Wommelsdorff, ved at henvende sig til amtsforstanderens stedfortræder, at få tilladelse til, at Den tyske Forening måtte afholde et møde i Rinkenæs, og i marts skulle der afholdes et tilsvarende møde i Kværs.³³ v. Bonin gav i den anledning amtsforstander v. Uslar (som i 1894 blev v. Bonins efterfølger) det råd at påvirke kommuneforstanderen og andre indbyggere i Kværs, så de slet ikke mødte op.

Wommelsdorff svarede igen med en artikel i »Flensburger Norddeutsche Zeitung« for 19.3., hvori han søgte at gendrive den mening, som fandtes hos »en del ellers godt tysksindede mænd, at foreningen var unyttig, ja endog skadelig«. Den tyske Forenings hidtidige virke var en garanti for, at nationalt dansk sindelag aldrig ville blive krænket »så længe det holder sig inden for de rette grænser«, i modsætning til den gamle seje danske agitation.

Wommelsdorff og hans meningsfæller lod sig imidlertid ikke standse af v. Bonins og v. Uslars modstand.³⁴ Den 28. oktober 1892 lykkedes det dem at gennemføre mødet i Kværs. Wommelsdorff betonedede, at regeringspræsidenten var Den tyske Forening venligsindet. Fire indbyggere fra Kværs indmeldte sig, deriblandt kommuneforstanderen, som i marts havde anset det for helt forkert at stifte en tysk forening. »Hidtil havde

de haft ro, fred og ingen hetz i Kværs, og sådan skulle det også blive ved med at være, for så vidt han kunne gør noget for det«.

v. Bonins overbevisning om Den tyske Forenings skadelighed blev bekræftet af de nationalpolitiske forhold i Klipleve sogn. Her var kun mellem 1/8 og 1/10 af indbyggerne tysksindede, men en naturalisering af optanterne ville ikke påvirke situationen, indberettede amtsforstander Fr. Prahll 14. april 1893.³⁵ »Befolkningen er imidlertid lidt efter lidt blevet meget neutral – skrev Prahll –, og uden den danske agitation ville man mærke meget lidt til denne overvejende dansksindede befolkning«. I 1893 havde nøjagtig 50 personer deltaget i en fest i anledning af kejserens fødselsdag, og ved det sidste kommunevalg i Klipleve var der blevet valgt 5 tysksindede og 1 dansksindet. Hver valgte efter sin egen overbevisning uden at tage hensyn til politik. Hertil føjede v. Bonin følgende randbemærkning: »Af hosstående skildring af forholdene og af kendsgerningerne fremgår det med al tydelighed, hvilken uoverskuelig skade dannelsen af en lokalafdeling af Den tyske Forening for det nordlige Slesvig ville anrette«.

Den kritiske holdning til Den tyske Forening man finder hos landråd v. Bonin, var også udbredt uden for Åbenrå kreds. Et eksempel herpå er en indberetning, som den kommissariske amtsforstander Reiff i Bredebro, hvis distrikt især omfattede de gamle enklavesogne, den 15. oktober 1894 sendte til landråden i Tønder. Han gjorde heri rede for de danske foredragsforeningers aktivitet. Nordslesvigernes fjendtlige sindelag over for tyskheden havde i de senere år været i stadig vækst, og det skyldtes tildels Den tyske Forening. Han tvivlede på, om den havde vundet terræn for tyskheden og konkluderede: »Dens virksomhed har uden tvivl været til skade for en udjævning af modsætningerne, og her stemmer jeg overens med overordentlig mange tyskere ikke blot i denne kreds, men også fra de øvrige nordslesvigske kredse, som kender den nordslesvigske befolknings natur og karakter, og som med deres resolute, men rolige adfærd virker mere fordelagtigt end lederne af Den tyske Forening, der for en del først er blevet forflyttet til Nordslesvig for få år siden.«³⁶

I tilknytning hertil må det fremdrages, at man i Slesvig og Berlin så med skepsis på landråd Schreibers vurdering af det dansk-tyske modsætningsforhold i Nordslesvig. Hverken v. Steinmann eller indenrigsminister Herfurth kunne se, at der var grund til at opgive den forsonlige kurs over for danskerne. »Landråden i Haderslev tillægger vel de danske propagandaaktiviteter i sit distrikt større betydning end de faktisk fortjener«, skrev Herfurth.³⁷

Det lovede derfor ikke noget godt for Den tyske Forening, at landråd Schreiber i september 1892 efterfulgtes af Karl Mauve, en ung, fremragende dygtig og ærgerrig embedsmand. Mauve var født i det polske Øvre Schlesien, havde påbegyndt sin karriere i det polske Posen, blev v. Zedlitz' medarbejder i kultusministeriet, men måtte forlade denne stilling, da v. Zedlitz blev styrtet i marts 1892. I Haderslev måtte han altså begynde forfra på sin karriere.

Mauve sympatiserede ikke med Den tyske Forening, og helt frem til 1894 stod den derfor næsten helt uden venner blandt de preussiske embedsmænd i Nordslesvig. Mauves fjendtlige indstilling var ikke nationalpolitisk bestemt som hos v. Bonin, men bundede i en for Mauve karakteristisk ringeagt for foreningens ledere. I en indberetning af 31. oktober 1893³⁸, holdt han sig til den politiske side af sagen. I alt væsentligt stod han på sin forgængers standpunkt, skrev han. Han delte især Schreibers opfattelse af, at der intet kunne opnås ved eftergivenhed over for de danske krav, og at man måtte hilse det med glæde »når tyskere i nationalt blandede landsdele sluttede sig sammen til forsvar for den tyske sag og ikke blot går på regeringens krykker«. På den anden side nærede han mange betænkeligheder vedrørende Den tyske Forening. Den forstod ikke at holde måde, og de fleste af dens ledende mænd betragtede enhver dansksindet som et menneske, man ikke måtte have berøring med. Samtidig forlangte de, at myndighederne ubetinget skulle opfylde deres krav; skete det ikke, klagede de over regeringens svaghed. »Det er overordentlig vanskeligt for mig ikke at miste kontakten med de tyske kredse og alligevel at vise det rette mådehold«.

Mauve var altså veltilfreds med Den tyske Forenings eksistens og politiske mål, og hvad hensynsløse skridt mod danskerne angik, fik han i de følgende år rig lejlighed til at vise, at han i så henseende kunne overgå alle sine forgængere. Hvad han derimod bebrejdede foreningens ledere, var deres kluntethed på den politiske scene og specielt deres ukomplicerede tro på, at tyskhedens sejr kunne sikres ved hjælp af politiaktioner og andre administrative skridt mod danskerne.

Et lille års tid efter den lige nævnte indberetning fik Mauve lejlighed til at sige sin hjertens mening om Den tyske Forening.³⁹ Han mente, at den »under en egnet ledelse ved trofast, roligt arbejde kunne præstere meget godt, men under den nuværende mere og mere synker ned til en organisation, der skal tjene som middel for mange – iøvrigt intetsigende – mænd til at tilfredsstille deres personlige forfængelighed«. Pastor Jacobsen kaldte han »denne mand, som af det overvældende flertal af den herværende tyske befolkning både opfattes som en fare for den

Karl Franz Arthur Ludwig Mauve (1860-1922), landråd i Haderslev 1892-1900. Hist. Saml. for Sønderjylland.

tyske sag og som en skændsel for sin gejstlige stand«. Hans mening om Frölich i Flensborg og retsskriver Hansen i Toftlund – begge intime venner af Jacobsen – var ikke bedre.⁴⁰

Over for den mur af kulde, som embedsmændene byggede op, kom Den tyske Forening ikke ud af stedet. Mellem den 1. oktober 1892, da der var indregistreret 1726 medlemmer, og den 14. februar 1895 blev der ikke tilmeldt et eneste medlem hos politiet. Sidstnævnte dato nåede medlemstallet med 192 nye tilmeldinger op på 1918. Det reelle tal kan meget vel have været noget højere (Macke opgiver det i beretningen for 1892-94, til ca. 2200 i juni 1894), men når man hertil føjer, at der i 1892 og 1893 kun blev oprettet to nye afdelinger, og at den næste afdeling først blev stiftet i december 1894 i Sønder Løgum,⁴¹ altså uden for det egentlige Nordslesvig, kan det fastslås, at foreningsaktiviteten var meget ringe og medlemstallet kun svagt stigende.

Det tyske mindretals svækkede stilling kom til udtryk i stemmetallene ved de to valg, der blev afholdt i 1893, rigsdagsvalg i juni og landdagsvalg i november. Sammenlignet med de foregående valg fordelte stemmerne sig således:

	Rigsdagsvalg ⁴²		Landdagsvalg, valgmand ⁴³	
	Danske	Tyske	Danske	Tyske
1890	12.860	6.054	1888	276
1893	13.672	6026	1893	284

Samme år afsluttede H. V. Clausen sin meget omhyggelige undersøgelse af de nordslesvigske gårdejerers nationale indstilling og kunne ved hjælp af den dokumentere, at 30 års preussisk styre ikke havde rokket ved denne afgørende sociale gruppes overvejende danske sindelag.⁴⁴

Den tyske Forening havde ingen rolle spillet for valgresultaterne i 1893. De opstillede kandidater og antallet af afgivne stemmer ville sikkert have været de samme, hvad enten Den tyske Forening havde eksisteret eller ej. Skibsreder Michael Jebsen fra Åbenrå, der genvalgte til rigsdagsmand i 2. kreds (Flensborg-Åbenrå) og dommer Bachmann fra Haderslev, der blev landdagsmand for 4. kreds (Tønder-Husum), var ganske vist medlemmer af Den tyske Forening, men det, der betød noget, var, at de var nationalliberale og ganske måtte tilpasse sig de komplicerede partiforhold i deres valgkredse. Ved landdagsvalget i Åbenrå-Sønderborg kreds trak Wommelsdorff sin kandidatur tilbage til fordel for gårdejer Jep Hinrichsen i Øster Terp (også et medlem af Den tyske Forening), som repræsenterede Bund der Landwirte. Alle tre kandidater var hjemmetyskere og – med undtagelse af Jebsen – moderate i nationalpolitisk henseende.⁴⁵

Den tyske Forening gav regeringens optantpolitik hovedskylden for de dårlige valgresultater. Den tyske tilbagegang blev forklaret med, at adskillige vælgere i protest mod regeringen havde afholdt sig fra at stemme. Danskerne benægtede ikke, at naturaliseringerne havde gavnet dem, men lagde mere vægt på, at det var de unge, som nu meldte sig ved valgstederne i stedet for som tidligere at udvandre.

Over for den kritik, der kom til orde i såvel danske som tyske blade, fremhævede Den tyske Forening, at den omfattede medlemmer af alle tyske partier. Herfra skulle dog undtages socialdemokraterne, som Den tyske Forening afskyede endnu mere end den afskyede danskerne, og de frisindede blev kun med forbehold regnet for et tysk parti. Af taktiske grunde rettedes skytset ikke mod selve det frisindede parti, men mod dets slesvigholstenske hovedorgan, Kieler Zeitung, og Den tyske Forenings formand, Reinhold Macke røbede den 23. december 1895 i Folkebladet, at det var ham, som gennem flere år havde skrevet samtlige Folkebladets artikler mod Kieler Zeitung. Man bør derfor regne med, at det var ham, som den 23. maj 1893 i Folkebladet advarede forenin-

Reinhold Macke, overlærer ved gymnasiet i Haderslev 1883-1903, formand for Den tyske Forening indtil 1897. Efter Bürgerverein zu Hadersleben, 1938.

gens frisindede medlemmer mod at stemme på den frisindede kandidat i 2. kreds, fordi denne ville afvise den styrkelse af hæren, der var uundværlig for det tyske riges ære og magt. Med denne holdning viste foreningens ledelse med al tydelighed, at den i de politiske hovedspørgsmål sluttede op om den blok af højrepartier, som regeringen byggede sin magt på. Støtten til de tyske højrepartier og organisationer prægede Den tyske Forening lige fra dens oprettelse til dens opløsning i 1920.

Lige så karakteristisk var foreningens afvisning af en forsoningspolitik over for danskerne, dvs. af enhver imødekommenhed over for danske ønsker. I 1893 vendte Den tyske Forening sig derfor i første række mod regeringens optantpolitik. Allerede forud for rigsdagsvalget havde bestyrelsen bebudet, at den ville opfordre regeringen til at standse naturaliseringen af optanter. Mauve fik den foreløbig fra sit forehavende, men efter valget blev han igen opfordret til at støtte tanken. Det lykkedes ham at skaffe plads for en noget roligere opfattelse, indberettede han den 30. juni, og han betonede over for Macke, at der var forkert, når man fra tysk side vendte sig mod sin egen regerings foranstaltninger. De fleste betænkeligheder ville falde bort, hvis man ikke naturaliserede optanter i »truede kommuner«. Regeringen gik ind på hans forslag, og den 4. august kunne Folkebladet meddele, at der ikke mere måtte naturaliseres optanter i kommuner, hvor tyskerne havde flertallet eller udsigt til at vinde det i nær fremtid. Bestyrelsen afholdt sig her-

efter fra at indsende sit andragende, men efter landdagsvalget i Gråsten sendte de forsamlede 84 tyske valgmænd på Michael Jebsens opfordring – og sikkert med Den tyske Forening som inspirator – et telegram til overpræsidenten, hvori de bad ham virke for, at der ikke blev naturaliseret flere optanter, fordi disse vedvarende skadede de tyske interesser.⁴⁶

Hvis Den tyske Forening skulle komme ud af sin stagnation stod to veje den åbne. Den kunne enten vinde regeringens støtte ved at tilbyde sig som forkæmper for dens nordslesvigske politik forudsat at forsoningskursen blev opgivet, eller den kunne lægge kursen helt om og etablere sig som et selvstændigt parti, der skulle skaffe sig en massebasis ved at give danskerne visse indrømmelser på det sproglige område.

I 1893 gjorde pastor Jacobsen sig til talsmand for denne vej. I en tale⁴⁷, som han den 16. februar holdt i Den tyske Forenings afdeling i Christiansfeld, vendte han sig både mod dem, der mente, at der overhovedet ikke skulle kæmpes for tyskheden, fordi tiden og forholdene nok skulle klare det, og mod dem, der mente, at den nationale kamp skulle føres af regeringen og dens organer. Denne opfattelse havde været fremherskende indtil for nylig. »Det tyske parti i Nordslesvig gjaldt for at være et regeringsparti sans phrase, og modstanderne gjorde det derfor uden videre medansvarlig for alle regeringens foranstaltninger.« Regeringens fremfærd i optantspørgsmålet havde imidlertid gjort det klart for de tysksindede, at et selvstændigt tysk parti var en nødvendighed. »Det er ikke acceptabelt for os, at vi skal ændre vore anskuelser efter, hvilken vind der blæser foroven. Hvis Nordslesvig skal erobres åndeligt og vindes for det tyske fædreland, så er det nødvendigt, at vi alle uden undtagelse lægger hånden på værket. Et tysk embedsmandsparti kan aldrig løse denne opgave alene; det store mål vil først kunne nås, når vi *alle* som et selvstændigt tysk folkeparti fører den nationale kamp her mod nord«. Man kunne volde ubodelig skade, hvis man hånedet det danske sprog, »specielt vort kære nordslesvigske platdansk«. Han gik derfor ind for to ugentlige dansktimer i skolen. Den tyske Forening, forsikrede han, kæmpede ikke mod det danske sprog, hovedsagen var at erobre de nordslesvigske bønders og borgeres hjerter. »Og her vil vi bede regeringen om at understøtte os i vor nationale kamp – ikke med smålige politiforanstaltninger – ikke ved eventuelt med tvang at indføre det tyske sprog i skolen og kirken, men ved hjælp af store nationaløkonomiske bedrifter«.

Det var unægtelig nye toner, og man ville aldrig komme til at høre dem igen. Jacobsens tale vakte begejstring i præstekredse⁴⁸, og i Folke-

bladet ønskede en læser,⁴⁹ (Jacobsen selv?), at Jacobsen blev opstillet som en rigsdagskandidat, alle kunne stemme på, »hvad enten vi er tyske eller endnu en smule dansksindede«. De højtflyvende ord var imidlertid uden jordforbindelse. Tanken om at danne et tysk parti i opposition til regeringen var selvmorderiske for Den tyske Forening, og Jacobsen fik da heller ingen offentlig støtte fra dens ledere. Talen vakte derimod som venteligt utilfredshed »på højere steder«, som Jacobsen udtrykte det på Tønninglen provstis synode i Gram den 26. juli.⁵⁰ »Der blev sagt mig [formodentlig i forbindelse med overpræsidentens besøg i Skærbæk i begyndelsen af maj ⁵¹], at det nyttede ikke, man efterkom de stillede [sprog] krav, thi befolkningen blev ikke tilfreds; den ville have mere«. Derimod forsvandt den flyvske idé om et hjemmetysk parti, der vel sagtens, som Mauve mente, havde sin rod i et ærgerrigt ønske hos Jacobsen om at blive opstillet som rigsdagskandidat.⁵²

Den 19. august 1893 offentliggjorde Jacobsen i Kirchen- und Schulblatt en artikel, hvis besynderlige indhold kun kan forstås som led i en kampagne, der skulle bringe ham ind i landdagen ved det forestående valg*. Han begyndte med at forkaste »al sproglig voldførelse på det religiøse livsområde« og kræve »tilstrækkelig dansk sprogundervisning i folkeskolen«. Men man måtte aldrig gå ind for disse krav hånd i hånd med de danske partiførere eller ved hjælp af særlige præstepetitioner. I stedet skulle hele den nordslesvigske gejstlighed opfordre befolkningen til at vælge rigstro landdagsmænd, der ville gå ind for dens nationalitet og sprog. »Hvis det sker, er jeres sprog reddet«, skulle man forkynde. Ingen regering ville kunne nægte en rigstro, dansktalende befolkning dansk sprogundervisning. Hvis befolkningen ikke fulgte præsternes råd, »så har vi i hvert fald gjort vor pligt«.

Tidsskriftets redaktør, H. Wurmb, gennemskuede straks Jacobsens forslag. Det var ikke sandsynligt, skrev han, at regeringen ville vise sig imødekommende, fordi befolkningen var rigtig artig og valgte en tyskvenlig landdagsmand. I virkeligheden, konkluderede han, gik forslaget ud på, at præsterne roligt skulle se kirken og religionen gå i forfald, fordi tyskhedens fremgang muligvis hæmmedes af præsternes krav om dansktimer. Han vendte sig i væmmelse bort fra Jacobsen.

Det bør her indskydes, at Jacobsen lige siden 1889 havde opfattet sprogreskriptet af 1888 som en hemsko for Nordslesvigs germanisering. Han kendte sine sognebørns dybe utilfredshed og sine kaldsbrødrers betænkeligheder og fastholdt derfor i nogen tid ønsket om i hvert fald

* Sådan fortolkede Mauve også artiklen; jfr. note 52.

at få indført to fakultative dansktimer, og i en tale, som han den 9. marts 1894 holdt i Slesvig,⁵³ sagde han, at reskriptet i længden var uholdbart, og at det angik et ømt punkt, som man måtte tage blidt på.

Den tyske Forenings ledelse valgte den anden vej for at føre foreningen fremad. Derfor tilbød den regering støtte i dens kamp mod danskernes og præsternes yderst beskedne sprogkrav. Det skete i en tale, som formanden, Reinhold Macke den 30. august 1893 afholdt i afdelingen i Hellevad.⁵⁴

Han understregede, at det drejede sig om Den tyske Forenings, og ikke kun om hans egen holdning til sprogsprogsproblemet. Sprogforordningen af 1888 havde kun bragt nytte og velsignelse; at vige tilbage af hensyn til de dansksindede ville derfor være en uberettiget svaghed og en national fejl. Hvis de tyskunderviste børn ikke var i stand til at læse Nordslesvigs danske aviser, så meget des bedre; for en tysker kan ikke lære noget godt af dem. Og hvis den danske litteratur blev et lukket land for dem, så forholdt det sig jo ikke anderledes med andre folks åndelige skatte. Den tyske Forening ønskede kun fred i grænseegnen, men en ærefuld fred, og for at opnå den krævedes der kamp.

Det følgende år (1894) fortsatte Macke i samme skure. I en artikel i Folkebladet for 20.4.1894 skrev han »Vi ved, at kendskab til den jyske dialekt er tilstrækkelig for at kunne forstå en højdansk bog og en højdansk prædiken«. Det var formodentlig også ham, der havde skrevet Folkebladets leder den 23. juni 1894, hvori det bl.a. hed: »Den danske presse har meget vel forstået, at forordningen [af 1888] har givet deres sag dødstødet«. Børnene behersker både dansk og tysk. »Dette er bevis for, at overpræsidentens endelige mål, indførelse af tysk kirkesprog, kan nås, uden at religiøsitet og det kirkelige liv på nogen måde lider skade i overgangstiden«.

Denne uforbeholdne støtte til regeringens sprogpolitik stemte ikke Mauve blidere. For ham var Den tyske Forenings ledelse en flok klodsede og ambitiøse amatører, som man måtte holde på afstand, når de ville blande sig i øvrighedens anliggender.

Mauve kom navnlig på kant med pastor Jacobsen og den af ham ledede fløj af Den tyske Forening. Konflikten var for en del af personlig art, idet Mauve ikke kunne udstå Jacobsen, der i hans øjne var forfængelig og upålidelig og en ulykke for den tyske sag.

I begyndelsen af 1894 lod Mauve vælge repræsentationer i de enkelte skoledistrikter for ad denne vej at drage danskerne ind i samarbejde med tyskerne.⁵⁵ Dette velberegnete skaktræk vakte den voldsomste harme i Den tyske Forening, hvor man anså det for et nationalt forræderi,

og i Skærbæk afholdt tyskerne sig den 1. maj fra at stemme, men fejrede i stedet demonstrativt pastor Jacobsens fødselsdag. Mauves politiske kurs blev i pastor Jacobsens kreds set i forbindelse med den såkaldte flagsag i Skærbæk. I marts 1894 havde den førende dansker i Skærbæk, Peter Timmermann, som medlem af amtsudvalget forlangt, at »Amtsdiener« Schmidt i Skærbæk skulle fjerne den flagstang foran amtsdistriktets arresthus, som han havde rejst uden udvalgets samtykke. Kort efter bragte Flensburger Nachrichten en anonym, men af pastor Jacobsen skrevet artikel, der påstod, at udvalget havde forbudt Schmidt at flage, og som med navns nævnelse gav Mauve den indirekte skyld i sagen. Mauve blev i højeste grad forbitret, kaldte Jacobsen til sig og truede ham med en disciplinær undersøgelse. Efter 2½ times hed debat måtte Jacobsen underskrive en protokol, hvorpå han grædende forlod værelset. Den 28. marts bragte Folkebladet et af Jacobsen forfattet dementi, hvori det også hed, at indførelsen af skolerådene var en meget hensigtsmæssig foranstaltning.

Den tyske Forenings lokalafdeling i Toftlund vedtog på samme tid en resolution, der beskyldte Mauve for i samarbejde med danskerne at ville påtvinge tyskerne et skoleregulativ for hele kredsen. Resolutionen blev tilsendt de øvrige lokalafdelinger for at få dem til at tilslutte sig den (det lykkedes dog ikke). Jacobsen var til stede, da resolutionen blev drøftet, indberettede Mauve. Da han snart efter var i Toftlund, sagde han de fremmødte medlemmer af foreningen sin uforbeholdne mening. Stemningen i denne kreds blev udtrykt af formanden, retsskriver Hansen, der sagde til Mauve: »Den, der her i Toftlund taler med en dansker, anser vi også for en dansker«. Mauve tilføjede, at Hansen ikke burde være ansat i Nordslesvig. Overpræsident Steinmann efterkom gerne dette ønske, og den 1. juli blev Hansen forflyttet til Flensburg.

Retsskriver Hansens fjernelse var dog kun et plaster på det dybe sår, Steinmann samtidig tilføjede Mauve. Den 4. maj pålagde han Mauve at holde fingrene fra Jacobsen. Han indrømmede, at Jacobsen ikke var pålidelig, og at hans politiske virke ikke var velgørende, men på grund af hans nøje forbindelser med Nordslesvigs tyskere og hans stilling som medlem af den nordslesvigske gejstlighed, måtte særlige skridt imod ham undgås. »Jeg kan selv her kun anse det for at være på sin plads, at de tyske kræfter med forsigtig hånd ledes henimod det fælles mål«, konkluderede Steinmann. Mauve burde også overveje, om det var rigtigt for en landråd at have kontakt med fanatikere som gårdejerne Timmermann og Hörluck. Overfladisk kunne denne skrivelse tage sig ud som en formaning til en ung embedsmand, der havde ladet sig bringe

ud af balance i en vanskelig situation. I virkeligheden bebudede Steinmann hermed et omsving i regeringens holdning til Den tyske Forening, et omsving, der stod i forbindelse med, at Caprivi-tiden og dermed den forsonlige kurs over for de nationale mindretal nu gik på hæld.

Før v. Köller

Tysk imperialism og højredrejning

Caprivi-tidens liberalt-konservative styre blev kun en episode i det kejserlige Tysklands historie. Allerede i marts 1892 blev Caprivi som preussisk ministerpræsident afløst af den reaktionære Botho v. Eulenburg, og senere på året blev Eulenburg også preussisk udenrigsminister. Han efterfulgte i denne egenskab v. Herrfurth, der havde været fortaler for naturaliseringen af de nordslesvigske optanter. Det varede nu ikke længe, før naturaliseringerne gik i stå. Samtidig med Eulenburgs udnævnelse til ministerpræsident fik kultusminister v. Zedlitz sin afsked. De danske nordslesvigere måtte dermed opgive håbet om ophævelse af instruksen af 18. december 1888, der indførte tysk undervisningssprog i landsbyskolerne. Fra nu af spillede de imperialistiske kræfter med Wilhelm II som talerør en stadig stigende rolle. I oktober 1894 afskedigede kejseren både Caprivi og Eulenburg og søgte i årene frem til 1897 at gennemføre sit »personlige regiment«. Den nye indenrigsminister, Ernst Matthias v. Köller, søgte at komme socialdemokratiet til livs ved hjælp af politiaktioner, men måtte allerede tage sin afsked i december 1895. Forinden havde han frataget provinsregeringerne retten til at naturalisere udenlandske statsborgere. Den nye imperialistiske æra bebudedes af kejserens lykønskningstelegram til Transvaals præsident Kruger i januar 1896, da boerne havde afvist et engelsk indfald (Jameson's raid). Nu begyndte den flådeoprustning, der skulle gøre Tyskland til Englands ligemand på havet. I juni 1897 blev v. Tirpitz marineminister; samme år overtog Bernhard v. Bülow posten som udenrigsminister og krævede, at Tyskland fik »en plads i solen«. Kort forinden havde tyske styrker besat Kiaochow i Kina, og dermed meldte Tyskland sig som deltager i stormagternes kapløb om verdens opdeling.

Uden for de regerende kredse gjorde den imperialistiske tendens sig gældende med stadig større styrke og beviste dermed, at den »verdenspolitik«, som Tyskland indledte fra omkring 1897, ikke var frugten af kabinetsdrøftelser, men af afgørende kræfter i den tyske industri- og bankverden. Disse kredses interesse i en ganske anden tysk udenrigspolitik end den bismarckske kontinentalpolitik fik fra nu af fortalere i Det

altske Forbund (Alldeutscher Verband), der udviklede sig til en presionsorganisation med meget stor indflydelse på Det tyske Riges politik. Organisationen opstod som protest mod traktaten af 1. juli 1890, ved hvilken Tyskland gav afkald på koloniinteresser i Afrika mod til gengæld at få Helgoland. I 1891 stiftedes som reaktion Allgemeiner Deutscher Verband, som i 1894 skiftede navn til Alldeutscher Verband. Med dette navn ville man udtrykke, at man henvendte sig til alle tyskere, uanset statsborgerskab. Foreningen virkede for oprettelse af et mellem-europæisk rige under Tysklands ledelse og for erhvervelse af et tysk kolonirige. I forbindelse hermed gik altskerne ind for tysk oprustning, især udbygning af den tyske krigsflåde, og som modstykke hertil – undertrykkelse af de nationale mindretal i Tyskland, navnlig polakkerne.

Det altske Forbund tilskyndede derfor i 1894 til etableringen af den antipolske organisation, »Verein zur Förderung des Deutschtums in den Ostmarken«, et navn, som i 1899 ændredes til det bekvemmere Deutscher Ostmarkenverein. Foreningens oprettelse i 1894 faldt sammen med Caprivi-æraens afslutning. Ostmarkenverein var et sidestykke til Den tyske Forening i Nordslesvig, men synes at være opstået uafhængigt af denne.

De konservative kræfter fik i disse år en massebasis i Bund der Landwirte, der stiftedes i 1893, med opretholdelse af beskyttelsestolden som hovedparole. Forbundet og de imperialistiske kredse forenedes i et fælles had til socialdemokratiet.

To partier, som under Bismarck havde udgjort den borgerlige oppositions hovedstøtter, det katolske Centrum og det frisindede parti, foretog i disse år en tydelig svingning mod højre. Af særlig betydning for den politiske situation i Slesvig-Holsten og med tydelige følgevirkninger for den danske politik i Nordslesvig, var det frisindede partis forfald. Ved afstemningen i rigsdagen i maj 1893 om Capravis militærlov, stemte et mindretal af de frisindede for denne. De dannede derpå partiet Freisinnige Vereinigung, som støttede regeringens flåde- og kolonipolitik. Den anden del af de frisindede, Freisinnige Volkspartei, fortsatte formelt som oppositionsparti, men tolerede mere og mere den officielle politik. Deres holdning til danskerne blev derfor mere og mere forbedren.

Det passede smukt ind i denne sammenhæng, at v. Köller nu igen trådte ind på den politiske scene som overpræsident i Slesvig-Holsten.

Regeringens støtte til Den tyske Forening

Steinmanns tilrettevisning af Mauve gav pastor Jacobsen gode muligheder for at komme sin fjende til livs. Stødet blev sat ind mod amtsforstander Radbruch i Skærbæk, som efter Mauves ordre løbende havde forsynet landråden med oplysninger om Jacobsen. På Den tyske Forenings hovedbestyrelsesmøde i Rødekro den 16. maj gav Jacobsen en skildring af Radbruchs forhold til ham, hvorpå forsamlingen udtalte, at Radbruch ikke kunne sidde sammen med Jacobsen i Skærbæk lokalafdelings bestyrelse. Jacobsen betegnedes som den højtfortjente formand for denne afdeling og som »Den tyske Forenings hovedgrundlægger«. I henhold hertil ekskluderede afdelingen i Skærbæk den 26. maj Radbruch, uden at give denne lejlighed til at forsvare sig. Beslutningen blev imidlertid ikke meddelt Radbruch, sikkert for at forhindre en intervention fra Mauves og Steinmanns side. Først i august fik Radbruch og derpå Mauve og Steinmann besked om eksklusionen. Dette foranledigede nye møder i hovedbestyrelsen og i lokalafdelingen i Skærbæk. Den nye vind, der nu blæste, viste sig ved, at begge forsamlinger var umedgørlige. Hovedbestyrelsen undrede sig over, at »Radbruch havde henvendt sig til sin foresatte, og bestyrelsen i Skærbæk erklærede, at Radbruch allerede i lang tid ikke oprigtigt og beslutsomt havde støttet Den tyske Forenings bestræbelser, men gentagne gange havde udtalt sig nedsættende og hånende om foreningen, så at vi forlængst ikke havde den rette tillid til ham«. Han fik også den indirekte skyld for den ovenfor omtalte flagsag. På hovedbestyrelsesmødet var Macke og andre gået ind for at ophæve eksklusionen. Frölich havde derimod understreget, at Den tyske Forening ikke behøvede at rette sig efter regeringen eller enkelte embedsmænd. Til den hårde fløj hørte også pastor Jacobsen i Skærbæk og pastor Johannsen i Tinglev. Efter denne debat nægtede bestyrelsen at ophæve sin opfordring om eksklusionen til afdelingen i Skærbæk.

Mauve fremdrog nu hele sagen i kredsudvalget og angreb her heftigt Den tyske Forening. Efter eget ønske blev også Radbruch afhørt. For Mauve var der ingen tvivl om, at Den tyske Forening havde optrådt lovstridigt. Han skrev til Steinmann, at bestyrelsen ved at lægge hovedvægten på fanesagen opkastede sig til disciplinærinstans over en embedsmand og endog ville nægte Radbruch at forelægge sagen for sine foresatte. »Det er helt i konsortiet Frölich-Jacobsens ånd, der kun agter en embedsmands ære, hvis han blindt adlyder det.«⁵⁶

Radbruch ønskede en offentlig undersøgelse i sagen, men han havde

forspildt sine chancer, fordi han, som Mauve skrev, »havde været ufor-sigtig i en samtale med Timmermann«. Han blev tvunget bort fra Skær-bæk af regeringen i Slesvig. 1. april 1895 måtte han opgive amtsforstan-derstillingen. Staten ville ikke længere bruge ham i sin tjeneste, og han måtte nøjes med at blive livsforsikringsagent i Lübeck.⁵⁷

Det gik ikke Mauve meget bedre. Da han kort efter nytår ved et herreselskab i Haderslev udtalte: »Pastor Jacobsen ist ein Ehrabschnei-der und ein Lump«, og denne sætning blev viderebragt til Jacobsen, havde Mauve valget mellem at blive dømt i en injuriersag eller at krybe til korset. Han valgte det sidste, og med provst Gottfriedsen som mægler blev der i Nustrup præstegård afsluttet et forlig mellem de to, som efter Jacobsens gengivelse gik ud på, at han ville tage sin klage over Mauve tilbage mod, at denne i fremtiden ville lade Jacobsen være i fred og ikke gribe ind for at forstyrre hans foretagender til tyskhedens fremme.⁵⁸

Det fortjener at tilføjes, at kirkekollegiet i Skærbæk i efteråret 1894 søgte at få Jacobsen fjernet fra sit præsteembede på grund af drikfæl-dighed, men at konsistoriet nøjedes med at udtale en alvorlig misbilli-gelse.

Mauves opgør med Jacobsen-fløjen af Den tyske Forening fik endnu en udløber. Sagen var den, at den kommissariske amtsforstander Krau-ses embedstid i Toftlund udløb den 1. oktober 1895. (Krause var en svigersøn af den i 1894 forflyttede retsskriver Hansen). Spørgsmålet var, om Krause kunne fortsætte i embedet i yderligere 6 år, om han skulle erstattes af en anden kommissarisk amtsforstander, eller om der i hans sted skulle ansættes ulønnede amtsforstandere, udvalgt blandt distriktets tyske proprietærer. Den sidstnævnte udvej havde kredsudval-gets tilslutning, men Mauve var af politiske grunde imod den. Mauve ønskede Krause fjernet, fordi han slet ikke kunne forliges med befolk-ningen. Krause forlangte, at besøgende på hans kontor, »selv gamle folk, skal indtage en passende holdning, dvs. faktisk en militær holdning, altså stå ret«, skrev Mauve til Steinmann. Krause havde »en næsten sygelig vane med at se noget udfordrende og provokerende i folks skø-desløse holdning, der er skik og brug i den herværende befolkning«. For at forhindre Krauses fjernelse fik Macke den tidligere landråd Schrei-ber til at indsende et stærkt rosende vidnesbyrd om Krause. Under henvisning til dette bad repræsentanter for lokalafdelingen i Toftlund overpræsidenten om at lade Krause blive i Toftlund »i de rigstro beboe-res interesse«. Macke bad Steinmann om at modtage en deputation fra Toftlund, men fik afslag. Derimod fik Mauve opfyldt sit ønske om, at Steinmann skulle love repræsentanterne fra Toftlund, at det kommissa-

riske amtsforstanderembede i Toftlund nok skulle blive bevaret »fordi jeg ikke tvivler på, at man ellers ville forsøge at slå mønt af sagen mod mig, da Hørlyck fra Øbjerg, der er medlem af deputationen, hører til pastor Jacobsens nærmeste vennekreds«. ⁵⁹

Mauve demonstrerede både i 1894 og 1895, at han, hvad hårdhændet behandling af den danske befolkning angik, sagtens kunne tilfredsstille Den tyske Forenings krav. For at kue Øster Lindets dansksindede indbyggere forbød han således i 1895 – som kollektiv straf – seks gårdejere i sognet at holde kongerigske tjenestefolk. Steinmann fordømte dette skridt, fordi det stred mod folkerettens grundsætninger. Mauve forkyndte derimod i en indberetning af 27. november, at han med sin politik undertrykte den danske agitation og beroligede det store flertal. »Der har nu åbnet sig en dyb kløft i den danske befolkning. Den ganske overvejende del af den holder sig nu borte fra agitatorisk handlemåde. Fjernt fra denne [del] står en meget lille flok af professionelle eller uforsonlige agitatorer ... den får navnlig sin næring af visse kredse af Den tyske Forening«. Man kan vel heraf slutte, at Mauves negative holdning til Den tyske Forenings politiske adfærd navnlig skyldtes hans overbevisning om, at »visse kredse« af den ikke ville overlade ledelsen af germaniseringspolitikken til embedsmændene. ⁶⁰

Omsvinget i regeringens holdning til Den tyske Forening, som i maj 1894 havde ført til, at det blev pålagt Mauve at holde hænderne fra pastor Jacobsen, kom hurtigt til offentlighedens kundskab. Den 24. juni ⁶¹ bad Macke Steinmann tillade, at en deputation fra Den tyske Forening bestående af ham selv, skibsreder Jebsen fra Åbenrå, gårdejer Hørlyck fra Øbjerg og bygmester Husen fra Skærbæk, overrakte ham foreningens beretning for perioden 1892-94. Den 14. juli, dagen før Den tyske Forenings fest på Knivsbjerg, meddelte Steinmann, at han kunne modtage deputationen den 25. juli.

Overpræsident Steinmanns modtagelse af Den tyske Forenings deputation blev en skelsættende begivenhed i forholdet mellem regeringen og foreningen. ⁶² Deputationen takkede i den rigstro befolknings navn for sprogeskriptet af 1888 og bad om, at det måtte blive fastholdt. Steinmann udtrykte i sit svar regeringens tak til Den tyske Forening for dens støtte, og sagde at regeringen fulgte foreningens virke med den største interesse. Han forsikrede endvidere, at ikke en eneste af de foranstaltninger, der var blevet truffet til fremme af tyskheden, nogensinde ville blive ophævet. Navnlig i sprogspørgsmålet, sagde han, var ministerens stilling uforanderlig fast. I den påfølgende samtale tilføjede han, at præsternes holdning i denne sag var ham fuldstændig uforståelig. Om

optantsagen udtalte han, at han regnede med, at de naturaliserede optanter og deres børn i tidens løb ville blive trofaste undersåtter. Her regnede han med den tyske skoles og den tyske hærs indvirkning. »Altid kun få, langsomme, men sikre skridt fremad, og aldrig et skridt tilbage«. Bagefter spiste deputationens medlemmer frokost sammen med overpræsidenten og hans familie.

Hejmdal gav 1. september følgende forklaring på audiensen: »Regeringen har i øjeblikket brug for Den tyske Forening ... Man trænger ... til en hjælpsom hånd, en naturlig modvægt mod gejstligheden. En sådan mener man at have fundet i Den tyske Forening, og derfor står den i øjeblikket i så høj kurs«. Fremtiden viste, at denne forklaring var alt for optimistisk og alt for kortsynet.

Et andet tegn på den nye kurs var det, at landråd v. Bonin i Åbenrå den 1. juli blev forflyttet til Wandsbeck. Han blev, så vidt vides, forflyttet efter eget ønske, men der var heller ingen tvivl om, at den sande grund var, at han ikke kunne fortsætte sin lempelige og langsigtede politik over for danskerne. Offentligheden konstaterede med interesse, at v. Bonin i Åbenrå efterfulgtes af den farverige v. Uslar, der betragtede Den tyske Forening med de samme øjne som v. Bonin.

Knivsbjerg

Den tyske Forenings 1. folkefest på Knivsbjerg den 15. juli 1894 blev fejret i bevidstheden om, at foreningen omsider havde medvind. Året i forvejen havde en tilsvarende folkefest på det nærliggende Kalø den 17. juli ifølge Folkebladet samlet 2000 deltagere. Pastor Jessen fra Vilstrup havde dengang i sin hovedtale omtalt søjlen på Skamlingsbanken og tilføjet, at han ønskede sig en Germania, med det holstenske og det slesvigske våben »på højen deroppe« og pegede på Knivsbjerg. Den 7. august havde så to af Den tyske Forenings medlemmer i Hoptrup købt 10 tønder land med bakkens top. Til festen på Knivsbjerg i 1894 var der efter tysk skøn mødt 5000 mennesker; Hejmdal anslog antallet til 2000. Macke holdt festtalen. Han angreb danskerne, der ville være en stat i staten og samtidig forlangte imødekommenhed og hensynsfuld behandling fra myndighedernes side. Øvrigheden i Haderslev måtte ikke give modstanderne lejlighed til at hovmode sig af en nok så ubetydelig triumf. »Lige for lige! Og den, der ikke er for mig, er imod mig! ... Er der nogen anden udvej end strengthed?« Pastor Jessen betegnede det som Den tyske Forenings og hele det tyske partis vigtigste opgave at »over-

Den tyske Forenings 2. folkefest på Knivsbjerg den 4. august 1895. Ved denne lejlighed blev grundstenen lagt til Bismarck-tårnet. Jens Harrebyes samling, Haderslev.

skulle« »vore genstridige landsmænd« med tysk åndsliv og tysk kultur.

Inden året var slut havde Macke i sin forvisning om at have øvrigheden bag sig holdt en fantastisk danskfjendtlig tale, som for lang tid blev bestemmende for, hvad danskerne mente, at man kunne vente sig fra Den tyske Forenings side. Talen blev den 18.11. holdt i krigerforeningen i Rødding. Macke sagde bl.a.: »De dansksindede nordslesvigere ønsker at blive forenet med Danmark. Et dansk blad skrev for nylig, at hvert dansk hjem måtte blive en højskole, som den i Rødding var.... Med en sådan modstander er fred umulig. Her gælder det kamp! Kamp uden grusomhed, men også uden hensyn og mildhed. Kamp til den fuldstændige undertvingelse. Der må ikke mere vises imødekommenhed over for en fjende, som gennem 30 år har vist, at han ikke vil lade sig belære; han ville også i fremtiden blot anse det for holdningsløs svaghed.

Hvad Frederik den Store engang sagde om polakkerne, at man ikke måtte gøre dem komplimenter; det spolerede dem bare – det gælder i endnu højere grad om de herværende, i national henseende afgjort underlødige preussiske undersåtter. Sådan tænker vor regering i Slesvig heldigvis også...«

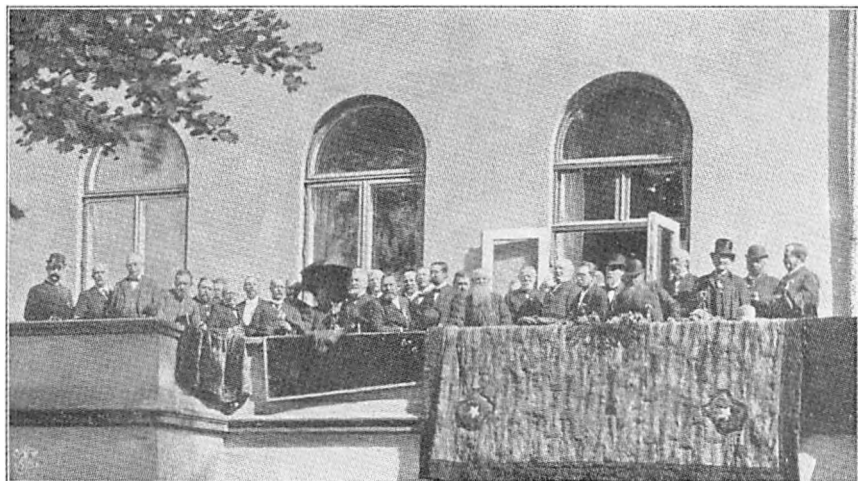
Den samme ånd prægede Den tyske Forenings beslutning af 15. august,⁶³ hvorefter formanden skulle indmelde sig i altyskernes organisation. Det officielle altyske tidsskrift, Alldeutsche Blätter bragte fra nu af løbende artikler og oplysninger om Den tyske Forening og specielt om pastor Jacobsens foretagender. Det altyske Forbunds medlemmer og venner blev bedt om efter evne at understøtte den.

Det nyvundne albuerum blev i 1895 udnyttet af Den tyske Forening til storstilede manifestationer, der udnyttede Bismarcks popularitet og derved var i stand til at forene alle tyske kræfter i Nordslesvig og samle dem omkring Den tyske Forening.

I begyndelsen af marts mødtes repræsentanter fra hele Slesvig-Holsten i Neumünster for at drøfte et hyldningstog til Friedrichsruh i anledning af Bismarcks 80-års dag.⁶⁴ Det besluttedes, at nordslesvigerne skulle deltage som en særlig afdeling. I festudvalget var Haderslev kreds repræsenteret af folk lige fra pastor Jacobsen til Mauve.⁶⁵ Man drøftede også rejsningen af et Bismarck-monument. Godt en måneds tid senere besluttede Den tyske Forenings bestyrelse, at den ville opføre et Bismarck-tårn på Knivsbjerg.⁶⁶

I den af Den tyske Forening arrangerede rejse til Friedrichsruh den 26. maj deltog ikke mindre end 630 personer. Bismarck holdt ved denne lejlighed en tale, i hvilken han med megen åbenhjertighed gjorde rede for de magtpolitiske motiver, der havde fået ham til at kæmpe for Hertugdømmernes erhvervelse. Han formede her det bevingede ord: »Dat möt wi hebben!« Macke benyttede lejligheden til at takke for ophævelsen af paragraf 5 og betonedede, at kampen mod de dansksindede fortsatte. I den efterfølgende frokost deltog, foruden festudvalget, 8 medlemmer af Den tyske Forening. De to talere var placeret ved siden af Bismarck: Reventlow-Preetz sad på hans højre, Macke på hans venstre side.⁶⁷

Den 4. august blev grundstenen til Bismarck-tårnet nedlagt i forbindelse med Den tyske Forenings 2. folkefest på Knivsbjerg.⁶⁸ Tilstrømningen var ifølge Folkebladet 8000 mennesker, Hejmdal anslog antallet til 2000, Flensburger Nachrichten til 5000. Der kom dampskibe fra Kiel, Flensborg, Sønderborg og Åbenrå. Der blev talt af v. Uslar, dommer Schwartz og pastor Jacobsen. Sidstnævnte holdt hovedtalen. Dens

Fra rejsen til Friedrichsruh 26. maj 1895. Bismarck og Den tyske Forenings ledelse m.fl. fotograferet på balkonen efter frokosten. Efter Festschrift zur Einweihung des Bismarck-Denkmal, 1901.

første del beherskedes af pangermansk romantik: »Som en bro ligger vort land mellem nord- og sydgermanere; broen forbinder os med hine, men broen tilhører os ... Vi ønsker ikke strid, men fred! ... Der er intet, vi ønsker så inderligt som at leve i det inderligste venskab med vore nordiske slægtninge«. Efter denne svada gik han over til velkendte angreb på den fanatiske danske agitation. – Schwartz's tale rummede Den tyske Forenings sædvanlige propaganda: Man ville ikke bekæmpe, men omvende befolkningen. »Vi vil kun bekæmpe det, der ikke hører hjemme i et tysk land, og som ikke må tåles, fordi befolkningen med rette opfatter en sådan tolerance som skændig eftergivenhed.«

I Knivbjergfesten deltog også en repræsentant for Ostmarkenverein, Den tyske Forenings sidestykke i Preussens polske provinser. Ostmarkenvereins udbredelse i hele Tyskland fik Den tyske Forening til at beslutte, at den tyske presse og beslægtede tyske foreninger uden for Hertugdømmerne skulle udnyttes bedre i medlemshvervningen, og at der skulle holdes foredrag om Den tyske Forening i Hamborg og Berlin.⁶⁹

Medlemsfremgang og nye initiativer

På hele denne baggrund af ydre fremgang og regeringssympati for Den tyske Forenings synspunkt må man tilslutte sig Mauve, der i sin indberetning af 3. april 1895⁷⁰ talte om »den løftede stemning i den tyske lejr, som på en meget fordelagtig måde adskiller sig fra stemningen for to år siden, da også adskillige gode tyskere af opposition mod regeringen ikke fejrede Hans Majestæts fødselsdag.«

Også pastor Jacobsen, hvis mange projekter nu nød godt af regeringens gunst, havde let ved at finde en modus vivendi for forholdet mellem regeringen og Den tyske Forening. »Hvor det drejer sig om vort nationale liv, vil vi lade regeringen handle og tage sig af problemerne«, sagde han den 12. december⁷¹ i en tale i Christiansfeld. Men desuden gjaldt det om at føre en økonomisk kamp for tyskheden, fortsatte han, og roste Ostmarkenverein, der havde forstået, at tyngdepunktet ligger på det økonomiske område. Han omtalte især kampen mod danskernes boykot og bosættelsen af tyskere i Nordslesvig.

Den medvind, Den tyske Forening så hurtigt var kommet ud for, forledte den til at optage en virksomhed, der bidrog til at isolere den fra den øvrige befolkning. Den 18. august 1895 døde Mourits Mørk-Hansen, som indtil 1864 havde været en afholdt præst i Felsted, sydøst for Åbenrå, og siden som præst i Vonsild ved Kolding med levende interesse havde virket for den sønderjyske danskhed. Til hans begravelse sendte kirkens ældste i Felsted en krans med en indskrift, der gik ud på, at de ville handle i hans ånd. Dette fik Den tyske Forening til at indsende en klage over kirkens ældste i konsistoriet. Over for den danske kritik af dette angiveri skrev Folkebladet, at det hørte til Den tyske Forenings opgaver at gøre myndighederne opmærksomme på ærekrænkende og fornærmende udtalelser og handlinger. »Den tyske Forening skal nok sørge for, at den danske presse kommer ud for ting, som vil være mere ubehagelige for den end meddelelsen til det kongelige konsistorium, som den er kommet i harnisk over«. ⁷² – Hejmdal nævnte andre tilfælde af angiveri fra Den tyske Forenings side og hævdede, under henvisning til Apenrader Zeitung, at der i 1894 var blevet nedsat en speciel kommission, der skulle føre tilsyn med redaktørerne af den danske presse, og at foreningen udfoldede systematiske bestræbelser for at forhindre, at danske blade fik annoncer fra det offentlige. ⁷³

Den tyske Forenings uventede tilsynekomst som et redskab for regeringen i dens bekæmpelse af danskheden fik Hejmdal til at ofre en lang artikel på foreningen i den serie af årsoversigter, bladet bragte i 1896. ⁷⁴

Artiklen omtalte de utiltalende sider af foreningens virke (især »angi-verkommissionen«) og nåede frem til en konklusion, der var lige så besnærende, som den var forkert: »Vi fremhæver disse udskjelser, fordi de viser, at der i virkeligheden ikke findes en anstændig arbejds-mark for en tysk forening i Nordslesvig. ... Regeringen har i Nordslesvig taget monopol på alt det fortyskningsarbejde, der ligger inden for anstændighedens grænser i vid forstand... Hvor skal en privat forening, der vil overbyde regeringen i fortyskning, under disse forhold kunne finde et virkefelt, som den med oprejt pande kan vedkende sig over for offentligheden? [Foreningens virksomhed i 1895] har overbevist os om, at foreningen kun vil have en rent forbigående, rent forsvindende betydning i den nationale og politiske kamp, der føres i Nordslesvig«.

Troen på Den tyske Forenings ringe betydning for den dansk-tyske strid syntes at kunne bekræftes af de nordslesvigske lokalafdelingers stagnation i disse år. Da foreningen efter en næsten fireårig pause igen udsendte oplysninger om medlemmer og lokalafdelinger⁷⁵, eksisterede der ved slutningen af 1897 26 lokalafdelinger. Af de 20 afdelinger, der var blevet oprettet i Nordslesvig indtil udgangen af 1892, var 5 blevet nedlagt (Bjerning, Fjelstrup, Gråsten, Hvidding og Rødding). Til disse 15 var i 1893 kommet Bolderslev og i 1895 Bylderup. Syd for den nuværende grænse fandtes der 9 afdelinger. De var, med undtagelse af Flensborg, alle blevet oprettet i årene 1894-96, og var – igen med undtagelse af Flensborg – rene støtteafdelinger. I 1897 oprettedes der ingen nye afdelinger.

De første sikre oplysninger om Den tyske Forenings medlemstal er fra udgangen af 1897. Der var da 3025 medlemmer, fordelt med 2080 i afdelinger i Nordslesvig og Flensborg, 733 i afdelinger i det øvrige Slesvig-Holsten og Hamburg, og 212, der ikke stod i nogen afdeling (sandsynligvis overvejende altskere og studenter). Fra 1891 til 1897 blev der imidlertid indregistreret 3896 nye medlemmer hos politiet i Haderslev.⁷⁶ Om udmeldinger findes ingen oplysninger. Der må altså i samme periode være udtrådt 871 medlemmer, og sandsynligheden taler for, at det store flertal af disse falder på Nordslesvig i modgangsårene 1892-94: af de 5 nedlagte afdelinger i Nordslesvig omtales ingen efter 1892; i årene 1893 og 1894 blev der ikke registreret nye medlemmer hos politiet; afdelingerne syd for den nuværende grænse blev – bortset fra Flensborg – oprettet efter 1894, og kontakten med altskerne blev først etableret i 1894. Man kan derfor gå ud fra, at de 1726 personer, der blev indregistreret som nye medlemmer i 1891-92, og som må have udgjort det størst mulige medlemstal i 1892, i de følgende to år er faldet til

omkring 1000 for så, under de gode konjunkturer for foreningens virke, at fordobles i årene 1895-97. Mackes påstand om, at der i 1894 fandtes ca. 2200 medlemmer, må altså være beregnet på at sætte publikum blå i øjnene.

Til de bestræbelser, Den tyske Forening i disse år udfoldede for at skaffe sig sikkert fodfæste i Nordslesvig, hørte udsendelsen af en folkelig almanak. Den udkom første gang i november 1893 med titelen »Familie-Almanak for det nordlige Schleswig for 1894«. Den skulle konkurrere med Sprogforeningens almanak, hvis første årgang også udkom i 1893, og var derfor rent dansksproget. Den kunne fås i to udgaver: uden historier for 20 pf. (84 sider) og med fortællinger osv. for 50 pf. (146 sider).⁷⁷ Almanakken for 1895 udkom i september 1894 og åbenbart kun i én udgave (til 50 pf.).⁷⁸ Om en årgang 1896 er der ikke fundet oplysninger, men bogtrykker Schütze annoncerede i november 1896 en dansk almanak for 1897 på 68 sider for 10 pf. (altså sikkert uden fortællinger m.m.). Man kan regne med, at Den tyske Forenings almanak hurtigt er blevet udkonkurreret af Sprogforeningens. Hejmdal harcellerede over, at den var fuld af germanismer.⁷⁹ Eksemplarer af almanakken synes ikke at være bevaret i bibliotekerne.

Den folkelige Slesvig-Holstens historie, som foreningen udsendte i 1896, blev heller ikke en succes, hverken hos læg eller lærd. Dens forfatter var Werner Frölich fra Flensborg og titelen »Geschichte Schleswig-Holstein's von der ältesten Zeit bis zum Wiener Frieden« (204 sider).⁸⁰ I bogen lød der gamle slesvig-holstenske toner og forfatteren betonedede, at den var skrevet for at råde bod på den mangel, »at der kun i ringe omfang undervises i vort snævrere fædrelands historie i skolerne«. Frölich havde imidlertid gjort sig arbejdet alt for let. Den sagkyndige dr. A. Wetzel konstaterede i sin anmeldelse,⁸¹ at mange sider var afskrift efter ældre værker. Da han var blevet klar over, at Frölich ikke engang nævnedede de bøger, han skrev af efter, »har jeg ikke anset det for værd at spille mere tid på hans bog«, Hejmdal skrev,⁸² at Den tyske Forening uddelte bogen som skolepræmie.

I 1897 fik Den tyske Forening en ny formand. På bestyrelsesmødet den 23. maj var Macke ikke til stede, og mødet blev i stedet ledet af næstformanden, Hermann Schwartz, der nu var landsretsdommer i Flensborg. Macke havde tilstillet bestyrelsen en skrivelse, der blev opfattet som en meddelelse om, at han nedlagde formandsposten. På generalforsamlingen den 16. juni dementerede Macke imidlertid denne udlægning. Han blev derpå opfordret til at fortsætte og fik et enstemmigt tillidsvotum. Der var imidlertid fortsat en betydelig modstand i

bestyrelsen mod Mackes forbliven, og på en generalforsamling i Løgumkloster den 5. december valgte et flertal Schwartz til formand, medens den sygemeldte Macke enstemmigt blev valgt til næstformand. Pastor Jacobsen blev kasserer efter skatteinspektør Meyer. Årsagen til formandsskiftet foreligger ikke klarlagt. En indberetning til overpræsidenten (dateret 10. juni), som byggede på oplysninger, der af v. Uslar i Åbenrå var fremskaffet fra dommer Lindemann (et af bestyrelsens medlemmer) gik ud på, at der udelukkende var tale om såret forfængelighed, idet Macke følte, at han ikke indtog den stilling, der tilkom ham. Hejmdal gengav i december et rygte om, at Mackes fald skyldtes, at han i sin tid havde været frisdinet, medens Schwartz var Bismarcktilhænger.

Hvis dette rygte talte sandt, er der grund til at sætte formandsskiftet i forbindelse med v. Köllers overtagelse af overpræsidentembedet i august 1897.⁸³

Ved slutningen af 1897 bestod Den tyske Forenings forretningsudvalg af Schwartz, Macke, rentier Wäger, pastor Jacobsen og gymnasieoverlærer Niels Ankjær Schröder, der var sekretær, senest fra 1895.⁸⁴

Den syge overpræsident v. Steinmann forlod Slesvig i januar 1897. I den anledning modtog han den 13. januar en deputation fra Den tyske Forening med Macke som ordfører. Han understregede i sin tale den harmoni, der i de seneste år var etableret mellem provinsregeringen og Den tyske Forening: »Deres ekscellence har aldrig lagt foreningen noget i vejen. Vi ved, at vi er enige med Dem, hvad opfattelsen og bedømmelsen af de politiske tilstande ved nordgrænsen angår, og bringer Dem vor oprigtigste og hjerteligste tak for Deres virksomhed, der i så høj grad har fremmet tyskheden«. I v. Steinmanns svar kom hans betænkelighed ved Den tyske Forening tydeligt til orde. Han gentog, at de gældende forordninger i Nordslesvig ikke ville blive svækket eller ophævet, men tilføjede så: »Min bøn er denne: Glem aldrig i en kamp, som jo desværre må føres, at modstanderne er den preussiske stats undersåtter, altså medborgere. Lad mildhed råde ved siden af energien og den målbevidste stræben. Kæmp uden fornærmelser, krænkelser og hårdhed, thi det må være vor bestræbelse at drage modstanderne over til os, at forsone dem og gøre dem til gode tyskere«. ⁸⁵

Under v. Köller 1897-1901

Ernst Matthias v. Köller udnævntes den 26. juli 1897 til overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten og tiltrådte sit embede i begyndelsen af august. Han skulle »skabe ro« i Nordslesvig, altså kue den dansksindede befolkning, og han var ikke i tvivl om, at det måtte gøres ved hjælp af »den hårde hånds politik«. Til gennemførelse af en sådan kurs havde v. Köller de bedste forudsætninger. Han var en typisk østebisk junker. Som politipræsident i Frankfurt am Main 1887-88 havde han svunget svøben over det forbudte socialdemokrati, og derefter havde han fortsat sin kamp mod statens fjender først som understatssekretær i Elsass-Lothringen og derpå som preussisk indenrigsminister.

Den begejstrede tilslutning, hans voldspolitik fandt hos en stor del af de tysksindede i Nordslesvig, skal ses på baggrund af, at en bølge af krige og krigsforberedelser af en ganske ny dimension i disse år gik hen over verden og, ikke mindst i Tyskland, skabte en åndelig atmosfære, der begunstigede voldsanvendelse ved løsningen af politiske problemer. Her tænkes især på den spansk-amerikanske krig 1898, boerkrigen 1899-1902 og stormagternes intervention i Kina 1900-1901, af hvilke navnlig de to sidste i voldsom grad påvirkede stemningen i Tyskland og muliggjorde vedtagelsen af de to flådelove 1898 og 1900, der forkyndte Tysklands krav på at være en verdensmagt og gav signalet til kaprustningen over for England. En række indflydelsesrige masseorganisationer, bl.a. den 1898 oprettede Tyske Flådeforening, tjente regeringens sag og skulle afgrænse de »statsopretholdende« partier fra det hurtigt voksende socialdemokrati og de nationale mindretal.

En vigtig forudsætning for gennemførelsen af de følgende årtiers hårdhændede politik over for de ikke-tyske nationaliteter var embedsmændenes aktive støtte til den. For at sikre denne udtalte det preussiske statsministerium i et reskript af 12. april 1898⁸⁶, at embedsmændene, herunder lærerne i de nationalt blandede områder havde særlige pligter. Foruden at opfylde deres embedspligter skulle de ved hele deres adfærd uden for tjenesten arbejde med på at styrke den tyske national- og den preussiske statsbevidsthed i befolkningen. »De er forpligtet til med de-

Overpræsident v. Köller. Det kongelige Bibliotek.

res forbillede at støtte den patriotiske ånd og den tyske befolknings kraftige bestræbelser i den retning«, hed det. Med dette reskript var der givet nationalistiske organisationer som f.eks. Den tyske Forening, et kraftigt pressionsmiddel i hænde over for passive eller vrangvillige tjenestemænd.

v. Köllers Nordslesvig-politik havde to sider: den ene, »Köllerpolitikken« i snævrere forstand, omfattede hans antidanske foranstaltninger, den anden, langt mindre kendte, bestod i systematiske finansielle bevilinger til fremme af tyskheden. Hensigten med de repressive forholdsregler var at »skaffe ro« i Nordslesvig, og troen på, at dette kunne opnås ved hjælp af en massiv anvendelse af hårdhændede metoder, hvilede på den antagelse – der var fælles for den tyske embedsstand –, at befolkningens danske sindelag var resultatet af relativt få »agitorers« terrorisering af det store befolkningsflertal. En kraftig pression mod »agitorerne« ville i løbet af kort tid fjerne befolkningen fra den danske bevægelse og gøre den tilgængelig for tysk propaganda. En politik, der førtes ud fra så fejlagtige præmisser kunne i bedste fald kun føre til forbigående og delvise sejre.

Antidanske chikaner

To aspekter var karakteristiske for Köllerpolitikken: Den omfattede for det første et helt system af velovervejede antidanske chikaner, som indtil da kun mere tilfældigt var blevet taget i anvendelse af snart den ene, snart den anden embedsmand, og som i en vis udstrækning først blev taget i brug nu. Dette sidstnævnte træk stod i forbindelse med det andet aspekt, nemlig at regeringen med sine repressive foranstaltninger gik lige til lovens yderste grænse og ikke veg tilbage for at overskride denne. Fordelen ved denne fremgangsmåde var, set fra regeringens side, at de pågældende embedshandlinger gjorde deres virkning, indtil en eventuel klage over dem fik medhold ved retten, ofte først efter års forløb ved en højere eller højeste instans.

Köllerpolitikken i snævrere forstand tog sin begyndelse i efteråret 1898. Den 29. september enedes man på en konference, i hvilken v. Köller og de nordslesvigske landråder deltog, om de grundsætninger, der skulle være bestemmende for de *masseudvisninger*, ved hvis hjælp man regnede med at kunne passivisere den politisk aktive del af den danske befolkning. Efter Mauves råd skulle især kongerigske tjenestefolk hos dansksindede gårdejere udvises.⁸⁷ Han kunne her henvise til den aktion, som han i 1895 havde gennemført i Øster Lindet, hvor han under parolen »Befolkningen skal lære at hæfte solidarisk« udviste kongerigske tjenestefolk for at ramme deres dansksindede arbejdsgivere og dermed foregreb et af Köllerpolitikens mest karakteristiske træk. Den væsentlige forskel mellem Øster Lindet affæren og udvisningerne i 1898 og -99 var, at v. Steinmann på det heftigste havde fordømt Mauves handlemåde som stridende mod folkeretten, medens v. Köller gjorde udvisninger af samme art til et hovedvåben i sin politik. For at forhøje udvisningernes politiske effekt blev der under valgkampagnen forud for landdagsvalget i november 1898 foretaget udvisninger efter hvert dansk valgmode for på denne måde at skræmme dansksindede gårdejere til at melde sig ud af de danske nationale foreninger og til at holde sig borte fra danske arrangementer af enhver art. Udvisningstruslen alene kunne også have den ønskede virkning. I et foredrag, som Macke holdt for altyskerne i Hamborg,⁸⁸ kunne han fortælle, at der dagen efter et dansk møde i Haderslev havde ligget 36 udvisningsordrer parat; kun 1 blev dog faktisk udvist, de øvrige fik arbejde hos tysksindede og kunne blive i landet.

Også Köllerpolitikken bestodde blev planlagt på landrådskonferencer, og hvor det var nødvendigt for at skade danskheden effektivt,

satte man sig uden betænkelighed ud over de gældende bestemmelser. Det gjaldt anklagerne mod den danske presse, forbudene mod at leje mødelokaler ud til danskerne, indgrebene mod forsamlingshusene, optantmageriet, der navnlig tog fart under v. Köllers efterfølger Wilmowski, de direkte forsøg på at lamme de danske foreninger og den såkaldte tjenestedrengkrig. – For at komme de store danske foreninger til livs besluttede en landrådskonference den 31. marts 1900 at revidere deres medlemslister for at fastslå, om de indeholdt afdøde eller udtrådte medlemmer. Man regnede med, at det ikke ville være muligt for bestyrelserne at holde listerne à jour i den grad, som det nu krævedes. Konsekvensen ville blive, at bestyrelserne enten blev idømt vældige bøder, eller at bestyrelsesposterne ikke blev besat. Kammerretten omstødte dog allerede efter få måneders forløb det retsgrundlag, som bødestraffene hvilede på.⁸⁹ – Den rent chikanøse aktion »*Tjenestedrengkrigen*«, der skulle gøre det umuligt for dansksindede bønder at fæste hyrdedrenge, byggede på et reskript fra v. Köller af 26. juni 1899, hvorefter der ved skoledispensationer skulle ses på husbondens nationale sindelag. Regeringspræsidenten påstod i en indberetning af 17. juli 1901, at man i Haderslev kreds strengt havde gennemført det princip, at en husbond kun kunne få overladt et dispenseret skolebarn, hvis han lovede at udtræde af de danske foreninger og at afholde sig fra politik. Tre fjerdedele af alle ansøgere var gået ind på disse vilkår.⁹⁰ I Åbenrå kreds blev der udstedt en politianordning af 24. juli 1899, som foreskrev, at ingen måtte antage skolepligtige børn uden politiets tilladelse. Den 4. juli 1901 omstødtes den af overforvaltningsretten.⁹¹ Virkningen af alle disse vilkårlige indgreb var mindre de vanskeligheder og fortrædeligheder, der fulgte med dem, end den rådvildhed, de for en tid fremkaldte.

Blandt de mange overgreb, som Köllerpolitikken førte med sig, er der endnu grund til at nævne *forældreretssagerne*, der havde til hensigt at skræmme forældrene til ikke at sende deres konfirmerede børn på danske efter- og højskoler. Sagerne begyndte efter at regeringen i 1896 havde ønsket at få oplyst, hvor mange mindreårige under formynderskab, der gik på kongerigske skoler, og om formynderskabsdomstolene ikke gjorde indsigelser herimod. Denne forespørgsel fik i juni 1897 (altså før v. Köllers tiltræden) dommer Lindemann i Toftlund, et fremtrædende medlem af Den tyske Forening, og en nær ven af pastor Jacobsen, til at beordre en enkefru Stamp i Skærbæk til straks at tage sin datter hjem fra Hejls efterskole. Da hun ikke efterkom denne ordre, idømtes hun en bøde på 100 mark. I december 1897 ophævede kammerretten i Berlin denne dom, fordi sager af denne art ikke kunne

afgøres med en bøde; den tilføjede imidlertid, at underretten kunne fratage moderen opdragelsesretten, hvis der forelå »betydelige grunde«. ⁹²

Denne dom foranledigede dommeren i Nordborg, J. H. Hahn, der tillige var formand for Den tyske Forenings store afdeling i Sønderborg, til at udnytte dens muligheder over for en fattig enke, Cathrine Marie Nielsen, der sad med ti uforsørgede børn. Den ældste søn var blevet sætterlærling i Flensborg Avis's trykkeri, og dette forhold fik Hahn til at gribe ind. Om sine motiver hertil skrev han selv ⁹³ i 1907, da H. P. Hanssen havde bragt sagen frem i rigsdagen: »Yderligere efterforskning gav til resultat, at han med gode anlæg havde udsigt til at komme ind i dette fanatisk tysk fjendtlig blads redaktion. Nu var formynderskabsrettens indskriden en nødvendighed. For det første var trykkeriets blyos gift for den formentlig brystsvage dreng, og for det andet var det så godt som sikkert, at han som dansk redaktør før eller senere ville komme i konflikt med straffeloven. Det gjaldt altså om at beskytte ham på legeme og sjæl«. I foråret 1898 blev opdragelsesretten til samtlige børn frataget moderen.

De to nævnte retssager har især interesse, fordi de blev iværksat før Köllers tid, fordi de blev gennemført på to dommers personlige initiativ, og, ikke mindst, fordi de illustrerer den fanatisme, der besjælede mange af Den tyske Forenings ledere (Hahn blev dens formand i 1902). Anderledes forholder det sig med de forælderretssager, der blev anlagt i Sønderborg kreds i vinteren 1898/99. Her var der efter al sandsynlighed tale om en aktion, hvis ophav var v. Köller, selv om initiativet kun kan spores tilbage til landråden i Sønderborg, v. Tschirschnitz. I december 1898 meddelte han de forældre, der havde børn på danske skoler, at alle danske statsborgere ville blive udvist, hvis børnene ikke vendte tilbage til Slesvig inden den 20. december. De indstævnedede forældre, der havde den danske vælgerforening i ryggen, nægtede imidlertid at give efter. Aktionen afsluttedes med, at kammerretten omstødte Hahns afgørelse, at opdragelsen på de danske højskoler i høj grad skadede den opvoksende slægts ædleste interesser, som uden denne antityske påvirkning ville være tilfreds med de bestående gode forhold; den måtte derfor forhindres. ⁹⁴

Da v. Köllers velovervejede offensiv tog sin begyndelse i efteråret 1898, gjorde den et voldsomt indtryk på den uforberedte dansksindede befolkning. Allerede den 2. december 1898 hed det i en indberetning fra Haderslev, ⁹⁵ at der var tale om en 100% succes (»ein völlig durchschlagender Erfolg«). I den danske lejr, hed det videre, hersker der en ro, som

Dem Fürsten Bismarck

errichten deutsche Männer an des Reiches Nordgrenze, auf Nordschleswigs höchstem Punkt, auf dem Knivsberg, ein ehrendes Denkmal. Dasselbe soll weithin und allseitig künden des deutschen Volkes Dank gegen den Befreier Schleswig-Holsteins, den Baumeister des deutschen Reiches. Es soll zeugen von deutscher Treue, deutschem Glauben und deutscher Kraft, eine Stütze des Deutschtums in Nordschleswig,

eine deutsche Warte in der Nordmark.

Weit hinaus über das inselgeschmückte Meer und das waldbegrenzte Festland wird der stolze Granitbau rom

Knivsberg

herab seine Größe senden bis zur Königsau und zu den Düppelhöhen. Er wird ein Wahrzeichen sein deutscher Größe und Einigkeit und immerdar bekunden, daß Schleswig-Holstein „up ewig ungedeckt“ deutsches Land sein und bleiben wird.

Der Bau hat begonnen. Der größte Teil der Kaufsumme ist eingegangen.

Dank Allen, die mitgeholfen haben!

Weitere Mittel sind jedoch erforderlich, soll unser schönes Werk vollendet werden würdig unseres großen Kanzlers.

Darum richten wir abermals unsere Bitte an Alle, die unsern eisernen Kanzler ehren und bewundern, an Alle, denen unsere meeresumschlungene Provinz lieb und wert ist, an Alle, die jetzt den fünfzigjährigen Gedenktag der Erhebung Schleswig-Holsteins mit uns feiern: Helft weiter bauen! bauen für des deutschen Namens Herrlichkeit an des Reiches wiedergewonnenen Nordgrenze!

Nordschleswig, den 24. März 1898.

Die Ehrendirektoren:

von Köller,

Staatsminister,

Oberpräsident der Provinz Schleswig-Holstein.

Graf von Waldsee,

General-Oberst der Kavallerie,

von Steinmann,

Welchesche Geheimrath, Ober-Präsident a. D.

Bersmann,

Bürgermeister der Freien und Hansestadt Hamburg,

Freiberr von Brangel,

General der Infanterie j. D.

Der Ausschuss:

W. Jobben,

Senator, Alpenrabe, Mitglied des Reichstages, Vorsitzender.

Jacobsen,

Pastor, Scherrebek,

Schwach,

Landrichter, Flensburg,

Vorsitzender des deutschen Vereins für das nördliche Schleswig.

Lindemann,

Amtsrichter, Leisland, Schriftführer.

Dr. Max Hoffmann,

Rechtsanwalt und Notar, Berlin.

Geldbeiträge bitten wir zu richten unter „Comto Bismarck-National-Denkmal Knivsberg“ nach
Alpenrabe: Senator Jobben. **Altona:** Altonaer Bank. **Berlin:** Dienstbach & Moeblus, Bankgeschäft, Oberwallstraße 21. **Hamburg:** Filiale der Deutschen Bank. **Scherrebek:** Kreditbank in Scherrebek.

Opřád om støtte til Knivsbjerg-byggeriet 1898. LA Ab.

man næppe har kendt magen til efter 1864. Samme optimisme genfinder man i regeringspræsidentens kvartalsberetninger. Den 24. april 1900 skrev han bl.a.: »Den danske agitations lille skare bliver stadig mindre, stadig mere isoleret og afmægtig«. Og 20. april 1901 forkyndte han: »Partiets sammenbrud lader sig ikke mere standse«. ⁹⁶

I indenrigsministeriet i Berlin var man langt mere forbeholdne. I december 1899 bedømte man følgerne af den førte politik som i almindelighed gunstige, men endnu ikke nogen 100% succes. Et år senere hed det, at der ikke kunne konstateres et almindeligt omsving i danskhedens stilling, men dog sikre, om end langsomme fremskridt. ⁹⁷

Af særlig interesse er v. Köllers egen vurdering af situationen i Nordslesvig: Den 19. oktober 1899 skrev han i en indberetning til indenrigsministeren, ⁹⁸ at hans politik havde til formål at beskytte tyskerne i Nordslesvig mod dansk hovmod. Der er indtrådt en vis ro. Det kan ikke undre, at en stor del af befolkningen er dansksindet og vil forblive det. »Der kan ligeledes ikke være tvivl om, at en, om end formindsket, nationalitetskamp vil vedvare i det nordlige Slesvig, trods alle tilladelige foranstaltninger og trods det tyske sprogs langsomme, men sikre fremskridt, en kamp, som imidlertid, på grund af den smalle grænse vil forløbe uden væsentlig betydning for Tyskland«. Hertil kan føjes v. Köllers ofte citerede ord ved afskedsfesten for ham i Slesvig i september 1901: »Forholdene i Nordslesvig er og bliver vanskelige«.

Heller ikke det regeringstro parti i Nordslesvig var rigtig tilfreds med, hvad v. Köller havde opnået. Schleswigsche Grenzpost (som Folkebladet nu hed) skrev, i anledning af v. Köllers afgang, den 7. august 1901, at v. Köller havde skabt et fast grundlag for tilvejebringelse af ro og orden, for den definitive indre erobring af vort nordlige grænseland for det preussiske og tyske rige og folk. Den faste hånds politik havde imidlertid ikke haft den fulde virkning, som den kunne have fået. Det skyldtes »også-tyskere« (med dette udtryk sigtede bladet som regel til de frisindede), som ud fra smålige partihensyn eller af misforståede humanitetshensyn stillede sig på det danske »fredsforstyrre-« side og søgte at lamme den arm, der var løftet til et kraftigt slag mod det danske partis landsforræderi og voldsheredømme.

Finansiel støtte til tyskheden

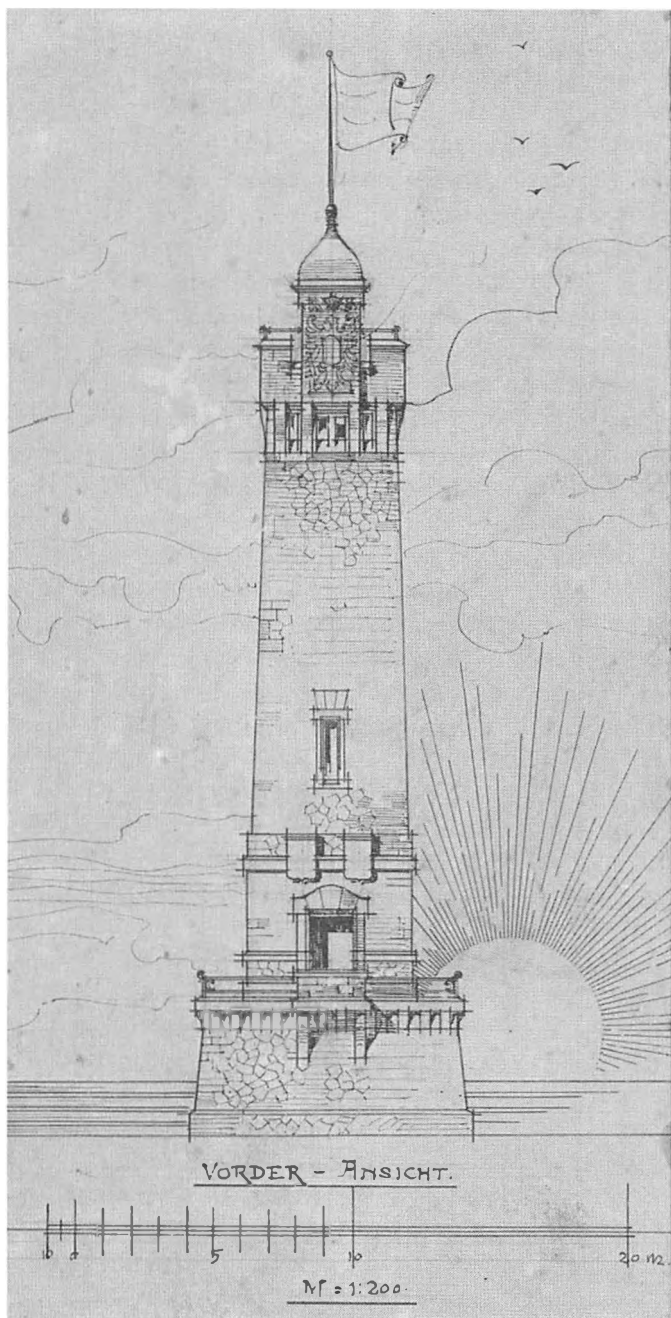
v. Köllers undertrykkelsesforanstaltninger suppleredes imidlertid med oprettelsen af en *dispositionsfond* med hvis midler overpræsidenten

skulle støtte tyske bestræbelser og foretagender, som ellers lå uden for statens opgaver, og til hvilke der ikke var stillet fonds til rådighed fra anden side.⁹⁹ Det var den nordslesvigske skoleforenings virksomhed, der irriterede myndighederne, og kejseren noterede på en indberetning desangående (af 28.1.1898), at der måtte fremlægges forslag »um dem Unwesen des genannten Vereins abzuhelfen«. v. Köller selv syntes ikke at have tænkt på oprettelsen af en dispositionsfond i den anledning, men kun ønsket flere midler til stipendier til unge, der gik på tyske landbrugsskoler o.lign. Skulle der mere til, anbefalede han diplomatiske skridt over for den danske regering. Den 4. marts 1898 foreslog indenrigsministeren imidlertid i et ministerråd, at man, ligesom for de polske provinser, oprettede en dispositionsfond for overpræsidenten i Slesvig-Holsten. I juni fik v. Köller besked om, at fonden skulle sammenfatte de hidtidige, spredte bevillinger. Disse blev af v. Köller beregnet til 14.900 mark (5.000 til stipendier, 2.000 til aviser, 2.000 til folkebiblioteker, 2.400 til skolebiblioteker, og 3.500 mark som tillæg til skolelærere, der havde gjort sig fortjent ved at fremme tyskheden). Dertil kom 15.000 mark til lønforbedring til yngre lærere. Den første bevilling til dispositionsfonden (for finansåret 1899) blev sat så lavt som 20.000 mark, og de blev af v. Köller fordelt således: pressen 16.000 mark, Ansiedlungsverein i Rødding 3.000 mark til administration, Den tyske Forening 1000 mark. Da de forskellige ministerier truede med at inddrage deres særlige bevillinger, blev dispositionsfonden for 1900 og 1901 sat op til 40.000 mark, men de særlige bevillinger til lærerne blev fremdeles holdt udenfor.

De 40.000 mark for 1901 fordelte sig på følgende hovedposter:

Pressen	19.515,02
Ansiedlungsverein, Rødding	2.528,48
Den tyske Forening	3.000,00
Stipendier	8.425,00
Undervisning, biblioteker	3.103,80
Foreninger	1.947,00
Diverse	1.480,70
	<hr/>
	40.000,00

Den hemmelige dispositionsfonds politiske betydning er indlysende. Efterhånden som det årlige rådighedsbeløb voksede, steg også den magt, der herved blev lagt i embedsmændenes og især landrådernes hænder.

Skitse til Bismarck-tårnet, o. 1895. LA Åb.

Den tyske Forening og udvisningerne

Den tyske Forenings holdning til v. Köllers politik kom på en markant måde til udtryk i en *erklæring*, som den den 7. januar 1899 besluttede at tilstille landdagen¹⁰⁰, uden tvivl i forbindelse med den forespørgelsesdebat om udvisningerne, som de frisindede havde fremkaldt, og som fandt sted den 25. januar. Erklæringen var underskrevet af forretningsudvalget og af bestyrelsesmedlemmerne i 17 nordslesvigske lokalafdelinger samt i lokalafdelingerne i Sønder Løgum og Ladelund syd for grænsen af 1920. Erklæringens bedømmelse af situationen i Nordslesvig blev på afgørende punkter stående som grundlag for Den tyske Forenings politik, og hovedafsnittet af den fortjener derfor at gængives ordret:

»Det danske protestpartis agitation tilsigter det nordlige Slesvigs adskillelse fra det tyske fædreland og genforening med Danmark. Det vil derfor forhindre, at den dansksindede befolkning affinder sig med de nuværende tilstande, og det tyskfyndtlige sindelag på denne måde efterhånden fjernes. Med dette mål for øje har det, ligesom tidligere, men navnlig i den sidste tid, ført et umådeholdent sprog, der sårer og håner tyske følelser og oprører befolkningen dybt, et sprog, som førte til en utålelig terrorisme over for tysksindede i forretningsmæssig og selskabelig henseende. Heroverfor er de bestående straffelove kun delvis og ufuldkomment tilstrækkelige. Det er derfor, hvad de herværende tilstande angår, absolut nødvendigt også uden for straffeloven at ty til alle de af lovgivningen tilladte administrative foranstaltninger, som er virksomme over for en sådan agitation. Til sådanne foranstaltninger hører på fremragende vis udvisningen af danske undersåtter fra Nordslesvig. Agitationen støttes nemlig meget væsentligt med møder og fester på den anden side af den danske grænse og med en omfattende og for det meste planmæssigt gennemført indvandring af danske undersåtter i det nordlige Slesvig. Disse sidste og ikke mindst de danske tjenestefolk har med visse undtagelser gennem en taktløs, delvis bevidst demonstrativ betoning af deres danske indfødsret ved private og offentlige lejligheder i meget væsentlig grad påvirket befolkningen til at betragte det tyske element i Nordslesvig som et kun tålt og i grunden ikke hjemmehørende element og til at afvise enhver forsoning. Derfor godkender hele den tysksindede befolkning i Nordslesvig – uanset hvilket parti den tilhører – levende og uforbeholdent udvisningen af danske undersåtter. Vi hilser denne foranstaltning som begyndelsen til en energisk regeringspolitik mod udenlandsk agitation i et tysk land. Vi kender den nordslesvigske

befolknings karakter og ved, at den vil vende sig bort fra den danske agitation, såfremt statens og dens myndigheders autoritet med vedvarende energi sættes ind mod denne agitation. Det modsatte betragtes af nordslesvigeren ikke som overbærende og forsonlig mildhed, men kun som et tegn på svaghed og ubeslutsomhed, over for hvilken han kun så meget sikrere bliver et bytte for den danske agitations indflydelse... Vi er derfor overbevist om, at hvis de defensive foranstaltninger gennemføres konsekvent og med udholdenhed, vil de lamme den danske agitation, og på jo kortere tid jo flere positive midler til fremme af tyskheden i Nordslesvig – og til dette formål må der skaffes større pekuniær statshjælp end hidtil –, der går hånd i hånd med de negative defensive foranstaltninger«.

Med denne erklæring og de mange udtalelser, der fulgte i dens spor, gravede Den tyske Forening en dyb kløft mellem det store antal hjemmetyskere, som støttede den, og det dansksindede befolkningsflertal. Der var nu ikke mere tale om at vinde danskerne; da de ikke kendte forskel på mildhed og svaghed, skulle de gøres til tyskere ved at sætte statens autoritet ind over for dem. Når man dertil føjer, at erklæringen gav kongeriske karle og piger en væsentlig del af skylden for de dansksindede nordslesvigeres uforsonlighed, er det klart, at erklæringens ophavsmænd stod befolkningen i Nordslesvig meget fjern. Det er sandsynligt, at H. P. Hanssen har ret, når han skriver¹⁰¹, at erklæringen blev til på v. Köllers initiativ (den 13. december 1898 var Schwartz i audiens hos v. Köller¹⁰²), og at ikke alene landråderne, men også ledende mænd fra Den tyske Forening deltog i den konference, på hvilken man besluttede udvisningspolitikken.

Foreningens næstformand, Macke, havde allerede den 7. november 1898 i Folkebladet kommenteret udvisningerne på en måde, der faldt nøje sammen med v. Köllers, for så vidt som han opfordrede den danske regering til at forbyde de sønderjyske foreninger, »disse foreninger, der er en hån mod folkeretten«. Men, fortsatte han, dermed ville den revolutionære krigstilstand i det nordlige Slesvig desværre endnu ikke være forbi. »Her vil den preussiske regering ikke kunne opgive den strengthed, som til alle sande tyskeres glæde nu omsider igen er blevet taget i brug, så længe de endnu dansksindede preussiske statsborgere ikke erklærer og beviser, at de uden forbehold og uden reservation vil være preussere – altså først, når de ikke mere kalder sig danskere og føler sig som sådanne og stemmer tykskjendtligt ved valgene, støttet og atter og atter ophidset af »danske« taler og den »danske« presse i det nordlige Slesvig. Så længe denne krigstilstand vedvarer, er den preussiske regering beret-

tiget, ja, forpligtet til enhver foranstaltning, der synes egnet til at indgyde Tysklands og Preussens fjender skræk og tilføje dem skade«.

Fra alle Den tyske Forenings afdelinger blev der sendt takkeskrivelser til v. Köller¹⁰³, og da v. Köller fra den 8. til den 10. januar 1899 besøgte Haderslev kreds, kappedes Den tyske Forening med øvrigheds-personerne om at få hans ophold i byen til at forme sig som en triumf med store menneskemasser på gaderne, flagning, fakkeltog og hyldest-aften i teatret. Her hilste v. Köller på Den tyske Forenings repræsentan-ter, og da han var gået, talte pastor Jacobsen på foreningens vegne for tyskheden i Haderslev.¹⁰⁴

Det altyske Forbund

I *Det altyske Forbund* havde Den tyske Forening en tro allieret. Den 18. december 1898 erklærede altyskernes hovedbestyrelse sig fuldstæn-dig indforstået med udvisningerne i Nordslesvig, »hvor regeringen alt for længe har vist en overbærenhed, der har ført til en dansk agitation af den mest betænkelige art. Her var det på høje tid, at man omsider med energiske skridt viste, at vi er herrer i vort eget hus og vil blive ved med at være det«. ¹⁰⁵ Flere af Den tyske Forenings ledende mænd havde ordet på altyske forsamlinger. Den 7. januar 1899 talte Macke på et stort altysk møde i Hamborg. Han hævdede, at man gik frem med den største mildhed, idet man kun udviste manden og ikke konen og børne-ne; det var dog ikke muligt at give en længere frist end 24 timer.¹⁰⁶ Pastor Jacobsen var en hyppig gæst hos altyskerne. Den 1. september 1899 talte han som delegeret fra Den tyske Forening på den altyske kongres i Hamborg om den hårde kamp mod danskerne. »Da kom den meget smædede, af os meget elskede Köller og lagde næven på dansker-nes nakke og tilråbte dem: Tilbage!¹⁰⁷

Den altyske interesse for den tyske sag i Nordslesvig viste sig ikke i direkte hjælp til Den tyske Forenings gøremål, men nok i betydelige økonomiske medlemsbidrag til pastor Jakobsens foretagender. For at støtte Jacobsens koloniseringsplaner indskød medlemmerne flere hun-dredtusinder i hans bank i Skærbæk, som andele, obligationslån og sparepenge. Præstens badested Lakolk på Rømø prægedes af de mange altyskere, der satte penge i det, og som udgjorde hovedstammen af dets gæster*.

* Se pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender 1980, s. 90 ff.

Dette samarbejde med altydskerne, og da især deres økonomiske støtte til pastor Jacobsens foretagender, ville ikke være kommet i stand uden den åbenlyse velvilje, v. Köller viste Den tyske Forening og den tillid og moralske støtte, der blev pastor Jacobsen til del fra regeringens side. Det må anses for sandt, at v. Köller i 1899 alvorligt overvejede at udnævne ham til generalsuperintendent for Slesvig i stedet for Kaftan, der ikke ansås for pågående nok i germaniseringsarbejdet, og i 1900 dekoreredes Jacobsen med en høj orden og var regeringens mellemmand i dens forsøg på at købe det danske blad Dannevirke.** Det var kreditbanken i Skærbæk og dens jordkøb til tyske nybyggere, v. Köller sigtede til, da han i sin beretning om forholdene i Nordslesvig skrev, at man undertiden ikke kunne regne med overskud ved sådanne handeler. Dér måtte staten træde til.¹⁰⁸ Med ord som disse stimulerede han pastor Jacobsen til at fortsætte ad den vej, han var slået ind på og gav ham gode argumenter i hænde over for sine kreditorer.

Regeringsstøtte til tysk presse

Den uforbeholdne støtte, Den tyske Forening ydede Köller-politikken, blev selvfølgelig gengældt af regeringen med en tilsvarende lydhørhed over for foreningens råd og imødekommenhed over for dens ønsker. I v. Köllers indberetninger om forholdene i Nordslesvig lød der kun tilfredshed med foreningens aktiviteter. Den 26. februar 1898, kort efter at det første nummer af Die Nordmark var udkommet, skrev regeringspræsidenten til v. Köller: »Foreningen, som i tidligere år hovedsagelig tilstræbte en indre sammenslutning af de tyske elementer, gør sig nu heldigvis mere gældende udadtil og udfolder en friskere aktivitet. Foreningen ville få en bredere basis for sin virksomhed, hvis den fik tilført større materielle midler«¹⁰⁹ Det var herefter givet, at den kunne regne med støtte fra den nyoprettede dispositionsfond. Den 21. oktober 1899 gjorde landsretsdommer Schwartz rede for foreningens ønsker¹¹⁰ På førstepladsen nævnedes han foredragsaftener med selskabeligt samvær. Man ville derfor ansætte en vandretaler (2-3.000 mark årligt), som foruden at holde foredrag i lokalafdelingerne kunne påtage sig ledelsen af valgarbejdet, især det kirkelige. Måske kunne han også få afdelingerne til at optage koloniseringsarbejdet. »Nordslesvigernes noget tunge og magelige karakter nødvendiggør navnlig, når det gælder politisk

** Se pastor Jacobsen fra Skærbæk s. 105 ff

arbejde, hyppige og usvækkede tilskyndelser.« Dernæst ønskede foreningen i al almindelighed støtte til oprettelse og supplering af folkebiblioteker og bidrag til uddeling af ungdomsskrifter i skolerne (200 mark). Særlig vægt blev der lagt på uddelingen af det lille danske »Dagbladet«, som Den tyske Forening havde oprettet. Det kostede nu foreningen 600 mark at sende dette blad gratis til 350 dansksindede hjem (heraf 103 i Løgumkloster). Folk fik det fra Folkebladets ekspedition, og man lagde vægt på at lade de mistroiske læsere være i den tro, at de fik det gratis som reklame, og at Den tyske Forening ikke havde med det at gøre. Schwartz regnede med, at 6000 af 15.000 danske rigsdagsvælgere var blevet vundet gennem daglig læsning af den danske presse. Dagbladets oplag burde derfor sættes op til 6000, og det kunne gøres for 10.500 mark.

I 1901, da der for første gang forelå et specificeret regnskab for anvendelsen af dispositionsfondens midler, modtog Den tyske Forening herfra 3000 mark til uddeling af aviser og bøger og til en vandretaler »p.p.«, men hertil må lægges 3.114,20 mark direkte til Schleswigsche Grenzpost til uddeling af Dagbladet, nu 1200 eksemplarer.¹¹¹ De 400 mark, som Knivsbjerg-selskabet modtog var også et kamoufleret tilskud til Den tyske Forening, og det samme var vel tilfældet med andre 400 mark til tyske sangbøger.

Af de 40.000 mark, dispositionsfonden i 1901 rådede over, gik næsten halvdelen til presseformål. De understøttede blade var Schleswigsche Grenzpost i Haderslev, Apenrader Anzeiger, Sonderburger Zeitung og Flensburger Norddeutsche Zeitung (der også var udbredt i Nordslesvig). De modtog fra 1899 henholdsvis 8000, 3000, 2000 og 1000 mark årlig fra overpræsidenten. Af disse aviser var bladet i Haderslev af særlig betydning for Den tyske Forening på grund af den nøje kontakt, der eksisterede mellem det og foreningens forretningsudvalg. Det havde indtil 1899 været det eneste tyske blad, der subsidieredes af overpræsidenten (med 1000 mark årlig), selv om landråderne ydede små summer til de tyske aviser i Åbenrå og Sønderborg for at sikre sig kontrol med dem. Folkebladet, der udkom på en blanding af tysk og dansk, med de vigtige artikler både på tysk og dansk, havde i slutningen af 1898 kun et oplag på 1500 eksemplarer, og utilfredsheden med redaktionen var stor.¹¹²

Nu gennemførtes der 1. oktober 1899 en gennemgribende reform af bladet. Som ny redaktør ansattes Karl Eginhard Strackerjan (1854-1921), der af de 8000 mark, bladet modtog som tilskud, fik de 7000 som løn. Han var født i Jever i Oldenburg.¹¹³ I firserne var han redaktør ved

Schleswigsche Grenzpost.

Abonnement
Preis 1/2 Rthl.
pro Quartal
3 Rthl.
pro Halbjahr
5 Rthl.
pro Jahr
10 Rthl.
pro Jahr
18 Rthl.
pro Jahr
30 Rthl.
pro Jahr
45 Rthl.
pro Jahr
60 Rthl.
pro Jahr
75 Rthl.
pro Jahr
90 Rthl.
pro Jahr
105 Rthl.
pro Jahr
120 Rthl.
pro Jahr
135 Rthl.
pro Jahr
150 Rthl.
pro Jahr
165 Rthl.
pro Jahr
180 Rthl.
pro Jahr
195 Rthl.
pro Jahr
210 Rthl.
pro Jahr
225 Rthl.
pro Jahr
240 Rthl.
pro Jahr
255 Rthl.
pro Jahr
270 Rthl.
pro Jahr
285 Rthl.
pro Jahr
300 Rthl.
pro Jahr

Haderslebener

Folkebladet

Angaben
Preis 1/2 Rthl.
pro Quartal
3 Rthl.
pro Halbjahr
5 Rthl.
pro Jahr
10 Rthl.
pro Jahr
18 Rthl.
pro Jahr
30 Rthl.
pro Jahr
45 Rthl.
pro Jahr
60 Rthl.
pro Jahr
75 Rthl.
pro Jahr
90 Rthl.
pro Jahr
105 Rthl.
pro Jahr
120 Rthl.
pro Jahr
135 Rthl.
pro Jahr
150 Rthl.
pro Jahr
165 Rthl.
pro Jahr
180 Rthl.
pro Jahr
195 Rthl.
pro Jahr
210 Rthl.
pro Jahr
225 Rthl.
pro Jahr
240 Rthl.
pro Jahr
255 Rthl.
pro Jahr
270 Rthl.
pro Jahr
285 Rthl.
pro Jahr
300 Rthl.
pro Jahr

Nr. 178.

Haderslev, Freitag den 2. August 1901.

37. Jahrg.

Avishoved fra Schleswigsche Grenzpost.

Flensburger Norddeutsche Zeitung og 1887-95 sekretær for handelskammeret i Flensborg. I årene op til 1899 var han journalist ved Täglicher Rundschau i Berlin. I offentligheden var han blevet kendt for tre rabiate antidanske, af citater sammenstillede pjecer, af hvilke »Dänische Umtriebe im deutschen Lande« fra 1895 var den mest omtalte. Han var en fanatiker uden smil og hans umådeholdne angreb på danske og tyske politiske modstandere indviklede ham til stadighed i injurieprocesser. Han var en elendig politiker og blev efterhånden en belastning for regeringen, men gennem mere end 10 år satte han sit præg på »Grenzpost«, og hans indflydelse i Den tyske Forening var meget stor. – Folkebladet skiftede samtidig navn til »Schleswigsche Grenzpost. Haderslebener »Folkebladet« og var fra nu af ganske tysk-sproget. I en ledende artikel¹¹⁴ lovede Strackerjan at fortsætte bladets afgjort tysknationale retning med forstærket kraft.

Medlemstilgang

v. Köllers embedsperiode med dens tilbagetrængning af danske manifestationer af enhver art og med den nøje overensstemmelse mellem regeringens og Den tyske Forenings synspunkter skulle synes at have udgjort den bedst mulige basis for en kraftig udvikling af Den tyske Forening. Overfladisk betragtet kunne en vækst i *medlemstallet* fra 1898 til 1901¹¹⁵ fra 3025 til 3864 også forekomme at svare til forventningerne, men dette skøn må opgives efter en nærmere analyse. For det første stagnerede antallet af afdelinger og medlemmer uden for Nord-slesvig: der var 9 afdelinger både i 1898 og 1901 og medlemstallet her steg kun fra 1104 til 1152. Så meget større synes fremgangen i Nord-slesvig at være: fra 17 afdelinger til 24 og fra 1921 til 2712 medlemmer.

Fordeler man afdelinger og medlemmer på de forskellige kredse og sammenstiller man tallene fra 1898 og 1901, får man et tydeligere indtryk: Antal afdelinger og medlemmer i 1898 og antal medlemmer i disse afdelinger i 1901:

	Antal afdelinger	1898	1901
Haderslev kreds	8	782	796
Åbenrå kreds	5	398	496
Nr. Tønder kreds	3	391	415
Sønderborg kreds	1	350	736
I alt i 1898		1921	2443

Hertil kom følgende afdelinger

Haderslev kreds	5	165
Åbenrå kreds	2	104
I alt i 1901		2712

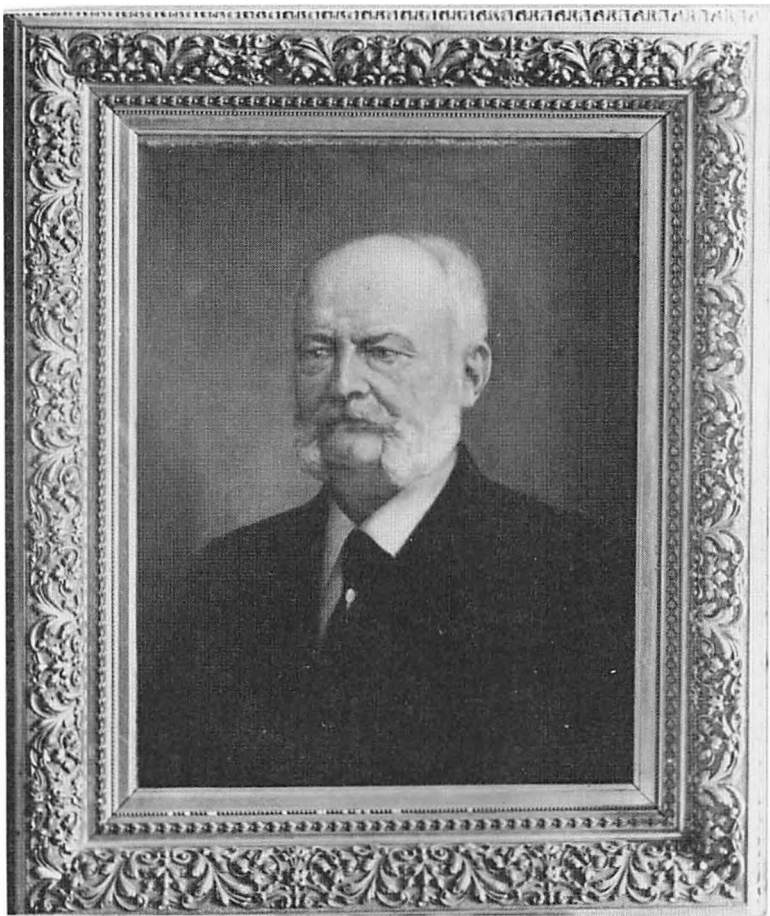
Disse tal rummer flere overraskende oplysninger. En virkelig imponerende fremgang (mere end en fordobling af medlemstallet) fandt kun sted i Sønderborg kreds. I Haderslev kreds, der mere end nogen anden egn havde været udsat for Køllertidens danskerforfølgelser, var der kun kommet 14 nye medlemmer til i de 8 afdelinger, der eksisterede i 1898, og af dem var fremgangen samlet om 4. I Tønder kreds var afdelingerne præget af stagnation (305 af medlemmerne hørte hjemme i Løgumkloster afdeling). I Åbenrå kreds var fremgangen anelig, ikke mindst fordi de to nye afdelinger i kredsen (Holbøl og Hovslund) kunne drage næring af en livskraftig lokal hjemmetyskhed. Afdelingen i Holbøl blev oprettet i april 1899, men de øvrige nye afdelinger blev stiftet i tiden mellem 22.12.1900 og 27.3.1901, vistnok alle med Strackerjan som igangsætter: Hovslund, Hjortvad (med titelen »Die Wacht im Norden«), Gram, Åstrup, Galsted og Arnum. Det var karakteristisk for det for Den tyske Forening utilfredsstillende resultat i disse år, at afdelingen i Åbenrå by kun havde fået 15 nye medlemmer, og at den i Haderslev tilmed havde mistet 31.

Forklaringen på denne uventede udvikling er ikke let at finde, men det er vel rimeligt at antage, at en situation, hvor medlemmernes opgave var reduceret til at præstere patriotiske klapsalver til embedsmændenes diskutabile bedrifter ikke kunne få ret mange til at slutte sig til foreningen. En anden del af forklaringen ville en splittet og svag ledelse være.

Striden om formandsposten optog som fortalt det meste af 1897 og afsluttedes i december med, at landsretsdommer Schwartz valgtes til formand, medens Macke fortsatte som næstformand. Dermed var spliden åbenbart ikke forbi, for på generalforsamlingen den 3. december 1898 blev Macke udskiftet med skibsreder Jebsen i Åbenrå,¹¹⁶ uden at der blev angivet nogen grund hertil. Den 22. marts 1899 kunne man i den anledning læse i Tondernsche Zeitung, der stod pastor Jacobsen meget nær, at langt den største del af Nordslesvigs tyske befolkning levende beklagede, at Macke ikke længere havde ledelsen af Den tyske Forening. Jebsen døde den 30. september 1899, og med ham mistede foreningen en skarp, meget antidansk politiker og en stærk økonomisk støtte (især ved købet af Knivsbjerg og rejsningen af Bismarck-monumentet). I hans sted indvalgte dommer Hahn i forretningsudvalget. Som formand for Den tyske Forenings afdeling for Als og Sundeved havde han udfoldet en meget livlig og pågående virksomhed. Han pålagde uden videre kommuneforstanderne at fungere som foreningens tillidsmænd og fik megen ros som arrangør af de »tyske aftener«, som med deres underholdende program trak fulde huse. Man bør efter al sandsynlighed give ham en stor del af æren for fordoblingen af Den tyske Forenings medlemstal i Sønderborg kreds.

Det var iøvrigt betegnende for Den tyske Forening i disse år, at man hørte langt mindre til ledelsen eller formandens aktiviteter end til den virksomhed, som kassereren, pastor Jacobsen i Skærbæk, udfoldede i egenskab af privatperson. Han stod som Den tyske Forenings og de nordslesvigske hjemmetyskerers kendteste repræsentant, men medens Hahn alene virkede for tyskhedens sag inden for Den tyske Forenings rammer, var Jacobsen ikke i tvivl om, at hans personlige succes var bestemmende for tyskhedens fremgang. I december 1897 søgte han (forgæves) opstilling som antisemitisk kandidat i Flensborg-Åbenrå valgkreds. Han gjorde sin kandidatur afhængig af, at han også fik de nationalliberales, dvs. landsretsdommer Schwartz' støtte, men hans kandidatur kunne ikke undgå at virke som et forsøg på at fortrænge Michael Jebsen, der havde repræsenteret kredsen siden 1890. Ved landdagsvalget i efteråret 1898 lod Jacobsen sig opstille i Tønder-Husum kredsen som nationalliberal konkurrent til Bachmann, der havde Den tyske Forenings støtte. Heller ikke denne gang blev Jacobsen valgt.

I 1. rigsdagsvalgkreds (Haderslev-Sønderborg) opstilledes den af Den tyske Forening støttede gårdejer Henningsen, Nautrupgård. Det tyske valgopråb til gunst for denne moderate mand fremhævede, at han var en praktisk landmand; antidanske toner lød slet ikke, men Tyskland

Michael Jebsen (1835-1899). Hist. Saml. f. Sønderjylland.

skildredes, i modsætning til Danmark, som det økonomiske fremskridts store land. Denne taktik gav gevinst. Af de 718 stemmer, tyskerne vandt i Nordslesvig, faldt 580 på 1. valgkreds.

Lige så heldig var genopstillingen samme efterår af den ansete hjemmetske gårdejer og amtsforstander Jep Hinrichsen, Øster Terp, som landdagskandidat i 2. landdagsvalgkreds (Åbenrå-Sønderborg). Han blev ikke valgt, men danskerne tabte 10 valgmænd, mens tyskerne vandt 7.

Foreningens arbejdsopgaver

Den tyske Forenings daglige virke får man lettest et indtryk af ved hjælp af de årsberetninger, foreningen udsendte fra 1899. I 1900¹¹⁷ havde Den tyske Forening et overskud på 1600 mark. Den havde (bl.a.) brugt 100 mark til idrætsoptøisninger på Knivsbjerg, 300 mark til valg-fonden, 200 til uddeling af børnebøger, 600 mark til tyske aviser (især til nybyggere) og 160 mark som tilskud til forskellige lokalafdelinger. Der var brugt 2400 mark til uddeling af Dagbladet til 1256 mest dansk-sindede hjem. Foreningen havde 14 biblioteker med ialt 3000 bind. I 7 nordslesvigske og 2 sydslesvigske afdelinger havde der været foredrags-aftener, og i 15 nordslesvigske og 2 sydslesvigske afdelinger var der blevet afholdt særlig velbesøgte aftener (sikkert såkaldt tyske aftener). Årøsumd, Toftlund og Sommersted havde arrangeret sommerfester efter Knivsbjergs forbillede. Foreningen tiltog sig æren af, at der for første gang var blevet valgt tyske kirkelige repræsentanter i Højst (45 tyske mod 34 danske stemmer), Hjordkær (29 mod 12), Nordborg (69 mod 63) og Rise (111 mod 92). Dernæst omtaltes de landsogne, hvor der havde været tysk konfirmation og hvor der var blevet indført tyske gudstjenester eller hvor disses antal var blevet forøget.

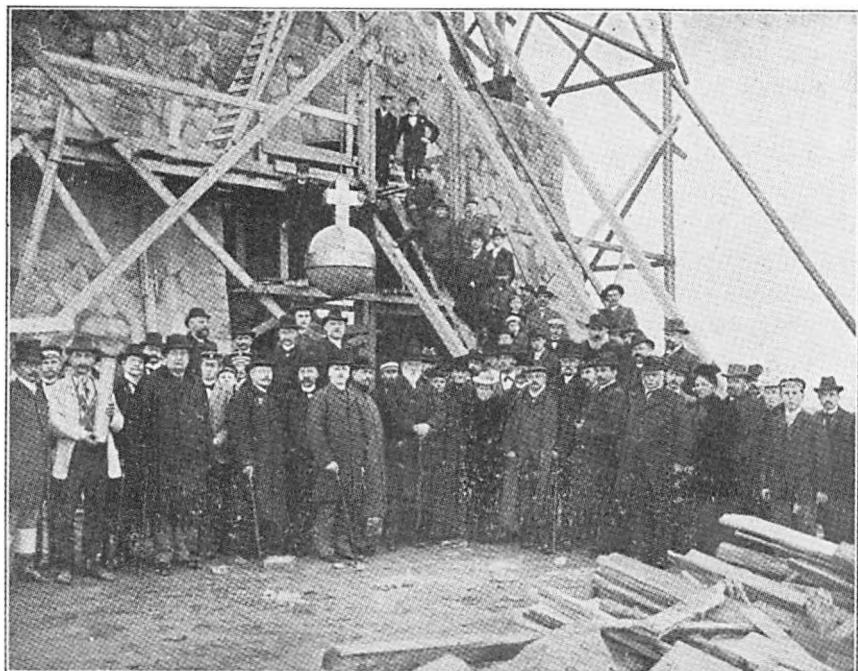
Kampen mod den danske kirke i Nordslesvig havde lige siden Den tyske Forenings oprettelse været et vigtigt punkt på dens program. Det er let at forstå den tankegang, der lå bag germanisatorernes planer: Efter skolens fortykning i 1888 måtte følge kirkens fortykning og dermed den vigtigste danske bastions fald. Men denne indgribende forandring lod sig ikke gennemføre ved direkte påbud fra statsmagtens side. Konsistoriet i Kiel kunne imødekomme ønsker om tyske gudstjenester eller tysk konfirmation, og skoledepartementet i Slesvig kunne stille midler til rådighed for øget tysk religionsundervisning, men forudsætningen var lokale initiativer til igangsættelse af regeringsmaskineriet. Her tilkom der Den tyske Forenings lokalafdelinger en vigtig og af regeringen stærkt værdsat opgave. Det er sikkert umuligt med nogen nøjagtighed at fastslå, hvilken andel Den tyske Forening har haft i arbejdet for kirkens fortykning, men der er ingen tvivl om, at de betydelige fremskridt, germaniseringen i årenes løb opnåede på dette område, ikke ville have været mulige uden Den tyske Forenings bistand. Hvor stor vægt foreningen lagde på denne side af sin virksomhed, fremgår af, at bestyrelsen i december 1899 bevilgede 1000 mark til rigtig ledelse af kirkevalgene.¹¹⁸

Da Den tyske Forening i Løgumkloster i 1890 ville have tysksindede

vælgere til at stemme på foreningens kandidater ved valg af kirkerepræsentanter, havde den lagt vægt på at forsikre, at den ville holde politik udenfor; de opstillede kandidater skulle være patriotiske, men samtidig have en levende kirkelig sans. Nu talte foreningen med langt større åbenhjertighed. Også mange på tysk side, hed det i årsberetningen, bebrejdede Den tyske Forening, at den blandede politik i de kirkelige forhold; dette var i og for sig ikke ønskeligt, men da de danske menighedsråd traf politiske beslutninger, først og fremmest ved at opponere mod sprogforordningen, ville foreningen forsømme sin pligt, hvis den ikke søgte at fjerne en sådan opposition for bestandigt. – Det er rimeligt i denne forbindelse at pege på pastor Jacobsen som et eksempel på den fanatisering, som under v. Köller skubbede hensynet til det kirkelige livs tarv i baggrunden. I første halvdel af halvfemserne havde Jacobsen ved mangfoldige lejligheder ikke blot forsvaret den danske religionsundervisning, men også været talsmand for indførelse af danske sprogtimer. Nu sagde han i en stor tale i Slesvig:¹¹⁹ »Det er uforståeligt, at religionsundervisningen endnu gives på et fremmed sprog. Det svarer ikke til den moralske pligt til så hurtigt som muligt at forkorte den ubehagelige overgang«. Da en tysksindet præst senere på året angreb de politiserende præster og beskyldte Den tyske Forening for at have gjort stor skade ved at ruske op i mange danskere, svarede Tondersche Zeitung¹²⁰, at det var en stor fejl ikke at måle kirkelige forhold med en politisk målestok. Hvis Den tyske Forening kunne opdrage den overvejende del af befolkningen til sund national egoisme, ville bladet gerne tage et par nederlag ved kirkevalg med i købet.

Denne meningsudveksling leder opmærksomheden hen på de vanskeligheder, som Den tyske Forening skabte for sig selv, idet den med sin alt for store iver stødte de tysksindede præster over i en oppositionel holdning mod den nationalistiske politik.

I årene omkring århundredskiftet udviklede de såkaldte *tyske aftener* sig til et af Den tyske Forenings bedste midler til at påvirke dele af den tysksindede befolkning, som stod uden for foreningens rækker. Disse sammenkomster var blevet udviklet på Als og navnlig af dommer Hahn. Forbilledet var danskernes nationale møder. I en skildring af en sådan aften i Carstensens kro i Krumom¹²¹ hedder det, at salen og de tilstødende lokaler, der var prydet med gran og patriotiske symboler, var overfyldte. Man sad ved lange borde lige fra landråden til landarbejderne, gårdejerne dominerede. Der blev drukket øl og røget tobak, mens taler, sang og musik vekslede; derpå fulgte fælles kaffebord og endelig blev der danset til den lyse morgen. For at sammenkomsterne ikke

Rigsæblet bringes på plads på Bismarck-tårnet 5. november 1899. Nr. 5 fra venstre (i baggrunden under stiver) Strackerjan. Fra Festschrift zur Einweihung des Bismarck-Denkmal, 1901.

skulle blive stemplede som politiske, udgik indbydelsen ikke fra Den tyske Forening, men fra en kreds fra egnen; derved blev det også muligt at få kvinderne med. Den tyske Forenings bestyrelse besluttede i 1900, at dette arrangement fremtidigt skulle anvendes overalt, hvor disse sammenkomster udgjorde en del af Den tyske Forenings virksomhed.¹²² – I Sønderborg afholdtes 25.3.1901 en tysk aften, på hvilken amatører viste, hvad de kunne: brandværsorkesteret spillede, der blev sunget sopransoli, spillet på cello, to mandskor sang, der var gymnastikopvisning (håndværkerforeningen), der blev læst op af Schillers »Røverne« og holdt foredrag om kunst i hjemmet. Entreen var på 10 pf. – Dilettantforestillinger indgik som et meget populært indslag. På en tysk aften i Tinglev i marts 1901¹²³, hvor Strackerjan holdt foredrag om den tyske flåde, opførtes først »Der Papagei« og senere »Eine möblierte Wohnung«. Tilstømningen til de tyske aftener var meget stor, ofte var der et publikum på flere hundrede, og det synes ikke at have været sjældent,

at også dansksindede deltog. De lokale lærere fik her en fast opgave som foredragsholdere, eller blev valgt ind i bestyrelserne.

I nr. 1 af *Die Nordmark* for 1900 offentliggjorde Den tyske Forening et idealprogram for en tysk aften. Den skulle indledes med et leve for kejseren, og i skåltalen skulle der indflettes ord om de store fremskridt og den gode økonomiske situation. Der skulle holdes mindst ét belærende eller historisk foredrag på en halv time; ved kaffebordet skulle ordet være frit; dansen måtte ikke vare for længe. Udgifterne måtte bæres af arrangørerne eller af patriotiske foreninger. Dansemusikken måtte betales af værten. Foranstaltningerne var fritaget for forlystelsesskat. Der blev lagt vægt på, at »den økonomisk undertrykte befolkning, arbejdere og tjenestefolk, erfarer, at deres tyske brødre ikke ringeagter dem, men respekterer dem og drager dem til sig«.

Den tyske Forenings største arrangement var *den årlige Knivsbjergfest*. Den plejede at finde sted i slutningen af juni og at samle mellem 2000 og 5000 mennesker. I 1898 talte dommerne Lindemann og Hahn for henholdsvis kejseren og fædrelandet; ved samme lejlighed indviedes en idrætsplads til brug for de gymnastikopvisninger og sportskampe, der fandt sted i forbindelse med den politiske fest. – Særlig stor var tilstrømningen til festen den 4. august 1901, da Bismarck-monumentet blev indviet med taler af Schwartz og pastor Jacobsen. Præsten søgte som sædvanlig at bære kappen på begge skuldre: »Mod Danmark og danskernes tyranni hjælper kun en kraftig tysk næve«, sagde han, og fortsatte: »Der er intet vi hellere vil end at samarbejde med dem på det store germanske værk«.

Under Wilmowski

I august 1901 efterfulgtes v. Köller som overpræsident i Slesvig-Holsten af rigskancelliets hidtidige chef, friherre Kurt v. Wilmowski, en samvittighedsfuld, men også farveløs preussisk bureaukrat. I Nordslesvig var man både i danske og tyske kredse spændt på, om personskiftet også betød et politisk omsving. Det viste sig hurtigt, at dette ikke var tilfældet. Da en bryllupsfest i Københoved i oktober 1901 efterfulgtes af 11 udvisninger, konstaterede Grenzpost¹²⁴, at Wilmowski gik i v. Köllers fodspor. »Der Kurs bleibt der alte!« skrev bladet fuld af glæde. »Frem for alt vil den sikre udvisningspolitik blive fortsat«, skrev v. Wilmowski selv den 29. november til indenrigsministeren. Han fortsatte, at staten fremdeles måtte støtte de patriotiske foreninger. »Frem for alt kræver Den tyske Forenings virksomme og resultatrige aktivitet opmærksomhed.«¹²⁵ I begyndelsen af maj 1902 besøgte v. Wilmowski Haderslev by og kreds og forsikrede, at den faste hånds politik ville blive fastholdt både af ham selv og af hans efterfølgere. På en rundrejse i kredsen gæstede han også Toftlund, hvor han spiste middag i Junkers kro. Det glædede ham, sagde han, at opholde sig i det rum, hvor Den tyske Forening var blevet oprettet og han udbragte en skål for dens vel¹²⁶.

Dansk-tysk afspænding

Kort før Wilmowskis tiltræden havde myndighederne indledt det berygtede »optantmageri«, hvorved man fratog tidligere optanter deres preussiske statsborgerskab under henvisning til, at der i sin tid var blevet begået formelle fejl ved deres naturalisation. Denne fortsættelse af Køllerpolitikken ramte den danske bevægelse på dens ømmeste punkt, men det, der kom til at præge Wilmowskis nordslesvigske politik, var dog i første række en *lempeligere praktisering af den faste hånds politik*, som han principielt holdt fast ved.

Forklaringen på denne *mildere fortsættelse af Køllerpolitikken* må

Prins Heinrich modtages på Torvet i Haderslev den 5. maj 1901. Prinsen ses til hest yderst til højre. Haderselv byhist. Arkiv.

søges i, at regeringerne i København og Berlin i disse år søgte at tilvejebringe et venskabeligt forhold mellem de to stater. Selv om offentligheden kun kendte disse bestræbelsers almindelige tendens, kunne bevidstheden om en dansk-tysk afspændingspolitik ikke undgå at påvirke stemningen omkring det nordslesvigske spørgsmål.

Forandringen er lettest at få øje på, når man ser på udviklingen i Danmark. Her gennemførtes i sommeren 1901 det såkaldte systemskifte, der gjorde ende på en menneskealders højrestyre og betød parlamentarismens indførelse i Danmark. Hvad udenrigspolitikken angår, skete der vel i princippet ingen ændringer i forhold til højreregeringernes grundholdning: både før og efter 1901 holdt man principielt fast ved dansk neutralitet under en eventuel storkrig og et godt forhold til Tysk-

land som livsvigtige for Danmark, men de nye mænd, der var kommet til roret, følte sig ikke knuget af arven efter 1864, og for at fjerne den tyske mistillid til Danmarks udenrigspolitiske holdning var de rede til at gøre indrømmelser til tyske interesser. Denne »tyskvenlighed« holdt sig inden for udenrigs- og forsvarspolitikens rammer; hvad politisk og kulturelt grundsyn angik, var der en dyb kløft mellem det danske venstre og de udemokratiske og militaristiske kredse, der havde magten i Tyskland, og dertil kom den kendsgerning, som man både i danske og tyske regeringskredse tog i betragtning, nemlig den antipati eller frygt over for det wilhelminske eller bismarckske Tyskland, der prægede den offentlige mening i Danmark uanset politisk orientering iøvrigt.

I praksis viste det sig, at det dansk-tyske forhold ikke kunne berøres, uden at det nordslesvigske problem blev draget frem i lyset. Kort tid efter systemskiftet blev der via den unge historiker Aage Friis etableret kontakt mellem den danske regering og H.P. Hanssen, der var specielt sagkyndig, hvad det brændende optantspørgsmål angik¹²⁷. Spørgsmålet var, om venstre-regeringerne med deres imødekommende politik over for Tyskland kunne opnå indrømmelser, der ville komme danskheden i Sønderjylland til gode, eller om denne tværtimod ville vise sig at være, hvad den danske diplomat Carl Moltke kaldte »en klods om benet« på Danmarks bestræbelser for at sikre sin eksistens over for mulige tyske anneksionsønsker.

Man kunne have ventet, at det imperialistiske Tyskland ville have behandlet det lille og isolerede Danmark med samme hensynsløshed som den, der blev lagt for dagen over for danskerne i Nordslesvig. Men netop i den periode, som fra omkring 1900 under mange svingninger førte frem mod 1. verdenskrig, frembød konstellationen omkring Danmark særlige træk, der pålagde Tyskland tilbageholdenhed. Den frontstilling, Tyskland indtog over for England, truede med at føre det ind i en isolation, hvor selv små brikker som Danmark fik betydning. I en storkrig under disse vilkår kunne det betyde sejr eller nederlag for Tyskland, om det skulle afse nogle få divisioner til en dansk front eller kunne koncentrere hele styrken mod Frankrig og dets allierede. Som kejser Wilhelm skrev i slutningen af december 1903:¹²⁸ »Det betyder en fordobling af vor styrke i krig, hvis vi kan støtte os på Danmark. Thi det lader sig ikke nægte, at England – underhånden – med højtryk er i gang med udadtil at isolere os«. Og om Nordslesvigs andel i denne tyske kurs skrev indenrigsminister Friedrich von Moltke den 26. marts 1909 til kejseren bl.a.:¹²⁹ »[Generalstaben og Marinekommandoen] erklærede i overensstemmelse med udenrigsministeriet, at Danmarks holdning i det

væsentlige ville afhænge af, at den danske offentlige mening, som enhver dansk regering måtte regne med, og som også beherskede parlamentet, ikke blev irriteret af en for hårdhændet behandling af danskerne i Nordslesvig. Begge anbefalede derfor indtrængende, at man indtog en venligere holdning over for danskerne i Nordslesvig og anslog en mildere tone«.

Tanken om en bedre tysk-dansk forståelse fandt velvilje hos Bernhard v. Bülow, der havde gamle kontakter til Danmark; han havde været tysk indenrigsminister, og i oktober 1900 overtog han rigskanslerembedet efter den gamle Hohenlohe.

Nye tyske ledere i Nordslesvig

Også i Nordslesvig skete der på denne tid vigtige *personskifter på tysk side*. De havde dog ingen forbindelse med de følgende års dansk-tyske afspændingspolitik. I 1900 havde Karl Mauve forladt landrådsembedet i Haderslev for at blive overregeringsråd i Kassel. I kredsen omkring Den tyske Forening havde man ikke tilgivet Mauve hans afvisende holdning til foreningen, og det havde ikke hjulpet ham synderligt, at han under v. Köller var ophavsmand til udvisningspolitikken. Ved afskedsfesten for ham blev festtalen holdt af den 79-årige økonomiråd Ohlsen, der i mangel af bedre havde været tysk kandidat ved rigsdagsvalget i 1898. Han undgik unødvendige talemåder, skrev Grenzpost.¹³⁰ – Hans efterfølger, Johann Karl Adolph Becherer, var ganske uden Mauves selvstændighed. Han havde fra 1894 været embedsmand ved regeringen i Slesvig og betragtes som v. Köllers højre hånd ved gennemførelsen af den hårde hånds politik og specielt som ophavsmand til optantmageriet. Han var tilhænger af politimetoder og veg ikke tilbage for at anvende lyssky midler. Støtten til fru v. Wildenradt-Krabbes regeringsvenlige danske blad »Det gamle Dannevirke« og intrigerne for at få fældet pastor Jacobsen var lige hans sag.

Også i Den tyske Forenings ledelse fandt der på denne tid vigtige udskiftninger sted. Macke, der var blevet trængt ud af hovedbestyrelsen i 1898, nedlagde ved nytårstid 1902 sin post som formand for Haderslev-afdelingen¹³¹ og flyttede i oktober 1903 til Øvre Schlesien og i 1906 videre til Hanau.¹³² Den 1. november 1902 forfremmedes foreningens formand, landsretsdommer Hermann Schwartz, til et højere embede i Marienwerder i Østpreussen.¹³³ På Den tyske Forenings generalforsamling den 4. oktober valgtes næstformanden, dommer Hahn fra Sønder-

borg, med akklamation til formand i hans sted. Til ny næstformand valgtes kassereren, pastor Jacobsen fra Skærbæk. Den nøje forbindelse mellem Den tyske Forening og regeringen demonstreredes ved, at både Schwartz og Hahn den 15. oktober var inviteret til middag hos v. Wilowski.¹³⁴

John Henri Hahn var født i Altona i 1867 som søn af en toldkasserer. Efter at have bestået sin juridiske eksamen i Kiel blev han i slutningen af 1896 dommer i Nordborg; 1. februar 1900 forflyttedes han til retten i Sønderborg.¹³⁵ Han var selvskrevet til at blive Den tyske Forenings nye formand. Han havde dokumenteret, at han var i besiddelse af en usædvanlig stor arbejdsevne, han var en fremragende organisator, og som forkynder af foreningens synspunkter havde han ikke sin lige. Hans politiske kurs beherskedes af ønsket om så vidt muligt at gå frem i samarbejde med regeringen. I den rigstyske politik sluttede han sig til det eksklusive frikonservative parti, og han var medlem af Det altske Forbund. Inden for disse rammer var han en smidig og behersket politiker og i personlig samkvem en elskværdig mand. Men samtidig var han en fanatiker, for hvem den tyske nationalisme var alle tings målestok. En danskbevidst befolkning inden for det tyske riges grænser var noget utåleligt for ham, men selv om dens ledere i hans øjne var potentielle landsforræddere, var han klog nok til i en årrække at anvende venlige og forsonlige, men altid uforpligtende ord, når han talte om de sønderjyder, som han håbede at kunne »befri« fra dansk indflydelse. På dansk side kendte man Hahns fanatisme alt for godt fra de berygtede forældreretssager og var også klar over, hvilken farlig modstander man havde fået. »Han er velgørende fri for alt gammeldags pedanteri«, skrev H. P. Hanssen,¹³⁶ arbejder hurtigt, og synes at have praktisk blik, en klar forstand og et sundt omdømme overalt, hvor det gælder privatretlige forhold... Dr. Hahn har vist sig at være i besiddelse af megen energi, af en ret betydelig arbejdsevne. Han har med stor behændighed udnyttet danske tanker og ideer«, fortsatte han og sigtede dermed til de tyske aftener. »Endvidere har hr. Hahn vist sig i besiddelse af et ikke ringe organisationstalant. Når dertil kommer, at han er en god taler og i det hele en meget ivrig agitator, bliver resultatet, at den nye rigsdagskandidat er en mand, man må regne med.«

Den 30. oktober 1902 udsendte Hahn sit program til Den tyske Forenings medlemmer.¹³⁷ Målet var – skrev han – at opretholde og styrke tyskheden og for det andet at afvise alle overgreb mod befolkningens velfærd (altså dansk agitation) og at værne om rigets ukrænkelighed. Foreningen henvendte sig både til de tysktalende indbyggere, til de

Landsretsdommer John Henri Hahn (1867-1920), formand for Den tyske Forening fra 1902. Efter A. Svensson: Kamp og Fest, I, 1960.

gode tyske mænd og familier med dansk omgangssprog og ikke mindst til de store, ligegyldige kredse, der ikke ville sætte deres økonomiske vel på spil af hensyn til en illusion om en nationalitet. Alle befolkningslag skulle i selskabeligt samvær og med aktiv hjælp sammenfattes til et folk af brødre. Berettiget dansk sæd og skik ville man aldrig bekæmpe. De tyske gudstjenester henvendte sig kun til familier med tysk modersmål. Den danske agitation måtte fjernes, thi »den forstyrrer befolkningens fred til dens navnløse vanhæld«, og den er en trussel mod Tysklands grænser, idet den sætter sig det umoralske mål at forene en del af Slesvig med en fremmed magt.

Pastor Jacobsen og valgene 1901-03

Før Hahn med sikker hånd kunne lede Den tyske Forening i den af ham ønskede retning, måtte han igennem et vanskeligt opgør med sin eneste rival i foreningen, pastor Jacobsen i Skærbæk.¹³⁸ Regeringen havde allerede i efteråret 1901 måttet yde betydelige tilskud for at holde Jacobsens bank oven vande, og i 1902 var Jacobsen blevet tvunget ud af sine direktørstillinger i badeselskabet Lakolk på Rømø og i kredit-

banken i Skærbæk. Til disse økonomiske vanskeligheder føjede sig stadige beskyldninger om umoralskandel. Situationen om hans person og hans foretagender var dog ganske uafklaret, da der efter Gustav Johannsens død skulle afholdes suppleringsvalg i 1. kreds (Haderslev-Sønderborg) den 3. marts 1902.

Jacobsens mange tilhængere var ikke i tvivl om, at han i kraft af sine germaniserende aktiviteter, regeringens støtte til ham – og her tænkte man både på den høje orden, han havde fået, og på statens interesse i hans bank –, sin veltalenhed, sin rolle som en af Den tyske Forenings førende mænd og sin position som den mest fremtrædende hjemmetysker var den oplagte rigsdagskandidat, og allerede den 6. november 1901 anbefalede Den tyske Forenings bestyrelse hans kandidatur. Få dage senere stillede Wilmowski 3000 mark til rådighed for hans valgkamp, idet han betonedede, at det var af stor betydning, at han fik en stemmetilvækst, der kunne bruges som argument for værdien af den hårde hånds politik.

Mod Jacobsens kandidatur rejste Strackerjan imidlertid heftige indvendinger. Hertil er han formodentlig blevet tilskyndet af Becherer, der kendte Jacobsens økonomiske forhold bedre end nogen, men måtte gå forsigtigt til værks, fordi Wilmowski stadig holdt sin hånd over Jacobsen. Kampen bag kulisserne varede i flere måneder, og først i slutningen af januar oplyste Schleswigsche Grenzpost i en kort notits, at pastor Jacobsen var tysk rigsdagskandidat.

Jacobsens valgkampagne, under hvilken han holdt flere danske end tyske taler, forløb over forventning godt. Hans venner var henrykte. Allerede efter hans første valgmøde, i Haderslev, udtalte Macke: »Alle de betænkeligheder, der eventuelt fandtes ved hans kandidatur, er nu faldet helt bort«, og ved valgkampens afslutning sagde Schwartz: »Vi kunne slet ikke have været heldigere, da vi valgte vor kandidat«. ¹³⁹ Regeringen havde også grund til at være tilfreds. Der var markant tysk fremgang i de to kredse, selvom danskerne klarede sig nogenlunde og endda havde en ringe fremgang i Haderslev kreds. Jacobsen stod nu omsider på sin triumfvogn som den nordslesvigske tyskheds anerkendte fører.

Kun indviede kredse vidste, at han samtidig hastigt gik sin ruin i møde. Regeringen måtte nu frygte at blive skandaliseret som den egentlige ansvarlige for pastor Jacobsens hasarderede aktiviteter og som beskytter af en forsømmelig og umoralsk præst. Den besluttede derfor i begyndelsen af 1903 at lade Jacobsen falde. Der blev taget skridt til at få ham afsat som præst, flere af hans selskaber blev erklæret konkurs,

og der blev uden nødvendighed indledt straffesager imod ham (Jacobsen fik kun i én af disse processer en ubetydelig bøde og blev iøvrigt frikendt).

Rigsdags- og landdagsvalget 1903

Det tyske opstillingsmøde skulle finde sted i Rødekro den 14. marts 1903, men endnu en måned forinden var kandidatspørgsmålet ingenlunde løst. Der var to rivaler: pastor Jacobsen og proprietær Lorenzen, Revsø. Strackerjan kontaktede som Becherers agent Hahn for at få ham som Den tyske Forenings formand til at bevæge Jacobsen til at opgive sin kandidatur. Hahn, der vel gerne ville slippe af med en konkurrent, gjorde hvad han blev bedt om, skønt han kun anså det for »ønskeligt, men ikke for absolut nødvendigt« at Jacobsen opgav sin kandidatur. Jacobsen udeblev fra opstillingsmødet, og hans tilhængere bøjede sig her modstræbende for Hahns argumenter. Den ansete proprietær Lorenzen havde indtil kort før mødet været det foretrukne emne til kandidaturen. Becherer meddelte imidlertid den 11. marts overpræsidenten, at han havde droppet ham, fordi han havde konstateret, at Lorenzen ikke var indforstået med den hårde hånds politik. Han havde derfor anbefalet tillidsmændene at stemme på Hahn og meddelt Lorenzen dette. Sagen var den, at Lorenzen var tilhænger af Bund der Landwirte, der i den grad betonedede de materielle interesser, at partiet i Nordslesvig også appellerede til danske landmænd. Det var derfor betænkeligt ved en »Køllerpolitik«, og Lorenzen betegnedes i Den tyske Forenings inderkreds som »præstepartiets« kandidat.

Hahn blev opstillet som en kompromiskandidat, men ved at forene formandsskabet i Den tyske Forening med stillingen som det tyske partis kandidat ved både rigsdags- og landdagsvalg i Nordslesvig kom han til at indtage en stærkere stilling end nogen tysk politiker i Nordslesvig før ham. Den tyske Forening var dermed blevet officielt accepteret som udtryk for Nordslesvigs tyskhed.

Den 22. maj, et par uger før rigsdagsvalget, meddelte Schleswigsche Grenzpost ganske kort, at pastor Jacobsen ikke længere var næstformand for Den tyske Forening, og han betragtedes ikke længere som medlem af foreningen. Årsagen til dette brud var ikke Skærbæk-skandalerne, men den omstændighed, at Jacobsen i et interview, som han gav en journalist fra Hejmdal, og som den 11. maj blev offentliggjort i dette blad, distancerede sig fra tvangspolitikken over for dansker-

ne. Det blev af hans modstandere opfattet som en art landsforræderi, og det bevirkede bl.a., at hans benådningsansøgninger senere blev afslået af myndighederne, der anså ham for at stå i ledtog med danskerne. – Den tyske Forenings nye næstformand blev gymnasiektor F. Spanuth fra Haderslev.

Medens pastor Jacobsen i sin valgkamp først og fremmest havde kaldt på følelser, medens hans omtale af økonomiske problemer havde virket intetsigende og påklistret, slog Hahn på ganske andre strenge. Hans appel til de materielle interesser og hans tro på betydningen af øvrighedens pressionsmidler prægede alle hans 24 valgtaler. Han omtalte også, mere end tidligere tyske kandidater havde gjort, de politiske og økonomiske forhold i Danmark og søgte at udlægge dem til gunst for den tyske sag. Endelig huskede han altid at indflette nogle venlige ord om de dansksindede. I det tyske valgopråb, der offentliggjordes 22. maj, hed det, at man endnu ikke kunne give afkald på den faste politik, men at fredens og forsoningens tid nærmede sig, da optanterne uforstyrret kunne leve for deres eget økonomiske vel. Ved siden af de velsignelser, der fulgte med beherskelsen af det tyske rigssprog, ville man bevare den fulde selvbestemmelsesret over sit eget sprog i hjemmet, i samkvem med andre og i kirken. – Hahns mest karakteristiske tale var nok den, han holdt i Haderslev den 23. maj.¹⁴⁸ Det hed heri, at det danske parti var en fare for staten. Det var en forbrydelse mod ungdommens sjæl at berøve den kærligheden til fædrelandet og den rette hjemstavnsfølelse og i stedet at indpode den en mystisk danskheds romantiske ideer. Bortvisningen af tyende ramte protestfolkene på pengepungen. Hele vor bondestand, fortsatte han, har med sin sparsommelighed og sin økonomiske sans en meget fin fornemmelse for økonomiske tab, og det vil som regel være nok til at bringe den pågældende til fornuft. Over for de opnåede resultater er de teoretiske ulemper uden nogen betydning. På samme måde er små forholdsregler som efterforskninger og afhøringer egnede til at dæmpe trods og stivsind. Henimod slutningen af sin tale kom han ind på andre spørgsmål. Danmark, sagde han, ønskede tilslutning som værn mod slaverne, og hvis det danske landbrug ikke skulle gå helt til grunde, havde det brug for Tyskland som et sikkert marked. Endelig berørte han de sociale problemer og hævdede, at arbejderfor sorgen var tilstrækkeligt udbygget. Nu var det middelstanden, der skulle skånes og støttes.

Hahn og Den tyske Forening havde god grund til at glæde sig over resultatet af rigsdagsvalget i 1903. Der var kraftig tysk fremgang og dansk tilbagegang:

Stemmer	1903	1898
Danske	14.283	14.821
Tyske	8.138	6.744

Sammenlignet med valgresultatet i 1898 var der tale om en forskydning i tysk favør på 1932 stemmer, hvoraf næsten halvdelen faldt på Sønderborg kreds. Her kan den tyske fremgang formodentlig i ikke ringe grad tilskrives Den tyske Forenings aktiviteter, medens den i landsdelen som helhed mere skyldes indvandring syd fra. Den hårde hånds politik skadede danskerne mest i de udsatte egne mod syd, hvor nationalbevidstheden (både den danske og den tyske) kun var svagt udviklet. Ved bedømmelsen af valgresultatet må man også tage i betragtning, at socialdemokraterne, som i 1902 havde godkendt de danske sønderjyders nationale selvbestemmelsesret, fik flere hundrede stemmer, som ellers ville være gået til det danske parti.

Medens alt, set med Den tyske Forenings øjne så såre vel ud i 1. rigsdagsvalgkreds, var situationen en anden uden for denne. 4. valgkreds (Tønder m.m.) spillede her en mindre rolle; vel stod Den tyske Forening svagt her, men danskerne havde så få stemmer, at de ikke engang kunne komme til at gøre udslaget ved omvalg. Åbenrå kreds kom derimod til at indtage en central plads i partiernes valgberetninger. Ved rigsdagsvalg udgjorde Åbenrå kreds sammen med Flensborg by og kreds én valgkreds og de danske stemmer var derfor normalt, lige som i Tønder kreds, rene proteststemmer. Ved landdagsvalg var Åbenrå kreds derimod forenet med Sønderborg kreds til en valgkreds, der altid valgte en dansk landdagsmand (siden 1896 H. P. Hanssen). Den danske overvægt var imidlertid aftagende, så at der var en chance for, at mandatet i 1903 kunne overgå til den tyske kandidat.

Partiforholdene på tysk side var yderst spegede i Åbenrå kreds.¹⁴¹ Landråd v. Uslar havde ingen sympati for Den tyske Forenings virksomhed i kredsen. Han støttede sig i stedet til en slags landrådsparti, hvis kerne var kredsens indflydelsesrige amtsforstandere, og til det af regeringen med 3.000 mark årligt subventionerede blad *Neue Apenrader Anzeiger*. Til denne gruppering, der sympatiserede med *Bund der Landwirte*, hørte også den hidtidige landdagskandidat, Jep Hinrichsen fra Øster Terp. Flere af amtsforstanderne var ganske vist formænd for lokalafdelinger af Den tyske Forening, men de viste sig aldrig på foreningens bestyrelsesmøder, klagede Hahn til v. Tschirschnitz. Den tyske Forenings lokalafdeling i Åbenrå, hvis mest fremtrædende mænd var formanden, dr. O. Wiemer, sekretæren, boghandler Wohlenberg, og

rektor Christiansen, stod i tydelig opposition til dette højreagrariske landrådsparti og støttedes i så henseende af byens lærere og navnlig af Michael Jebsens søn, skibsreder Jacob Jebsen. De stod i indrepolitiske tyske spørgsmål lidt til venstre for landrådspartiet.

Ved rigsdagsvalget i 1903 fik den frisindede kandidat, Fr. Wolgast, langt de fleste af de tyske stemmer i Åbenrå by (511 mod antisemitten Raabs 92 stemmer), og da det kom til omvalg mellem Raab og socialdemokraten Mahlke sejrede den sidstnævnte ved hjælp af danske og frisindede stemmer, heriblandt også stemmer fra Den tyske Forenings afdeling i Åbenrå. I Hahns øjne var dette det værste, der kunne ske; danskerne ville han indrømme visse undskyldninger for deres adfærd, socialdemokraterne havde derimod placeret sig uden for alt samkvem med ordentlige mennesker.

I Åbenrå skærpedes kampen mellem de to tyske retninger efter rigsdagsvalget. Takket være Jacob Jebsens afgørende økonomiske støtte startede »bypartiet«, hvortil alle bestyrelsesmedlemmer i Den tyske Forenings lokalafdeling hørte, i september sit eget blad, »Apenrader Zeitung. – Neue Folge« og striden var ingenlunde bilagt, da landdagsvalget nærmede sig i november.

Det var regeringens hensigt at skaffe Hahn landdagsmandatet, men den havde overvurderet hans indflydelse. I hjemmetyske kredse stødte han an både ved ikke at være fra landsdelen og ved at være embedsmand, men først og fremmest mente de tysksindede gårdejere i Åbenrå kreds, at han ikke i tilstrækkelig grad tog hensyn til deres økonomiske interesser. På opstillingsmødet i 2. valgkreds den 26. september¹⁴² gik amtsforstander Klinker fra Nordborg ind for Hahn, men rådmænd Jürgen Lorentzen fra Åbenrå og gårdejer Hansen, Petersholm, anbefalede Jep Hinrichsen, som allerede to gange havde været kredsens tyske kandidat. Det kom til et kampvalg og her bukkede Hahn under. Han var dybt krænkede og betragtede resultatet som en sejr for Uslars agrarer over Den tyske Forening. Også de valgmænd fra Sønderborg kreds, som stemte for Hinrichsen, anså han som foreningens modstandere. Som v. Tschirschnitz efter valget bemærkede i et brev til Wilmowskis nærmeste medarbejder, grev v. Platen, identificerede Hahn sig med Den tyske Forening, og han anså derfor enhver tysk modkandidat som en modstander af foreningen.

Uanset denne indre tyske splid blev landdagsvalget i november en stor tysk sejr:

Valgkredse	1903		1898	
	Valgmænd		Valgmænd	
	danske	tyske	danske	tyske
Haderslev	134	73	149	50
Åbenrå-Sønderborg	118	109	124	90
(heraf Åbenrå kreds alene)	(40)	(67)	(43)	(58)
	252	182	273	140

Der var herefter en åbenbar udsigt til, at Åbenrå-Sønderborg valgkreds ville få tysk flertal ved næste landdagsvalg (i 1908). Da den tyske indvandring i årtierne forud for 1. verdenskrig var i stadig vækst, og det tør antages, at halvdelen af de tyske stemmer allerede ved århundredets begyndelse blev afgivet af tilvandrere¹⁴³, var hjemmetyskernes chancer for at sætte deres præg på det tyske mindretal i aftagende. Hahns muligheder for at blive opstillet og valgt i 1908 kunne altså på forhånd bedømmes som gode.

Den tyske Forening på Åbenrå-egnen

Striden mellem »landrådspartiet« i Åbenrå og Den tyske Forening, sammesteds fortsatte, navnlig som et opgør mellem de to partiers blade, Neue Apenrader Anzeiger og Apenrader Zeitung. På Den tyske Fornings generalforsamling den 19. december 1903 forlangte afdelingen i Åbenrå, at det tilskud på 150 mark, som Neue Apenrader Anzeiger modtog fra Den tyske Forening til uddeling af frieksemplarer til ubemidlede, skulle inddrages, fordi det havde opponeret mod Åbenrå-afdelingens beslutninger. Debatten herom endte med, at de 150 mark skulle deles ligeligt mellem de to blade mod, at Neue Apenrader Anzeiger lovede ikke mere at opponere mod Den tyske Forening. Nok så vigtigt var det, at der nu blev optaget forhandlinger om en bilæggelse af striden mellem de to fløje af det tyske parti. På et møde hos v. UsLAR den 28. december lovede man hinanden hverken at opstille antisemitten Raab eller en ekstrem frisindet (altså Wolgast). Den afgørende kamp gjaldt imidlertid sammenslutningen af de to aviser. Den 13. februar 1904 mødtes repræsentanter for dem hos landråden og enedes efter en længere diskussion om, at aviserne snarest muligt skulle lægges sammen »for på et fælles grundlag at støtte og fremme den kongelige statsrege-

rings nationale politik.« Da Apenrader Zeitungs repræsentanter ikke ville overlade redaktør Janke fra Neue Apenrader Anzeiger den nord-slesvigske politik, og Anzeiger ikke ville give Zeitung 50 procents stemmeret strandede bestræbelserne imidlertid foreløbig.

v. Uslar havde imens søgt at finde forståelse hos Slesvig-regeringen for sin skeptiske holdning til overpræsidualråd v. Platen. Han foreslog at sammenkalde kredsens amtsforstandere til en drøftelse, som han også ønskede, at v. Platen og eventuelt v. Wilmowski skulle overvære, så de også kunne høre, hvad disse forstandige og indflydelsesrige mænd mente om Den tyske Forening. Mødet blev også holdt (den 2. februar 1904), men det er ikke sandsynligt, at v. Platen har overværet det. v. Tschirschnitz skrev nemlig den 21. november 1903 til ham, at mistanken om, at de højere myndigheder var indforståede med eksistensen af et landrådsparti ville øges, hvis en højere foresat trådte i direkte forbindelse med amtsforstanderne, uden at den anden retning blev hørt.

Men også uden v. Platens nærværelse var mødet interessant nok.¹⁴⁴ Af mødereferatet fremgår, at amtsforstanderne, der alle var konservative storbønder, var enige om, at de tyske »Volksunterhaltungsabende« spillede en afgjort positiv rolle for germaniseringsarbejdet, hvis de blot ikke blev arrangeret af Den tyske Forening, men at lokalafdelingernes akti-

vitet satte liv i de dansksindede i egne, hvor de hidtil havde været passive, og at Den tyske Forening blandede sig i sager, der kun angik øvrigheden. De ønskede derfor alle, på nær én, at Den tyske Forening ikke fandtes, men de fleste måtte dog indrømme, at man ikke mærkede meget til den.

Der er al grund til at tro, at amtsforstanderne dermed udtrykte den fremherskende mening blandt de hjemmetyske bønder i Åbenrå kreds. Alle indicier tyder på, at situationen var den samme i Nord-Tønder kreds og især i Slogs herred, hvor tysksindede (slesvigholstenske) gård-ejere fra gammel tid førte det store ord og ikke havde brug for en tysk forening til at stive deres herredømme af. Situationen var en ganske anden i Haderslev kreds, hvor de relativt fåtallige hjemmetyskere og tilvandrede tyskere (især embedsmænd) meget stærkt følte behovet for Den tyske Forenings aggressivitet i deres bestræbelser for at klare sig over for de dominerende danskere. I Sønderborg kreds skyldtes den betydelige tyske fremgang i de hidtil komplet danske egne uden for Sønderborg by i meget høj grad Den tyske Forenings agitatoriske aktivitet, og det var tvivlsomt, hvor holdbar den nye tyskhed ville være, hvis danskerne igen fik medvind.

Den tyske Forening, embedsmændene og regeringen

Af det sagte fremgår, at Den tyske Forenings krav om en hård politik over for danskerne især måtte bygge på tilslutning hos embedsmændene og den tysk-bevidste del af købstæderne og flækkernes borgerskab. Dens betydning og fremgang ahang altså til syvende og sidst af den støtte, provinsregeringen i Slesvig og embedsmændene i indenrigsministeriet ville yde den. Under v. Köller havde forholdet mellem Den tyske Forening og regeringen været ganske harmonisk, men foreningen havde da også indskrænket sin aktivitet til at applaudere v. Köllers handlinger. Under Hahns formandsskab viste det sig allerede i 1903, at v. Uslar, dens tydeligste modstander blandt embedsmændene, og hans meningsfæller blandt de nordslesvigske agrarer ikke turde håbe på mere end en dæmpning af Den tyske Forenings radikale nationalisme, at de var klar over, hvor højt anskrevet Hahn var i regeringskredse og at hans autoritet hos Wilmowski var urokkelig. v. Uslar bedyrede derfor den 19. november 1903 i et brev til v. Platen, at det for ham kun kom an på, at der blev valgt en tysker, der hørte til ordenspartierne. »Det er alene det, mit virke går ud på«.

Den 21. november 1903, dagen efter landdagsvalget, sendte landråd v. Tschirschnitz i Sønderborg sine betragtninger over emnet Den tyske Forenings ledelse og embedsmændene til grev v. Platen.¹⁴⁵ Han var ganske klar over, hvem der nu var ovenpå. Landråderne i de nordlige kredse indtog lige siden foreningens oprettelse en meget reserveret holdning til den, skrev han, fordi »vi måtte frygte, at den kun i ringe grad ville søge kontakt med os og få et afgjort venstre-liberalt anstrøg«. »Efter at Den tyske Forening er kommet i de rette hænder, og man også på højere sted med rette er velvillig stemt over for den, må vi landråder efter min opfattelse betragte den som en meget betydningsfuld faktor på vor politiske virksomheds område... Jo nærmere vi står den, des bedre vil vi kunne arbejde og virke med den og gennem den. Dertil hører, hvad jeg ikke skal underkende, en vis selvfornægtelse; det er ikke hvermands sag at se et stort lys brænde ved siden af sig, et lys, der stråler så meget klarere og tilbedes med begejstring, jo større det bliver... Denne selvfornægtelse må vi imidlertid vise for sagens skyld...«

Efter v. Tschirschnitz' opfattelse var Den tyske Forening altså med Hahns overtagelse af ledelsen kommet i sikre, konservative hænder, som regeringen afgjort måtte samarbejde med, selv om dette forudsatte indrømmelser til foreningens politiske ønsker.

Disse ønsker gjorde Hahn rede for i sit brev til v. Platen af 2. januar 1904:¹⁴⁶ »Det er min oprigtige bestræbelse at lede foreningen i retning af patriotisk virke og efter bedste evne i forståelse med statsinteresserne. Derfor søger jeg altid forståelse med regerings- og administrationsmyndighederne, da man kun ved at gå hånd i hånd kan fremme den tyske sag på en gavnlig måde.« »De økonomiske og fraktionspolitiske særbestræbelser i Åbenrå kreds« kunne kun udlignes på national basis »ved at udbrede Den tyske Forening, inden for hvilken de fraktionspolitiske modstandere kan arbejde i fællesskab«, en opfattelse der jo var diametralt modsat de hjemmetyske bønders. I Åbenrå kreds får Den tyske Forening ikke den nødvendige tillid og støtte, fortsatte Hahn, »fordi kredsen inden for Bund der Landwirte er bange for, at foreningen vil påvirke deres interesser«. Hvis det fortsatte, ville tyskerne ikke kunne vinde det næste valg i 2. landdagsvalgkreds. Hvis Den tyske Forenings arbejde skulle have god fremgang i Åbenrå kreds, »ville det være nødvendigt med et vink [altså til v. Uslar] om at vise foreningen imødekommenhed.« En afvisende holdning fra administrationens side skader foreningen, »idet det konservative element i foreningen mister støtte, og der vil blive gjort forsøg på at skubbe foreningens ledelse mod venstre, og det er, i betragtning af det store antal medlemmer, meget

farligt.« Som det vil ses, var det ikke som national, men som konservativ politiker, Hahn anbefalede Den tyske Forening til regeringens bevågenhed, og dermed sigtede han navnlig til de politiske forhold i Åbenrå og Tønder kredse, hvor Den tyske Forenings påvirkning af stemningen kun kunne gavne højrepartierne.

Med denne holdning måtte Hahn blive overpræsident Wilmowskis nordslesvigske favorit. Den 28. januar 1904¹⁴⁷ blev han modtaget i audiens af Wilmowski og inviteret til middag hos ham. På Den tyske Forenings bestyrelsesmøde den 10.2.¹⁴⁸ oplyste han om audiensen, at Wilmowski havde lovet at støtte foreningen på enhver måde, og det forekommer ikke at være usandsynligt, at det var en frugt af samtalen med Hahn, når Wilmowski den 30. januar skrev til indenrigsministeren, at det var ubetinget nødvendigt, at den hidtidige politik i Nordslesvig blev fortsat konsekvent.¹⁴⁹ Wilmowskis beundring for Hahn kom for alvor til udtryk nogle måneder senere, da han den 15. maj¹⁵⁰ foreslog, at Hahn i anledning af kejsermanøvrerne i efteråret blev dekoreret med »Roter Adler Orden 4. Klasse« (samme orden som v. Köller havde skaffet pastor Jacobsen). Wilmowski fremhævede Hahns fremragende fortjenester, hvad fremme af tyskheden og bekæmpelse af den danske agitation angik; bl.a. skyldtes de virkningsfulde tyske aftener i det væsentlige ham. Han havde vist sig at være en både besindig og smidig formand for Den tyske Forening. Ordenstildelingen ville øge foreningens anseelse. Det havde i 1903 været hensigten at skaffe ham landdagsmandatet i Åbenrå-Sønderborg valgkreds, men da bønderne var gået ind for Hinrichsen, havde Hahn trukket sig tilbage for at forebygge tysk splittelse! I den formelle ansøgning hed det, at Hahn var frikonservativ og altid havde søgt at holde sig i højeste overensstemmelse med Wilmowski. – Justitsministeriet stak imidlertid en kæp i hjulet for denne venlige tanke. Dets hovedargument var bemærkelsesværdigt: Hahns fortjeneste lå uden for hans dommerembede, og mange lige så nationalt og patriotisk sindede dommere holdt sig principielt borte fra en udadtil fremtrædende virksomhed på det politiske område for at der ikke skulle opstå nogen mistillid med hensyn til deres upartiskhed.« Det hjalp ikke, at Wilmowski svarede, at det meget måtte ønskes, at også andre dommere virkede så modigt og besindigt for tyskheden som Hahn.

Hahn var nu sikker på, at *Den tyske Forening var den bestemmende faktor i regeringens nordslesvigske politik*. På foreningens generalforsamling i Flensborg den 5. juli ¹⁵¹ erklærede han, at de tyske forvaltningsmyndigheder lige siden v. Köllers tid havde hyldet foreningens grundsætninger og vist dette med den faste hånds politik. Han forkynd-

te desuden, at Den tyske Forening ikke alene ville påvirke befolkningen, men også myndighederne.

Det kan ikke undre, at med en sådan indstilling kom Hahns henvendelser til Wilmowski og v. Platen til at ligne skrivelser fra én regeringsinstans til en anden. Det gjaldt også den skrivelse, han den 26. november 1904 sendte til v. Platen.¹⁵² Han tog heri udførligt stilling til landdagsvalget i Åbenrå-Sønderborg valgkreds i 1908. For at sikre en tysk sejr i Sønderborg by anbefalede han at sende en flådeafdeling til Sønderborg på folketællingsdagen den 1.12.1905, da dens besætning så ville blive talt med som del af byens indbyggertal (marinerne ville faktisk være til stede i 1908, fordi den planlagte marinestation da ville være færdig). Foruden danskheden måtte også socialismen bekæmpes. De indfødte arbejdere var endnu ikke socialister. »Arbejderbefolkningen må derfor så vidt muligt knyttes nærmere til de bedre kredse af folket, da erfaringen viser, at en god behandling er af forbavsende betydning og virkning.« Hertil anbefalede han navnlig de tyske aftener. Hahn bad derfor om begunstige af disse sammenkomster og om styrkelse af Den tyske Forening, ikke blot finansielt, men navnlig ved autoritativ begunstige. (Skrivelsen blev forsynet med mange bifaldsytringer af v. Platen).

Hovedsynspunkterne fra denne skrivelse går i varieret form igen i det brev, som Hahn den 19. august 1905 sendte til v. Platen. Ligesom »Reichsverband zur Bekämpfung der Sozialdemokratie« vandt frem ved en samling af de borgerlige kræfter, således var tysk samling under Den tyske Forenings ledelse nødvendig for fremgang i kampen mod danskheden. Hahn betonedede, at foreningen udøvede sin virksomhed i udjævnende og forsonlig ånd. Han søgte nu provinsregeringens bistand i anledning af, at der tidligere på året, uden hovedbestyrelsens medvirken, var blevet oprettet en lokalafdeling i Fårhus i den nordligste del af Flensborg kreds (Bov sogn). Landråden her ønskede afdelingen nedlagt ud fra den betragtning, at den kun stimulerede den danske bevægelse. Regeringspræsidenten havde så foreslået, at afdelingen blev erstattet af en krigerforening, men Hahn havde meddelt landråden i Flensborg, at krigerforeningerne ikke kunne organisere og agitere, som det var nødvendigt for tyskheden i Nordslesvig. Han kom endelig ind på det argument, at Den tyske Forenings agitation fik danskerne til at bygge forsamlingshuse, og hævdede, at der ville blive bygget danske forsamlingshuse uanset den tyske agitation, og det kun var behageligt, at danskerne midler, der hovedsagelig kom fra Kongeriget, blev bundet i sådanne bygninger. Den tyske Forening var af den opfattelse, at væksten i det

tyske stemmetal især skyldtes den ivrige agitation, og at aftagende agitation straks ville føre til en følelig tilbagegang i stemmetal.

Det var et markant træk i Hahns politiske taler i disse år, at han undgik hadske og provokerende ord om de dansksindede. Vel var Den tyske Forenings parole »gegen die Dänen und gegen die Sozialdemokratie«¹⁵³ men kampen skulle føres »sachlich und vornehm«,¹⁵⁴ og »enhver dansker, der har overbevist sig om, at de nuværende forhold består med rette og føje, skal være os velkommen«. ¹⁵⁵ De danskvenlige toner lød særligt højt efter Christian IXs død i 1906. På en tysk aften i Vilsbæk¹⁵⁶ nævnte Hahn sorgen i Danmark over Christian IX, »som også vi tyskere af hjertet har taget del i«. Senere sagde han: »Vi er absolut ikke modstandere af den danske befolkning, langt mindre vil vi tyrannisere den; vi provokerer den ikke og vil ikke provokere den, men blot hverve for den tyske sag her og vinde befolkningen. Folket kan gøres tysk uden skarphed«.

Ordvalget var et ganske andet hos andre af Den tyske Forenings ledere. Werner Frölich, en meget benyttet taler, skrev i 1903, da han var redaktør af Die Nordmark, i en valgkommentar:¹⁵⁷ »De danske ophidselsesapostle har vist deres sande, utilslørede åsyn. En udsoning med folk af denne kaliber, som nu står i spidsen for den antityske bevægelse i det nordlige Slesvig, er umulig. Kun en fast, målbevidst, energisk holdning fra regeringens og dens organers side i forbindelse med bosættelse af tysktalende landmænd og håndværkere fra den sydlige del af provinsen kan efterhånden føre til en sanering af de nordslesvigske forhold«. Og hans efterfølger som redaktør, rektor (dvs. førstelærer) Petersen fra Løgumkloster, ligeledes en meget benyttet foredragsholder, skrev i 1906:¹⁵⁸ Over for den danske agitation »har staten ikke blot ret, men også pligt til at bekæmpe disse landsforræderiske og statsfjendtlige tendenser med alle lovlige midler. Og når de danske aviser skriver om hård behandling og undertrykkelse – så slemt er det nu ikke –, så er de simpelthen selv skyld i det«.

Stigende medlemstal 1901-1907

Hahns prestige hos provinsregeringen skyldtes ikke alene hans politiske dygtighed, men også hans organisatoriske evner. *Medlemstallet steg* fra 1901 til 1.1.1907 fra 3.864 til 5.770, altså med 1.906. Da medlemstallet uden for Nordslesvig samtidig dalede med 207 (fra 1.152 til 945) var tilvæksten i de nordslesvigske afdelinger 2.113 (fra 2.712 til 4.825); den

sande nordslesvigske stigning var dog en del mindre, idet de medlemmer, der ikke tilhørte nogen lokalafdelinger (væsentligt fra egne uden for Nordslesvig) nu indregistreredes i afdelingen i Haderslev, som derfor kunne opvise en medlemstilgang på 330 (fra 220 til 550).

En opstilling svarende til den på side 75 giver følgende resultat for Nordslesvigs vedkommende:

	Antal afd.	1901	1907
<i>Gamle afdelinger</i>			
Haderslev kreds	13	961	1398
Åbenrå kreds	7	600	569
Nr. Tønder kreds	3	415	474
Sønderborg kreds	1	736	503
	24	2712	2944
<i>Nye afdelinger</i>			
Haderslev kreds	9		481
Åbenrå kreds	3		239
Nr. Tønder kreds	3		160
Flensborg kreds	1		42
Sønderborg kreds	6		959
	22		1881
Ialt 1907	46		4825

Stigningen i antallet af afdelinger i Sønderborg kreds betegner ikke en geografisk udvidelse af Den tyske Forenings arbejdsfelt; det var Sønderborg afdeling, som tidligere havde omfattet hele kredsen, men nu var blevet opdelt i 7 lokalafdelinger; den sande medlemsstigning her var altså fra 736 til ikke mindre end 1.462, et vidnesbyrd om Hahns energiske agitation i sin egen kreds. Kontrasten hertil er Åbenrå kreds, hvor myndighedernes antipati mod foreningen kommer til udtryk i de »gamle« afdelingers tilbagegang; af de 239 medlemmer, der faldt på de nye afdelinger, boede de 126 i Gråsten. I Tønder kreds var der fortsat ingen afdelinger i Tønder og Højer. I Haderslev kreds skyldtes medlemstilvæksten især oprettelsen af nye afdelinger; i de gamle afdelinger

var fremgangen beskeden, hvis man regner med at ca. 300 af stigningen på 437 udgjordes af direkte indregistrerede medlemmer.

Udviklingstendensen var stort set den samme som i perioden 1898-1901, og dette gælder i særlig grad fremgangen i Sønderborg kreds. Det karakteristiske er dog den langt kraftigere aktivitet, der genspejles både i medlemstilgangen og den støtte tilvækst af nye afdelinger (fra juni 1901 og året ud: 2, derpå pr. år: 3,4,3,4,1, samt de 6 afdelinger i Sønderborg amt).

Den tyske Forenings aktiviteter

Den tyske Forenings vigtigste aktivitet var som nævnt afholdelsen af de *tyske aftener*. De organiseredes nu overalt med erfaringerne fra Sønderborg kreds som forbillede. På bestyrelsesmødet den 11. februar 1903¹⁵⁹ blev det i den anledning besluttet at oprette 7 foredragscentre, som skulle afholde de tyske aftener i hver deres distrikt, nemlig 1. den vestlige, 2. den østlige, 3. den midterste del af Haderslev kreds, 4. Åbenrå kreds, 5. Sønderborg kreds, 6. den nordlige og 7. den østlige del af Nord-Tønder kreds. Denne organisation trådte åbenbart i stedet for den vandretaler-institution, som foreningen indførte i 1899. I købstæderne var et deltagertal på over 500 pr. tysk aften ikke ualmindeligt, og på landet mødte der gerne mellem 100 og 300. Antallet af tyske aftener var i 1903, 1904 og 1905 henholdsvis 33, 39 og 44.¹⁶⁰

Det ideale politiske udbytte af de tyske aftener formuleredes således i Hahns årsberetning fra 1906:¹⁶¹ »Den værdige festlige forening af alle folkets lag forebygger tabet af tysk blod, modarbejder socialdemokratiet og fører til, at mangan modstander omvendtes«. Ønsket om at gøre disse aftener til en publikumssucces førte dog i mange tilfælde til en kvalitativ sænkning af deres niveau og gjorde de negative sider til en taknemmelig skydeskive for dansk spot: deres hurrapatriotiske præg og det ofte konstaterede overmål af øldrikkeri og dans. Den tyske Forening var selv opmærksom på dette forhold og på bestyrelsesmødet den 25. august blev der fremsat en udtalelse, som Die Nordmark offentliggjorde.¹⁶² De tyske aftener, hed det, »skal ikke være billige forlystelser og ikke fejres for langt ud på natten, endsige ud på morgenstunden«.

For at skaffe tysk læsning indpas i hjemmene havde Den tyske Forening lige fra begyndelsen søgt at få oprettet *tyske biblioteker*. Bestræbelserne blev imidlertid ikke nogen succes, selv om antallet af biblioteker steg fra 13 med 3000 bind i 1901 til 32 biblioteker med 6000 bind

Kampfgenosser- und Kriegerverein i Haderslev fejrer kejserens fødselsdag d. 27. januar 1911. Haderslev byhist. Arkiv.

i 1906. De kredse, man henvendte sig til på landet, var ikke et læsende publikum, og tyske bøger tilegnede de fleste hjemmetyskere sig kun med største besvær.

Mere held havde foreningen, når det gjaldt om at gøre *kejserens fødselsdag* til en festdag for alle tysksindede. I 1905 fejredes den ialt 49 steder i Nordslesvig (19 i Haderslev kreds, 13 i Åbenrå kreds, 8 i Sønderborg kreds og 9 i Nord-Tønder kreds), og i Die Nordmark føjede man med stolthed til, at der 10-15 år tidligere næppe var nogen på landet, der tænke på at fejre en tysk national festdag.

Foreningen forærede fortsat *tyske flag*. I 1903 blev der f.eks. uddelt flag i grænseegnene ved Christiansfeld og Hvidding. Nok så vigtigt var det i denne forbindelse, at man forudsatte, at medlemmerne ved givne lejligheder flagede med tyske flag. Ved oprettelsen af en afdeling i Nustrup forpligtede 18 af de nye medlemmer sig til at anskaffe flag.¹⁶³ I Løgumkloster, hvor foreningen lige siden 1889 havde virket for flagning med tyske flag, opnåede man vist i denne henseende relativt større resultater end andetstede: på kejserparrets sølvbryllupsdag i 1906¹⁶⁴ taltes 70 tyske flag (det tidligere maximum havde været 46).

En række aktiviteter¹⁶⁵ fortsattes uændret: Dagbladet blev udvidet i 1903 og 1906 og uddeltes i 1905 i 1950 eksemplarer. De årlige *Knivsbjergfester* med politiske taler og sportsopvisninger opretholdtes. Foreningen tillagde sig æren for indførelse af *tyske gudstjenester* og for udvidelse af deres antal. Det samme gjaldt tysk fremgang ved valg af kirkekollegier. Disse sejre blev omhyggeligt omtalt i Die Nordmark.^{165a}

Den tyske Forenings højre-kurs førte på den ene side til, at den antisemitiske Verein deutscher Studenten indmeldte sig i 1905, og at Den tyske Forening på generalforsamlingen samme år indmeldte sig i Reichsverband zur Bekämpfung der Sozialdemokratie. Foreningens »pressekommission«, der var blevet nedsat i 1895, og som af danskerne kaldtes for »angiverkommissionen«, idet man mistænkte den for at angive danske blade, når de bragte stærkt tysk fjendtlige artikler, ophævedes i 1904. I stedet skulle der udsendes flyveskrifter vendt mod de danske blade.

Den bevarede protokol for *Hellevad lokalafdeling* i Åbenrå kreds i årene 1903-14¹⁶⁶ gør det muligt at danne sig et indtryk af, hvad der foregik i Den tyske Forenings enkelte afdelinger. Hellevad afdeling, der var oprettet så tidligt som 1892 og omfattede Hellevad, Egvad, Bedsted og Ravsted sogne (sidstnævnte i Tønder kreds) synes at have været en godt fungerende afdeling over gennemsnitsstørrelse (i november 1905 var der 136 medlemmer) med et nogenlunde stabilt medlemstal, efter de oplyste navne at dømme overvejende hjemmetyske bønder. Afdelingen var navnlig blevet kendt på grund af de tyske aftener og især de velbesøgte sommerfester, den gennem årene havde arrangeret. Den blev ledet af en bestyrelse på 5 mand (formanden var både før og efter den her behandlede periode gårdejer Christiansen, Sivkro); der var 14 tillidsmænd. Den årlige generalforsamling overværedes af bestyrelsen og mellem 10 og 16 medlemmer. I bestyrelsesmøderne deltog højst halvdelen af tillidsmændene. Formanden omtalte både i 1904 og 1906 afdelingens indsats ved lokale valg. Der uddeltes frieksemplarer af Dagbladet og af Apenrader Anzeiger. Af politisk interesse er navnlig en udtalelse af den tidligere omtalte rektor Petersen fra Løgumkloster, som i sin egenskab af »vandretaler« overværede generalforsamlingen den 27. november 1903 (han var tillige Den tyske Forenings kasserer og derved medlem af forretningsudvalget). Han kom især ind på forholdene omkring det seneste landdagsvalg og talte om »hr. amtsforstander Hinrichsens forkastelige handlemåde ved denne lejlighed«.

De tyske kræfter samles

Fra overpræsidentens dispositionsfond¹⁶⁷ fik Den tyske Forening årlig stillet midler til rådighed for sine aktiviteter. Udgifterne hertil steg fra 5415 mark i 1902/03 til 8040 i 1906/07. Tilskuddet til Dagbladet lå fast på 2.800 mark, mens de øvrige poster viste jævn stigning.

For Wilmowski¹⁶⁸ var Den tyske Forening det nødvendige supplement til det af regeringen udførte germaniseringsarbejde. Staten satte sine magtmidler ind for at dæmpe og reducere danskheden og skabte med den faste hånds politik forudsætningen for at kunne slutte de nordslesvigske tyskere sammen, få dem til at rejse sig mod protestfolkernes anmasselser og bevæge dem til at tage del i det offentlige liv. Han opfattede hjemmetyskerne som »rolige, stille, noget tunge mennesker, som egentlig af naturen er imod at tage del i politik«. Det skyldtes først og fremmest den faste hånds politik, at »det er lykkedes at få Nordslesvigs tysksindede befolkning til at vågne op af sin indolens og at vække det mål af national fornemmelse hos den, som den behøver for at være på højde med en behændig og altid aggressiv modstander. Kampen mod protestbevægelsen føres ikke mere som i begyndelsen [1898] næsten udelukkende af regeringen, men den tysksindede befolkning står nu for størstedelens vedkommende sluttet bag sine førere«. Det må fremhæves, at Wilmowski både i denne og andre indberetninger roste Den tyske Forenings »mådeholdne ledelse« for dens »utrættelige, målbevidste arbejde« og dens »gode resultater« i germaniseringsarbejdet, men aldrig indrømmede den en med regeringsinstanserne ligeberettiget plads.

Heroverfor stod ikke en tilsvarende erklæring fra Den tyske Forenings side om ubetinget anerkendelse af regeringens autoritet, men kun Hahns mere forbeholdne løfte til Wilmowski om, at han i politiske sager altid ville søge forståelse med de administrative myndigheder.¹⁶⁹ Det kunne heller ikke berolige modstanderne af Hahns »guvernemente« kurs, at han understregede, at foreningen søgte at handle i overensstemmelse med statsministeriets dekret af 13.4.1898, som i særdeleshed pålagde embedsmænd og lærere i grænseprovinser at virke til støtte for tysk nationalitet. Hahn søgte nemlig heraf at aflede moralsk pligt for lokale embedsmænd og lærere til at samarbejde med Den tyske Forening.

I størstedelen af Wilmowskis embedstid udviklede forholdet mellem Den tyske Forening og administrationen sig ganske harmonisk, men regeringen søgte tydelig nok at undgå, at foreningen fik en monopolstilling i sit virke for den nordslesvigske tyskhed. Herom vidnede bl.a. de tilskud, som landråderne i Haderslev og Sønderborg modtog til afhol-

delse af tyske aftener (ud over de bidrag, som Den tyske Forening fik til samme formål)¹⁷⁰ såvel som den omstændighed, at landråderne i Åbenrå og Flensborg fortsatte med deres forbeholdne eller afvisende indstilling til foreningen.

Et par eksempler vil vise, hvordan myndighederne i Åbenrå kreds gennemførte denne politik: Den 14. februar 1902 skrev v. Uslar til amtsforstanderen i Hovslund:¹⁷¹ Knivbjergfesterne skal afholdes og annonceres af Knivbjergselskabet, »men en henvisning til et samvirke med Den tyske Forening må undlades. Det kan heller ikke accepteres, at der handles i fællesskab med Den tyske Forening«. Den 18. oktober 1905 skrev Flensborg Avis om en tysk aften i Klipleve, at man havde lokket danske folk til at deltage ved at hævde, at der ikke var politik med i spillet; der var blevet opført en tysk dilettantkomedie, afsunget to danske og tyske sange, læreren havde holdt et foredrag om Rusland, og den tyske sangforening i Klipleve havde sunget. Om denne aften indberettede amtsforstanderen, at næsten alle dansksindede på egnen havde været til stede, udtrykt deres store tilfredshed med underholdningen og lovet at komme igen næste gang. Hensigten med disse bemærkninger var ikke at triumfere over, at man fik danskerne med, men at fremhæve, at sådanne resultater kunne opnås i et sogn, hvor der ikke fandtes en tysk forening. Ganske anderledes stillede v. Uslar sig til en tysk aften i Klovtoft (indberetning af 5.12.1905), arrangeret af Den tyske Forenings afdeling i Hellevad. Her havde taleren udbasuneret den tyske fremgang på religionsundervisningens område. For at forebygge en danske reaktion opfordrede v. Uslar overpræsidenten til at pålægge Hahn ikke at omtale tyskernes resultater. Disse møder, tilføjede han, er i Åbenrå kreds kun til fordel for kroværterne. »Jeg kender ingen fremgang, som man alene kan takke Den tyske Forening for«, sluttede han.

Bestræbelserne for at få oprettet tyske valgorganisationer skal sikkert også betragtes som tegn på, at myndighederne ville forhindre, at valgforberedelserne og kandidatopstillingerne ikke gled dem af hænde og blev til Den tyske Forenings funktioner. Det, der i 1903 gav landråd Becherer i Haderslev anledning til at få oprettet en organisation, ved hvis hjælp han altid kunne få sat sin vilje igennem ved opstillingen af kandidater, var den splid, der ved rigsdagsvalget i foråret 1903 havde delt det tyske parti i tilhængere af pastor Jacobsen, proprietær Lorenzen, Revsø, og dommer Hahn. Becherer fjernede derfor den gamle, temmelig løse tyske valgforening og oprettede i stedet et selvsupplerende Centralausschuss, der skulle lede valgene.¹⁷² Det bestod af 15 medlemmer, 10 fra Haderslev by og 5 fra landdistrikterne. Kredsen deltes

i 72 distrikter (sammenfaldende med valgdistrikterne), hvert ledet af en af Centralausschuss for to år udnævnt distriktsforstander, som havde 2-6 tillidsmænd som hjælpere; disse tillidsmænd udnævntes også af Centralausschuss efter distriktsforstanderens forslag. Formand for Centralausschuss, var gymnasieinspektør Spanuth, der var blevet pastor Jacobsens efterfølger som Den tyske Forenings næstformand. For at give landråden kontrol med udvalget var kredssekretæren dets sekretær. De to kredsskoleinspektører og kredslægen, som i embeds medfør skulle rejse meget rundt i kredsen, var også medlemmer af udvalget. Organisationen var strengt hemmelig. Dens årlige udgifter anslag Becherer til 400 mark; heraf ville Den tyske Forening betale 50 mark, mens resten måtte dækkes af overpræsidenten. Becherer tilføjede i sin indberetning til overpræsidenten, at organisationen havde løst sin opgave fortrinligt ved landdagsvalget.

Wilmowski måtte naturligvis ønske, at der blev oprettet en tilsvarende organisation i Åbenrå kreds og sendte med dette mål for øje i maj 1904 350 mark til v. Uslar.¹⁷³ De øvrige nordslesvigske landråder modtog lignende beløb til valgearbejdet, men som v. Uslar den 2. juli 1905 skrev til Wilmowski,¹⁷⁴ »en valgforening som den, der er blevet oprettet i Haderslev kreds, kan desværre ikke oprettes her, da i hvert fald de tyske stemmer ved rigsdagsvalgene deler sig i interessepartier«. Han betonedede, at der i modsætning hertil blev agiteret mere og mere virksomt for valg af tysksindede mænd ved kommunevalgene. »Delvis også fra Den tyske Forenings side«. »Hvis Den tyske Forening hist eller her skulle have brug for støtte til nævnte formål, vil den få det. Frem for alt vil Den tyske Forening, på grund af de særlige forhold i kredsen, derved på en vis måde være tvunget til at komme til en forståelse med landråden«.

Den tyske Forenings position i Åbenrå kreds blev tydeligt nok en anden, da v. Uslar 1906-08 havde orlov fra sit embede i Åbenrå for ved hjælp af en ønskekvist at søge efter vand i de ørkenagtige områder i Tysk Sydvestafrika, og den unge Gottfried Ernst Dryander (f. 1876) var konstitueret i embedet. Dryander, der var søn af den kendte overhofprædikant Ernst Hermann Dryander i Berlin og tilhørte en udbredt tysk embedsmandsfamilie, havde i et par år været ansat på landrådskontoret og betegnede sig i Åbenrå som Becherers elev. Han var imidlertid både mere begavet og smidigere end denne og kom under de vanskelige politiske forhold, der prægede hans senere landrådstid i Haderslev (1908-13), til at sætte sit præg på regeringens politik i Nordslesvig.¹⁷⁵ Som konstitueret landråd i Åbenrå ville han styrke tyskernes stilling

Gottfried Ernst Dryander (1876-1951), landråd i Haderslev 1908-13. Haderslev byhist. Arkiv.

ved at samarbejde med Den tyske Forening, fordi han indså, at de hjemmetyske storbønders interessebestemte holdning ikke længere slog til over for den danske bevægelses langt bredere opmarch.

Kort efter v. Uslars bortrejse i foråret 1906 lykkedes det Dryander at få de to stridende tyske Åbenrå-aviser, landråds- og landbobladet *Neue Apenrader Anzeiger* og den mere liberale købstadsavis *Apenrader Zeitung* forenet til *Apenrader Tageblatt*, der stillede sig på et forsigtigt højre-nationalliberalt standpunkt og udkom fra 1. juli 1906. *Anzeigers* ilde anskrevne redaktør, Theodor Janke, afgik. *Apenrader Zeitung* købte *Anzeigers* forlag og trykkeri.¹⁷⁶ Hahn priste Dryanders politik i denne sag og lovede at skrive artikler til bladet.¹⁷⁷ Overpræsidenten ydede et tilskud til sammenslutningen på 3.000 mark.¹⁷⁸

Denne bedrift skal ses i nøje sammenhæng med oprettelsen af en tysk valgorganisation, der var det nødvendige komplement til avissammenslutningen og må være gennemført kort tid efter denne. Initiativet udgik fra Den tyske Forening i Åbenrå, hvis formand, dr. O. Wiemer, den 2. april 1906 inviterede Dryander til en drøftelse med repræsentanter for de tyske foreninger i byen om dannelsen af en tysk fællesrepræsentation, der skulle fungere ved valg og festlige lejligheder. Den 1. juli må organisationen have stået kort foran sin realisering. Dryander skrev på

denne dag (da Apenrader Tageblatts første nummer udkom) til Hahn: »Jeg anser det for en selvfølgelig pligt for Den tyske Forening, at den ved valgene fuldstændigt underkaster sig denne organisation, også i de tilfælde, hvor de særlige forhold i valgkredsen Åbenrå-Flensborg bevirker, at kampen mod danskerne må træde tilbage for kampen mod socialdemokratiet«. Hahn var ganske enig med ham i denne indstilling.¹⁷⁹ Af et brev, som Dryander den 14. maj 1907 sendte til v. Platen¹⁸⁰ fremgår, at organisationen især skulle virke for en tysk sejr ved landdagsvalget i 1908, men allerede havde ydet en fortrinlig indsats ved rigsdagsvalget i januar 1907. Dette program betød naturligvis, at det var organisationens aktuelle hovedopgave at sikre Hahns opstilling som landdagskandidat på Jep Hinrichsens bekostning.

Den samling af de tyske kræfter i Åbenrå kreds, der blev gennemført af Dryander, og den forgrundsstilling, som Den tyske Forening derved opnåede, hænger sikkert nok sammen med v. Uslars midlertidige forsvinden fra den politiske scene, men den har også en dybere og afgørende baggrund, nemlig den, at den samtidige tilnærmelse mellem Danmark og Tyskland og især de to regerings bestræbelser for at få løst optantspørgsmålet fik både provinsregeringen, de lokale embedsmænd og tilhængerne af de forskellige tyske retninger i Nordslesvig til at tage deres politiske program op til ny drøftelse. Over for faren for en styrkelse af danskheden måtte en samling af tropperne stå som den mest nærliggende udvej. Dermed indledtes også et nyt afsnit i Den tyske Forenings historie.

Optanttraktaten og Den tyske Forening

Den tyske Forenings kritik af dansk-tysk tilnærmelse

Tilnærmelsen mellem Danmark og Tyskland i årene efter 1901 symboliseredes ved de talrige visitter, som medlemmer af de to landes fyrstehuse aflagde hos hinanden, begyndende med den danske kronprins' besøg i Berlin i oktober 1902 og kejser Wilhelms genvisit i København i april 1903. De danske ønsker om et bedre forhold til Tyskland kom bl.a. frem i artikler, der talte om en mulig toldunion og endda om en militær aftale med Tyskland. Den preussiske regering søgte på sin side at vinde Danmarks velvilje ved at opfylde danske sønderjyders mest presserende ønske: en naturalisering af de mange tusinde optantbørn, som efter den nye danske indfødsretslov af 1898 var statsløse. I september 1902 udstedte det preussiske indenrigsministerium en anordning om naturalisation af optantsønner, i februar 1903 rejste H. P. Hanssen efter aftale med indenrigsminister Hammerstein sagen i landdagen og måneden efter henvendte den danske regering sig i samme anledning til det tyske udenrigsministerium. Der opstod herved en politisk atmosfære, som også påvirkede Wilmowski og hans embedsmænd. Han fastholdt, som vi har set, principielt den faste hånds politik, men i praksis ophørte fra og med 1903 optantmageriet, og udvisninger forekom kun i sjældne tilfælde. Så meget mere påfaldende var hans og især regeringspræsident v. Koszierowskis sabotage af indenrigsministeriets anordninger i optantsagen, især en af 6. juni 1904, der pålagde provinsregeringen at behandle optantansøgninger med velvilje.¹⁸¹ De centrale tyske instanser, der på denne tid navnlig påvirkedes af tilvejebringelsen af den fransk-engelske entente i 1904, fastholdt imidlertid den nye kurs og lod sig ikke påvirke af Wilmowskis indvendinger, som han 1. juli 1905 sammenfattede i følgende sætninger:¹⁸² »Optantspørgsmålet er og bliver kærnepunktet i hele det nordslesvigske spørgsmål. [Udvisning af optanter og nægtelse af naturalisation er] de stærkeste magtmidler, som den såkaldte faste hånds politik råder over. Med dem står og falder denne politik; dens afskaffelse eller i hvert fald dens svækkelse er protestpartiets nærmeste mål«. Den 25. oktober 1905 tilstillede indenrigsminister v. Beth-

mann-Hollweg kejseren et promemoria om optantspørgsmålet.¹⁸³ Dets indhold må hurtigt være blevet kendt i snævrere kredse, for allerede den 28. oktober skrev H. P. Hanssen i en betænkning til den danske regering,¹⁸⁴ hvis chef da var I. C. Christensen, at tidspunktet for en løsning af optantspørgsmålet nu var gunstigt og burde udnyttes til det yderste fra dansk side.

Allerede i 1902 havde H. P. Hanssen i en samtale med Aage Friis sagt, at han vidste, at især Den tyske Forening arbejdede på at få regeringen i Berlin til at forlange af den danske regering, at den skulle hindre danske embedsmænd i at optræde som ledere af sønderjyske foreninger i Kongeriget. H. P. Hanssen accepterede, at den danske regering om nødvendigt desavouerede danske embedsmænds politiske agitation, men pointerede samtidig stærkt, at hverken den danske eller den tyske regering kunne hindre »en »kulturel« agitation».¹⁸⁵ Samme år omtalte den danske diplomat Carl Moltke i en indberetning fra Berlin bifaldende den danske justitsministers forbud til embedsmænd mod at deltage i nordslesvigske demonstrationsmøder i Danmark.¹⁸⁶

Die Nordmark tog løbende stilling til den dansk-tyske tilnærmelse. Tidsskriftet viste ingen sympati for bestræbelser i den retning; det hævdede, at det tværtimod var den preussiske regerings pligt over for sine loyale undersåtter hurtigst muligt at føre nationalitetskampen til ende.¹⁸⁷ Da regeringen i Berlin i 1904 pressede på for at få embedsmændene i Slesvig til at vise større imødekommenhed ved naturalisationerne, advarede Nordmark¹⁸⁸ mod optagelse af optanter og talte om »den heksexabbat, der ville blive følgen, hvis vore egne myndigheder med ét slag tilførte modstanderne denne hjælpehær«.

Den tyske Forening tog først stilling til den tilsigtede massenaturalisering af optanter den 1. november 1905, da dens hovedbestyrelse vedtog en erklæring herom. Hahn havde åbenbart på dette tidspunkt, ligesom H. P. Hanssen, fået underretning om, hvad der var i gære. I den lange erklæring¹⁸⁹ hed det, at de danske krav alvorligt havde foruroliget de tysksindede nordslesvigere. Naturalisationen af de mange fremmede undersåtter måtte ske som belønning for en alvorlig vilje til at forsone sig med de bestående forhold. En optagelse af alle optanter ville fremkalde et stort opsving for irredentismen og i særlig grad påvirke landdagsvalget i kredsen Åbenrå-Sønderborg. Forudsætningen for en naturalisering af alle optanter måtte være at de danske sønderjyder opgav agitationen ud fra § 5, og at de tyskfjendtlige kredse i Danmark opfyldte følgende krav: 1. de sønderjyske foreninger måtte ikke blande sig i indre tyske forhold, 2. de danske folkehøjskoler ved grænsen måtte

ophøre med antitysk virksomhed, 3. der skulle oprettes danske konsu- later i Slesvig-Holsten.

Erklæringen er interessant ved at vise, at harmen over regeringens nye kurs i optantspørgsmålet havde fået Den tyske Forenings ledelse til for første gang i ti år at opgive den regeringsvenlige linje, som havde været det bærende element i dens politik. Hahn, som frem for nogen havde været eksponenten for denne kurs, var blevet tvunget til at give udtryk for sin afstandtagen fra regeringens holdning, fordi Den tyske Forening i modsat fald truedes af splittelse. Erklæringen blev sendt til Wilmowski,¹⁹⁰ og af denne forelagt en konference, som han den 9. november afholdt med de nordslesvigske landråder som deltagere. Hahn havde søgt om audiens hos overpræsidenten for nærmere at gøre rede for erklæringen og dens baggrund, men Wilmowski meddelte ham den 10. november, at han måtte nøjes med de oplysninger, som v. Tschirschnitz i mellemtiden havde givet ham. Det ser ud til, at Hahn herefter ikke så nogen anden udvej end at offentliggøre erklæringen. Den 15. november, samme dag som Nordmark udkom med erklæringens tekst, skrev Hahn til Slesvig, at offentliggørelsen var politisk uskadelig og fra Den tyske Forenings standpunkt en nødvendighed. Erklæringen ville virke delvis beroligende. »Hvis den var blevet trukket tilbage, ville den have virket som en ny impuls for tyskernes venstre fløj, som undertiden er secessionistisk farvet. Endelig ville de fronderende kredse i hovedbestyrelsen derved have fået den ønskede lejlighed til skarpt at udtrykke deres kritik af, at en udtrykkelig sagligt berettiget foreningsbeslutning var blevet undertrykt ... En spaltning af tyskheden i Nordslesvig i politiske partier ville være det behageligste for modstanderen«.

Da myndighederne i Slesvig nu måtte konstatere, at det var for sent at standse Die Nordmarks offentliggørelse af erklæringen, fik landråderne i Nordslesvig påbud om at forhindre, at de af dem afhængige aviser bragte erklæringen.

Med v. Tschirschnitz som mellemmand fik Hahn besked om, at konferencen den 9. havde vist, at den frygt, erklæringen udtrykte, var ubegrundet, og at den nordslesvigske politik ikke ville blive forandret. Wilmowski havde også ønsket, at hans direktiver for pressen analogt (»sinnemäss«) blev overholdt i hele Den tyske Forenings virksomhed. »Handeln, aber nicht viel reden und schreiben«. Af et brev, som v. Uslar den 5. december 1905 sendte til Slesvig, fremgår det tydeligt, hvad det her drejede sig om: Wilmowski ville have, at pressen afholdt sig fra alt, hvad der var egnet til at gøre det danske parti opmærksom på tyske sejre ved kirke-, skole- og kommunevalg.

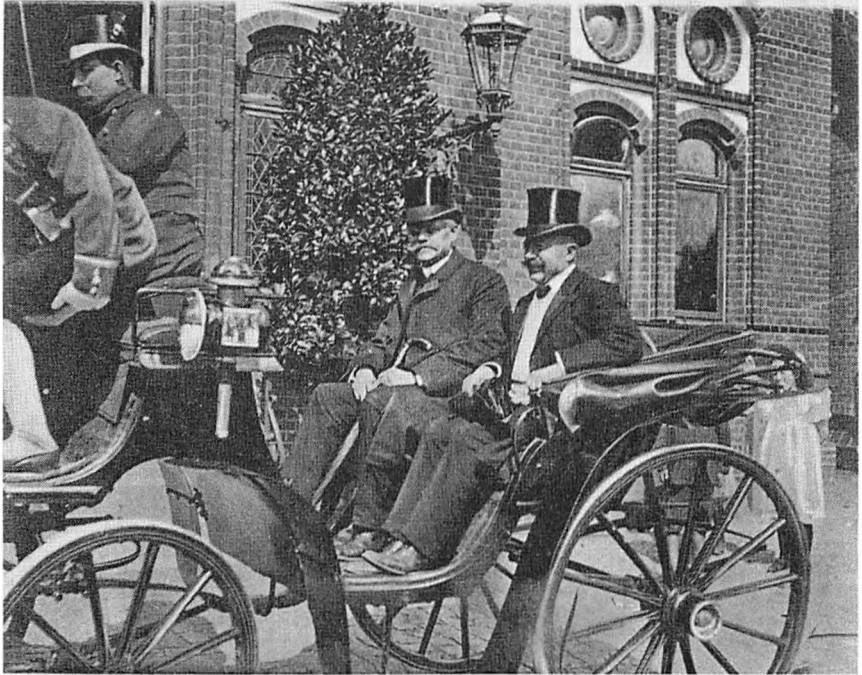
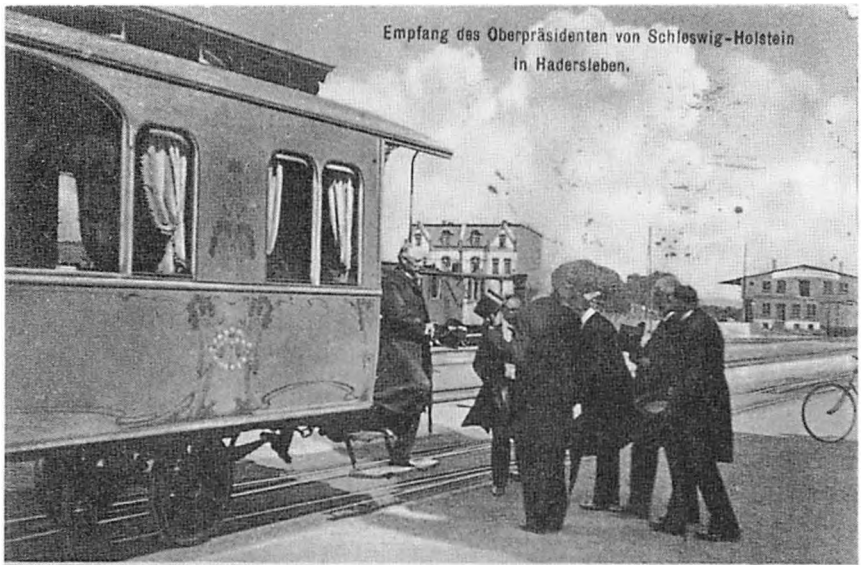
Et par måneder efter, at Wilmowski på sin konference havde ment at kunne fastslå, at den nordslesvigske politik ikke ville blive forandret, blev omlægningen af den hidtil fulgte kurs det tyske riges officielle politik. Kursændringen må ses i forbindelse med, at Helmuth v. Moltke fra nytår 1906 overtog posten som tysk generalstabschef. Den 30. januar 1906¹⁹¹ fik Wilmowski meddelelse om, at rigskansleren »af hensyn til den højere politik anså det for ønskeligt, at der i danskerpolitikken gradvis og uden at vække opsigt skabtes en overgang til en mildere praksis, der undgik al overflødig skarphed og hårdhed«. Samtidig sagde rigskansler Bernhard v. Bülow til den danske gesandt i Berlin,¹⁹² at det var blevet besluttet med hensyn til Nordslesvig at følge en politik, som ville stemme bedre overens med den danske regerings ønske«.

Herefter blev der handlet hurtigt fra tysk side. I februar 1906 forhandlede Moltke i København med departementschefen i det danske krigsministerium, L. C. F. Lütken, om muligheden for en dansk-tysk militæraftale. En ny samtale fandt sted i juli.

Det viste sig imidlertid, at der var lang vej fra de centrale instanser i Berlin til de slesvigholstenske provinsmyndigheder og derfra til de nordslesvigske landråder. Overpræsident v. Wilmowski ville ikke affinde sig med den nye kurs og tog sin afsked ved udgangen af juni 1906. Hans støtte til Den tyske Forening havde været uforglemmelig, skrev Schleswigsche Grenzpost i anledning af hans afgang.¹⁹³

Det, der i første række optog Den tyske Forening, når talen var om den nye kurs, var faren for massenaturalisering af optanter, og denne frygt kom flere gange til udtryk i Die Nordmark, der bl.a. skrev: »Vi må simpelthen erklære det for umuligt, at statsregeringen skulle finde på at naturalisere folk for at styrke de ekstreme protestfolks rækker«. ¹⁹⁴ Hahn søgte at svække denne frygt. På Den tyske Forenings generalforsamling den 30. juni udtalte han således, at man efter hans faste overbevisning ikke behøvede at frygte en naturalisering af alle optanter eller optantbørn, fordi et sådant skridt var umuligt af indenrigspolitiske grunde.¹⁹⁵ Schleswigsche Grenzpost skrev den 30. juli, at der »i de videste tyske kredse i Nordslesvig, navnlig i grænsekredsen Haderslev, råder en så dybtgående misstemning, for at sige det mildt, som ikke i mange, mange år«. Den tyske sag har fået et slag som ikke siden § 5. »Hvis optanterne bliver optaget, så kan vi kun pakke sammen«, er, hvad man hører rolige tyskere sige«.

Wilmowski blev 1. august 1906 efterfulgt af den hidtidige regeringspræsident i Frankfurt a.d.Oder, von Dewitz.¹⁹⁶ Indenrigsministeren havde instrueret ham om at håndtere de hidtil anvendte midler: udvisnin-

*Overpræsident v. Dewitz og landråd Becherer i Haderslev d. 8. august 1906.
Jens Harrebyes samling, Haderslev.*

ger, nægtelse af naturalisation osv. med forsigtighed, men ikke principielt at opgive dem. Før v. Dewitz tiltrådte sit embede fik »uroen i den tyske nordslesvigske befolkning« imidlertid Bethmann-Hollweg til at bede Dewitz om »ved førstgivne lejlighed offentligt at erklære, at han ville beskytte tyskheden lige så energisk som sin forgænger«.

Denne lejlighed kom den 8. august, da v. Dewitz besøgte Haderslev, hvor han efter en storstilet modtagelse udtalte, at han ville møde alle tyske bestræbelser med den allervarmeste interesse. De ord, Bethmann-Hollweg havde bedt ham om at udtale, blev ikke fremført. Dr. Martens, en af mændene i Den tyske Forenings inderkreds, udtrykte forventningerne til den nye overpræsident ved at udtale: »Den, der tror, at man her kan opnå noget ved hjælp af mildhed og forsonlighed, har bygget sit hus på sand«. ¹⁹⁷

Udeladelsen af sætningen om, at v. Dewitz ville beskytte tyskheden lige så energisk som sin forgænger, i v. Dewitz' tale skyldtes sikkert rigskanslerens indgriben. Den 5. september sendte denne en umisforståelig skrivelse til Bethmann-Hollweg. ¹⁹⁸ Han skrev her bl.a., at v. Dewitz i Haderslev havde afgivet sin erklæring i en passende mildnet form. v. Bülow advarede mod at gå videre med sådanne programbekendelser. Den udeladte sætning kunne være blevet opfattet som en afstandtagen fra løfter om en mildere behandling af danskerne i Nordslesvig.

Uroen i Den tyske Forening blev ikke dæmpet af en officøs artikel, som Norddeutsche Allgemeine Zeitung bragte den 15. august, ¹⁹⁹ altså en uge efter v. Dewitz' besøg i Haderslev. »Det er jo slet ikke faldet regeringen ind at gøre de skarpe forholdsregler permanente,« hed det, og videre: Hvis danskerne indser, at det er i deres egen interesse at holde ro og fred »så har vor regering nået sit mål og kan meget vel oprette et mildt regimente«. Disse ord kunne ikke berolige nogen tilhænger af den skarpe kurs, men langt værre var det, at artiklen ikke indeholdt ét ord om optantproblemet. – Det måtte også vække opsigt, at skibsreder Jacob Jebsen i september fik tildelt den røde ørns orden. Hejmdal mindede om, at det var ham, som i 1903 havde støttet de frisindede og i 1906 havde købt landrådets blad, Apenrader Anzeiger, og muliggjort etableringen af det nationalliberale Apenrader Tageblatt. »Det er et tidens tegn, at det for tiden er mænd som Jacob Jebsen og ikke Hahn og Strackerjan, der dekoreres«, skrev Hejmdal med rette, men undervurderede sikkert den rolle, som fremme af tysk nationalisme spillede for Jacob Jebsens optræden.

Reaktion på optantraktaten

I denne følgende tid forstummede debatten om den milde kurs og optantsagen, fordi opmærksomheden nu samledes om valgkampen i 1. rigsdagsvalgkreds, hvor der skulle være suppleringsvalg efter Jens Jessens død. Fra dansk side opstilledes H. P. Hanssen, fra tysk side dommer Hahn. På det tyske opstillingsmøde den 8. september havde Hahn ingen modkandidat, og ingen tog ordet.²⁰⁰ I Haderslev talte Hahn den 9. oktober og sagde bl.a., at uanset al principiel forsoningsvilje var en stærk hånd fortsat en nødvendighed, fordi al mildhed blev opfattet som svaghed af danskerne. Senere brugte han udtrykket »vore danske fjender.«²⁰¹ Iøvrigt lagde han i sine valgtaler vægt på at betone, at en genforening ville få meget dårlige følger for landbruget.²⁰² Valgresultatet var næsten uændret fra 1903 (danskerne havde en minimal og tyskerne en ringe fremgang), men det tilfredsstillende ikke Den tyske Forening. På dens bestyrelsesmøde den 3. november²⁰³ hentydede Hahn i den anledning til det mørke, der lå over den officielle Nordslesvig-politik. »De tysknationale kredse var forstemt over, at modstanderen kunne blive styrket oppefra,« konstaterede han.

Den 8. december 1906 holdt Den tyske Forening generalforsamling i Skærbæk. Hahn udtrykte i sin årsberetning foreningens utilfredshed med situationen. Protestpartiet stod nu stærkere end nogen sinde, »så at udligning af de nationale bestræbelser i Nordslesvig lå fjernere end nogensinde«, sagde han og lod denne sætning trykke med fedt. Tysk imødekommenhed ville ligefrem modvirke en udligning, »fordi begæret på dansk side derved ville stige til umættelighed, hver venlighed ville blive fortolket som svaghed og hver gave blive betragtet som tilbagebetaling på en gæld«. Om Foreningens forhold til myndighederne udtalte han sig således: »En påvirkning af statsregeringen ligger foreningen aldeles fjernt, da den er nøje underrettet gennem provins- og lokalautoriteterne«.

Heraf tør man slutte, at Hahn var underrettet om, at forhandlingerne om en dansk-tysk traktat om optantspørgsmålet i slutningen af november var trådt ind i en afgørende fase. Den tyske regering var blevet tvunget til denne usædvanlige fremgangsmåde til løsning af et juridisk set indenrigspolitisk problem for at kunne overvinde den genstridighed, den mødte i indenrigsministeriet, i provinsregeringen i Slesvig og hos Den tyske Forening. Overpræsident v. Dewitz havde den 12. november²⁰⁴ opregnet de store modydelser, der efter hans mening måtte kræves af Danmark og afvist en generel naturalisation af optanter og op-

tantbørn, uanset danske modydelser. Ikke længe efter meldte han sig syg og tog ophold i Kiel.

I midten af december blev den tyske rigsdag opløst og nyvalg udskrevet til den 25. januar 1907. Valgresultatet var ikke særlig påfaldende, danskerne gik frem med ca. 550 stemmer, tyskerne med dobbelt så mange, men den tyske fremgang var ganske moderat i 1. kreds, hvor Hahn var opstillet, og i Sønderborg kreds var den ringe, og det kunne få afgørende betydning for landdagsvalget i 1908, hvor Hahn hidtil havde håbet at blive valgt.

Det, der huskes bedst om dette valg er, at den *dansk-tyske optant-traktat af 11. januar 1907* blev offentliggjort den 22. januar, altså midt under valgkampen. I henhold til traktaten lovede den preussiske regering at naturalisere de statsløse optantbørn, og begge regeringer ville på hver deres statsområde virke for at fjerne den uro, der fandtes i visse befolkningskredse; for det tredje anerkendte Danmark indirekte ophævelsen af § 5.

I sin kommentar til traktaten indrømmede Schleswigsche Grenzpost,²⁰⁵ at staten ikke kunne have et stadig stigende antal statsløse personer inden for sine grænser. Tyngdepunktet i traktaten var imidlertid, at den danske regering anerkendte ophævelsen af § 5. Dermed, skrev bladet, havde Danmark tilkendegivet, at det ikke mere ville have noget at bestille med de danske protestfolk. Dermed var den danske modstand i Nordslesvig blevet meningsløs. Endelig måtte den danske regering forbyde sine embedsmænd at være medlemmer af de sønderjyske foreninger, og det ville være slut med de mange tusinde kroner, som disse sendte til Nordslesvig.

Hahn lød ret forsagt, da han den 21. januar omtalte traktaten på sit valgmode i Haderslev. »Vi vil bære, hvad regeringen lægger på vore skuldre«, sagde han, men til gengæld måtte danskernes knurren og intrigeringen mod det tyske rige ophøre. Det, der skulle hjælpe tyskheden frem, måtte være materiel hjælp. De par tyske gårde, der var gået tabt, kunne let opvejes af nye jordkøb.

På Den tyske Forenings bestyrelsesmøde i februar fremgik det tydeligt, at Hahn ville følge regeringens nye kurs. »Den tyske Forening ønsker forsoning«, sagde han. »Det er i den ånd, vi vil arbejde videre; vi vil stræbe efter at drage de danskere, der har brug for fred og ro over til os«. Efter det offentliggjorte referat at dømme havde han hele bestyrelsen med sig. Forsamlingen, hedder det, var enstemmigt af den opfattelse, at man måtte hilse en oprigtig tilnærmelse mellem Danmark og Tyskland med glæde, men traktaten havde mod hensigten virket meget

alarmerende. En storslået regeringspolitik til gunst for den tyske sag var absolut uundværlig.²⁰⁶

Die Nordmark, hvis redaktør nu var foreningens sekretær, den fanatiske gymnasielærer N. A. Schröder, så meget mørkere på fremtidsudsigterne.²⁰⁷ »Hvad vil det blive til om fem år? Ser man ikke, at talrige tyske nybyggere hellere vil forlade grænseområdet end begynde forfra i nationalitetskampen? Der er næsten ikke mere tale om ny bosættelse af en tysker. Danskerne anbringer deres unge, og de tyske nybyggere bliver købt ud«, skrev bladet.

I februar blev det kendt, at v. Dewitz ville forlade sin stilling den 1. april, efter sigende på grund af sygdom. Det forlød dog inden længe i pressen, at det var v. Dewitz' utilfredshed med optanttraktaten, der havde fået ham til at gå af.²⁰⁸ Hans efterfølger blev Detlev von Bülow fra godset Bossee i Rendsborg kreds. Der var adskilligt ved ham, der umiddelbart kunne glæde offentligheden. Han var den første slesvigholstener efter Scheel-Plessen, der beklædte overpræsidentembedet. Han var fætter til rigskansleren, og han havde lært dansk, da han gik på gymnasiet i Flensborg. Hahn kunne glæde sig over, at Bülow var en politisk meningsfælle af ham (han var frikonservativt medlem af landdagen). Til gengæld kunne der ikke være tvivl om, at v. Bülow var tilhænger af den milde kurs, og at hans udnævnelse betød, at den skulle vare ved foreløbig.

Det ser ud til, at v. Dewitz og ikke mindre regeringspræsident v. Koszierowski intet foretog sig for at føre de aftalte naturalisationer ud i livet, så at overpræsidentskiftet alene af den grund var en nødvendighed. Lütken, som den 28. marts havde haft en tredje samtale om en eventuel dansk-tysk militæraftale med v. Moltke, skrev den 22. april til v. Moltke,²⁰⁹ at der rådede en ikke ringe misstemning i den danske regering, fordi de slesvigske lokalebedsmænd ignorerede konventionen (der var fra 1. januar til 1. april kun naturaliseret 16 personer). Klagen fik hurtigt følger. 5. maj pålagde Bethmann-Hollweg overpræsidenten at behandle naturalisationsansøgninger som hastesager, og et par dage senere var allerede over 900 optantbørn blevet preussiske statsborgere.

Denne energiske holdning fra regeringens side styrkede Hahns overbevisning om, at Den tyske Forening fortsat måtte virke på regeringspolitikken grund, så meget mere som han ganske billigede det fjerne mål: Danmarks omdannelse til en tysk satellitstat, og kunne forestille sig, at man også ad denne vej kunne få tilintetgjort det danske parti i Nordslesvig. I denne opfattelse blev han også bekræftet af altykkerne.

Alldeutsche Blätter havde den 9. februar offentliggjort en vurdering af optanttraktaten, der svarede til Hahns egen. Den mundede ud i følgende sætning: Det må erkendes, »at det i det lange løb vil virke opløsende på de sønderjyske forhåbninger, hvis befolkningen efterhånden bliver præget af den overbevisning, at Danmark for fremtiden ikke vil være med i en antitysk kombination«.

Hahns bestræbelser for at få Den tyske Forening til at godkende regeringens politik og virke på dens grundlag, udtrykte han med al ønskelig tydelighed på bestyrelsesmødet den 25. maj.²¹⁰ Kort forinden var han kommet hjem fra Berlin, hvor han bl.a. havde talt med indenrigsministeren. Af ham eller overpræsidenten er Hahn sikkert blevet underrettet om den statskonference om grundsætninger for Nordslesvig-politikken, som var blevet afholdt den 12. maj.²¹¹ Det blev her bl.a. besluttet, at danske statsborgere ikke måtte optræde offentligt i Nordslesvig. Punkt 5 lød: »Iøvrigt vil den preussiske forvaltning ved hjælp af en retfærdig og rolig behandling af den danske befolkning forsøge at arbejde henimod en gradvis udligning af modsætningerne«. På bestyrelsesmødet sagde Hahn, at der ikke var grund til modløshed. »For os fædrelandsvenner er det en statstraktat, hvis formålstjenlighed og nødvendighed vi af manglende kendskab til grundlaget ikke kan bedømme og forkaste, men som vi må affinde os med«. Man behøvede ikke at frygte, at staten nogensinde ville opfylde videregående danske ønsker. Endelig fremlagde han et program for økonomisk og kulturel statsstøtte til tyskheden. Hahn havde imidlertid ikke hele bestyrelsen med sig. »Fra én side« (Strackerjan?) blev det bemærket, at beretningen sikkert var alt for optimistisk. Hele den illoyale danske agitation var jo ét stort overgreb, og staten måtte tåle den, uden at kunne udrette noget imod den. Dertil kom, at det af Hahn fremlagte program for statsstøtte kun ville virke langsomt.

Hahns tilslutning til regeringspolitikken indebar, at han ville lade Den tyske Forening fortsætte sit arbejde i Nordslesvig i det gamle spor, omend med en kraftigere imødegåelse af de danske bestræbelser, der efter optantbørnernes naturalisation kunne udfolde sig friere og kraftigere end før.

Efter optanttraktaten træder irredentismen åbent frem, skrev Hahn den 10. februar 1907 til landråd Pfeffer i Flensborg²¹², og derfor måtte tyskheden styrkes, men det kunne gøres på en behændig, mild og forsonlig måde. Hans aktuelle ønsker harmonerede dårligt med disse ord: I løbet af sommeren ville han besøge egnene syd og vest for Flensborg for her at vække interessen for kampen mod danskheden og for samtidig

at fratage den fremrykkende danskhed lysten til ekspansion. Hahn ville gerne høre Pfeffers mening i denne sag, og han ville også tage hensyn til Pfeffers ønsker, »for så vidt det lader sig forene med, hvad den store, nationale og ideale forsvarsorganisation [Schutzverband], Den tyske Forening for det nordlige Slesvig, anser for nyttigt og nødvendigt i fædrelandets interesse«. Brevet giver indtryk af, at Hahn netop efter optanttraktatens underskrivelse anså det for en nødvendighed, at Den tyske Forening fik indrømmet en monopolstilling som repræsentant for tysk nationalisme, og at han regnede med embedsmændenes bistand i så henseende.

Landråd Pfeffer mente imidlertid ikke, at optanttraktaten gav ham anledning til at forandre sin afvisende holdning til Den tyske Forenings aktivitet i Flensborg kreds. Han betragtede enhver betoning af modsætningen mellem dansk og tysk i områder, hvor tyskhed og danskhed allerede var rykket en sammensmeltning nærmere, for meget farlig, skrev han den 14. februar til Hahn. Han anbefalede politisk neutrale underholdningsaftener, hvor der måtte gives det danske sprog visse indrømmelser. Det var for tidligt at tale om optanttraktatens følger. Man måtte i hvert fald vente, til situationen var afklaret (og danskerne havde oprettet egne foreninger).

Pfeffer nøjedes ikke med dette åbenhjertige brev til Hahn, men henvendte sig også til regeringspræsidenten for at få hans støtte til at forhindre Den tyske Forenings politiske virksomhed. Som svar fik Hahn den 8. marts indprentet Slesvig-regeringens gamle standpunkt: Han burde med hensyn til oprettelse af lokalafdelinger arbejde hånd i hånd med landråden og sørge for hans tilslutning.

For at komme Hahns bestræbelser i forkøbet fik landråd Pfeffer få dage senere oprettet »Familienverein Eintracht [Enigheden] für Fröslev-Pattburg«. Det gjaldt om at vinde de lunkne og ubesluttsomme, skrev amtsforstander Clausen til landråden, og dertil egnede Den tyske Forening sig slet ikke. Overpræsidenten bevilgede omgående 200 mark til familieforeningens arbejde.²¹³

Da juli måned nærmede sig kunne man i Nordslesvig konstatere en usædvanlig politisk atmosfære. Danskerne glædede sig over de fordele, optanttraktaten måtte give dem, mindre de direkte (en tilvækst i stemmer) end de indirekte (deres friere udfoldelsesmuligheder), og de tysk-sindede slog sig til tåls med, at staten nu ville støtte dem endnu kraftigere end før. Hahns opfordring til at affinde sig med traktaten karakteriserede stemningen i det første halve år efter traktatens underskrivelse.

Fortsat nationalistisk stemning

Både danske og tyske lå imidlertid under for et selvbedrag. Traktaten fik ingen beroligende virkning i Nordslesvig. Dens tyske venner var ikke pålidelige. De små, omend mægtige cirkler i den tyske militærledelse og det tyske diplomati, der havde tvunget traktaten igennem, ville kun opnå en velvillig dansk holdning i en kommende krig og var fuldt ud rede til at ofre danskerne i Nordslesvig, hvis indrepolitiske hensyn i Tyskland krævede det. Og sådanne hensyn viste sig meget hurtigt at være stærkere end alle andre.

Indenrigsministeriet og provinsregeringen havde hele tiden modsat sig traktaten, fordi de meget rigtigt forudså, at det under de nye forhold ville blive langt sværere for dem at holde danskerne på plads og at berolige den utilfredse tyske befolkningsdel. Disse vanskeligheder var Hahn med sit fornuftsbetonede naturel ganske klar over, men han regnede ud, at Den tyske Forening i samarbejde med statsmagten nok skulle blive herre over dem.

I virkeligheden bestemtes den tyske holdning af en lang række irrationelle momenter, som inden længe med eksplosiv styrke trådte frem på den politiske overflade. v. Dewitz havde gjort opmærksom på et enkelt af disse, da han i sin betænkning om optantbørnenes naturalisation²¹⁴ skrev: »Et sådant skridt ville i hele Tyskland, hvis nationale udvikling på det nøjeste er knyttet sammen med det slesvig-holstensk-danske spørgsmål, med rette blive følt som en prisgivelse af tyskheden i Nordslesvig og lægge et sådant mål af upopularitet på regeringen, at denne ikke ville være i stand til at bære det«. Det skulle i de følgende år vise sig, at disse sentimentale minder i høj grad kunne mobiliseres til brug for den praktiske politik. Men langt vigtigere var det, at den milde kurs ganske stred mod *den brutalt nationalistiske politik*, som regeringerne i det wilhelminske Tyskland førte mod såvel ydre som indre fjender og som navnlig det store småborgerskab havde lært at identificere med tyskhed. Eftergivenhed over for det lille Danmark følte derfor som en national skændsel. Dertil kom den aktuelle politiske situation i Tyskland. Det lige afholdte rigsdagsvalg var blevet gennemført i en atmosfære af nationalistisk ophidselse, vendt mod socialdemokratiet og til forsvar for tysk kolonialisme. Efter valget havde rigskansleren fået dannet den såkaldte Bülow-blok bestående af konservative, nationalliberale og frisindede og derved svækket de progressive kræfter i landet. Det bør her tilføjes, at den nationalistiske ophidselse med dens krav om oprustning, militær ekspansion og hensynsløs bekæmpelse af rigsfjen-

derne blev et permanent fænomen efter at den fransk-engelske entente fra 31. august 1907 var blevet udvidet til også at omfatte Rusland. Udviklingen i Nordslesvig kan kun forstås på baggrund af denne mere og mere hysteriske nationalisme.

Det første tegn på et nationalistisk udbrud i Nordslesvig kom i forbindelse med bilæggelsen af Finnemann-sagen i slutningen af juni 1907, få dage før kejserens (sidste) besøg i København. C. F. og Niels Finnemann (fader og søn) var i 1902 blevet erklæret for optanter og udvist. Som en imødekommende gestus fik de begge deres preussiske statsborgerskab tilbage. I Nordslesvig har meddelelsen gjort et voldsomt indtryk, skrev Schleswigsche Grenzpost 1. juli. Det indtryk, offentliggørelsen af optanttraktaten gjorde på tyskerne, var langt mindre. »Man fornemmer, at der her foreligger en kendsgerning af uberegnelig rækkevidde«. Ordningen af Finnemann-sagen gik ud over det i traktaten aftalte, og ordene skal forstås som en antydning af, at Tyskland for at vinde Danmarks venskab ville afstå Nordslesvig. – På samme panikagtige måde fortolkede man en artikel i regeringsbladet Flensburger Norddeutsche Zeitung.²¹⁵ Elsassere og danskere håbede stadig på genforening med moderlandet, skrev bladet, og der kunne gå århundreder før man kunne spore en mærkbar ændring i så henseende. Til slut hed det, at kejseren søgte at rydde yderligere modsætninger af vejen. Hertil føjede Grenzpost så den panikskabende bemærkning, at man kunne tænke sig, at der var tale om sprogforordningen af 1888.

Få dage senere, den 6. juli, holdt Den tyske Forening generalforsamling i Haderslev. De nordslesvigske tyskere føler den nye politik som et hårdt moralsk slag, sagde Hahn bl.a. Den nationale kamp vil foreløbig blive vanskeligere og mere sammenbidt. Ingen stat kan i det lange løb tåle landsfjendtlig agitation og opfanatisering af ungdommen. Opgaven var at fuldende fortyskningen i firkanten Flensborg-Tønder-Løgumkloster-Åbenrå for derved at dele protestfolkenes territorium og fremskynede opbygningen af i hvert fald en del af modstanderne.

Hahns tale blev først trykt i Grenzpost den 13. juli, og da kun som følge af en opfordring, som overpræsidenten havde ladet tilgå Hahn. Det kortfattede referat af debatten på generalforsamlingen, som bladet bragte den 8. juli, var til gengæld i høj grad opsigtsvækkende. Efter en sætning om, at en enkelt røst, der opfordrede til foreløbig at opgive kampen, ikke havde fået opbakning, hed det ordret: »Men på samme måde fandt den opfattelse, som ikke ville frakende den fuldstændige kursændring en vis berettigelse og i hvert fald ville tilskrive den en eventuel god virkning i fremtiden, ingen som helst genklang hos de

fremmødte, der stod midt i dagliglivets erfaringer«. Disse ord var naturligvis møntet på Hahn og tydede på en dybtgående uenighed mellem Hahn og Strackerjan, på en større eller mindre isolation af Hahn inden for Den tyske Forening og på en voldsom opposition mod den milde kurs.

Denne fortolkning bekræftes ganske af det kølige, ja nærmest fjendtlige brev, som Hahn den 12. juli sendte til Strackerjan²¹⁶. Det fremgår heraf, at Strackerjan overvejede at forlade redaktionen af Grenzpost. Det ville være et stort tab, bl.a. for Den tyske Forening, skrev Hahn, og det kunne føre til en skarp fronde. Han ville derfor spørge Strackerjan, om han ikke kunne overvinde sig selv til lidt efter lidt at komme overpræsidentens ønsker så vidt i møde, at denne ikke opfattede ham som en fjende af sin politik, der jo sikkert var anordnet af højere instanser. v. Bülow krævede imidlertid i sit brev til Hahn en politisk kolbøtte af Strackerjan: Grenzpost skulle fortolke, forklare, retfærdiggøre og anbefale den anordnede politik og lade den fremtræde som forståelig og begrundet.

Samme dag, som Hahn afsendte sit brev, viste Strackerjan med en artikel i sit blad, at han var alt andet end indstillet på et kompromis, og inden dagen var slut var v. Bülow blevet stillet over for så voldsomme demonstrationer, at den milde kurs måtte opgives, næsten før den var sat i værk.

I sin artikel i Grenzpost skrev Strackerjan, at den virkelige situation for en gangs skyld må fremhæves eftertrykkeligt over for de stemmer, der råder til tolerance og forsoning i forhold til de stakkels forfulgte danskere. Der var nu begyndt »en æra med den mest hensynsløse agitation mod det tyske territoriums integritet og med den værste nedrakning af vor nation og dens højeste goder.« Og videre: »Danskerne trænger til at stå overfor en virkelig magt, mild behandling opfatter de som svaghed.« Som midler, der hurtigt ville føre til indre fred anbefalede han forbud mod den danske presse og lukning af de danske foreninger. Det var dog kun teoretiske betragtninger, tilføjede Strackerjan. Her måtte selvhjælpen sætte ind med al kraft, og dertil tjente Den tyske Forening.

Strackerjan havde skrevet sin artikel for at orientere de mange gæster, der på denne dag samledes i Haderslev for at deltage i det slesvigholstenske landbrugskammers 25. plenarmøde. Det voldsomme opgør med den milde kurs, der fandt sted her, blev senere af Strackerjan og hans meningsfæller fremstillet som en ganske spontan tilkendegivelse. En række »nationale« blade i Berlin bragte således et dementi, dateret

Haderslev den 19.7. ²¹⁷, af påstanden om, at demonstrationen var planlagt af Den tyske Forening. Ikke ét medlem af dets forretningsudvalg havde været til stede, »de anede absolut intet, demonstrationen udsprang tværtimod af en øjeblikkelig indskydelse hos de netop tilstedeværende landmænd og borgere«. Det kan ikke bevises, at demonstrationen var planlagt, selv om sandsynligheden taler for, at der i hvert fald skulle en hviskekampagne til, for at få Haderslevs tysksindede borgere til at lade være med at hejse flaget til ære for landbrugskammeret, og det er sikkert, at Strackerjan gjorde, hvad han kunne for at tilvejebringe den rette atmosfære for aktionen. På dansk side var man af den opfattelse, at demonstrationerne blev iværksat af en såkaldt Schutzkomitee (værnekomité), der blev inspireret og muligvis ledet af Becherer (om denne komité se nærmere nedenfor).

I nogle få gader flages der med forskellige tyske faner, skrev Strackerjan den 12. juli i Grenzpost, men derudover er det kun småt med flagsmykningen, man ser næppe et sort-hvidt eller et sort-hvidt-rødt flag. »Der hviler jo et indre fremmedherredømme på vort grænsedistrikt«. Gæsterne skal forstå, at der her er tyskere i nød.

Om eftermiddagen den 12. juli²¹⁸ åbnedes landbrugskammerets møde af formanden, grev Rantzau-Rastorff. Blandt gæsterne sås provinsregeringens førende folk og kejserindens broder, den augustenburgske hertug Ernst Günther. I debatten vakte navnlig to emner opmærksomhed: handelstraktaten med Danmark (man ønskede landbrugstolden sat op) og spørgsmålet om obligatoriske efterskoler (Fortbildungsschulen) for landbrugets unge indtil det fyldte 18. år (på denne måde ville de tyske kredse i Nordslesvig forhindre de unge i at tage på danske skoler). Ved festmiddagen om aftenen talte Rantzau-Rastorff om troskaben mod tyskheden: »Vi vil forblive trofaste, uanset om og i hvilken grad vi finder støtte og anerkendelse, når vi lægger vor troskab og vor tyskhed for dagen.« Derefter fulgte mødets sensation, overpræsident v. Bülow's tale (som Schleswigsche-Grenzpost først bragte den 18.): Vi er her midt i en befolkning, der taler et andet sprog, men de er også vore landsmænd, sagde han. Det er vor opgave at komme denne befolkning i møde med tillid. Han sluttede: »På denne faste grundvold om landegrænsens urokkelighed og med blikket vendt mod disse tyske og slesvigholstenske faner må De for en gangs skyld lade alle skillelinjer falde og af sjælens fylde og vidde udbringe et leveråb for de agtværdige beboere ved vort lands nordgrænse uden længe at undersøge, om de allerede udgør en del af os eller ej, et leveråb, som det hører sig til, når den ene slesvigholstener byder den anden broderhilsen! Mine herrer! Vi er stærke og

mægtige nok til at kunne gøre det. Derfor: Vore landsmænd heroppe, alle uden undtagelse, de level!« Kun en del af de tilstedeværende tog imidlertid del i leveråbene, mens alle rejste sig, da man derpå demonstrativt sang »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Rantzau-Rastorff rejste sig så igen og forkyndte, at landbrugskammeret var slesvig-holstensk og følgelig tysk. Det var derfor kun rimeligt, at de landmænd, der ville drage fordel af landbrugskammeret, skulle stå på samme nationale grund som kammeret. Efter denne forkastelse af et landsmandskab med de danske nordslesvigere udtrykte forsamlingen sin tilslutning med stormende bifald og ved at synges »Deutschland, Deutschland über alles«. Af aftenens øvrige indlæg er der endnu grund til at nævne dr. Martens' ord: »Vi stoler kun på os selv, for regeringen kan vi ikke stole på«.

Efter disse stormfulde begivenheder, stod det klart for alle, at v. Bülow ikke havde haft øre for stemningen i den tyske lejr i Nordslesvig, og at en imødekommende kurs over for danskerne ud over det med optanttraktaten aftalte var politisk uigennemførlig. v. Bülows prestige var og blev alvorlig svækket. Spørgsmålet var nu, om Hahn kunne udnytte denne nye situation til, uden at undsige regeringens officielle politik, at opnå så betydelige indrømmelser af v. Bülow, der åbenbart var en svag mand, at en splittelse af Den tyske Forening kunne undgås. Strackerjan og hans mange meningsfæller var heroverfor parate til at opgive foreningens samarbejde med myndighederne. Forholdene kompliceredes af, at konflikten også gjaldt Hahns person.

Hahns holdning kom til orde i et brev, som han den 16. sendte til Strackerjan.²¹⁹ v. Bülow havde skrevet til ham, »og i en anden toneart end sidste gang«. Demonstrationen i Haderslev og navnlig de andre slesvig-holsteneres tilslutning havde alligevel gjort et meget stort indtryk på ham. »Jeg håber derfor«, fortsatte Hahn, »at det vil være muligt at opnå en tilfredsstillende løsning, hvis blot der i nogen grad bliver taget hensyn til overpræsidenten«.

Hahn befandt sig imidlertid selv i en kritisk situation. Hans holdning blev i Den tyske Forening ligestillet med v. Bülows, og inden længe blev han i Åbenrå udsat for angreb, der i deres tendens svarede til dem, der i Haderslev var blevet rettet mod overpræsidenten.

I Åbenrå havde Den tyske Forening i høj grad styrket sin autoritet under v. Uslars fravær fra landrådseembedet. Da der den 2. marts var blevet dannet en frisindet partiforening i Åbenrå, og de nationalliberale i byen som svar herpå proklamerede, at de ville skille sig ud fra den fælles nationalliberale forening for Flensborg og Åbenrå, erklærede de

frisindede, at de så vidt muligt ville samarbejde med de nationalliberale, og den 14. marts mødtes bestyrelserne for alle byens tyske foreninger for, i overensstemmelse med Den tyske Forenings parole, at sikre en samling af alle tyske elementer i Åbenrå.²²⁰

Den 27. juli holdt den nydannede nationalliberale forening et møde,²²¹ på hvilket landdagsmand Metger fra Flensborg vendte sig mod forsoningskursen, men også beklagede planerne om at opløse Den tyske Forenings afdeling i Åbenrå. Det viste sig, at hovedtalsmanden for en sådan beslutning var skibsreder Jacob Jebsen, hvis ord havde størst vægt i byens tyske kredse. Det forbavsede ham, sagde han på mødet, at Den tyske Forenings ledelse ikke havde gjort noget for at udtale en skarp protest mod forsoningskursen. Det gjaldt om at gå ind for en konsekvent, målbevidst Nordslesvig-politik. Hvis det ikke kunne ske ved hjælp af Den tyske Forening, ville man gøre det på anden måde.

To dage senere, den 29. juli, var der ekstraordinær generalforsamling i Den tyske Forenings lokalafdeling i Åbenrå.²²² 12 medlemmer havde foreslået, at afdelingen blev opløst. På grund af dagsordenens vigtighed var Hahn til stede. Jacob Jebsen udtalte, at hvis regeringen og Den tyske Forening ikke ville beskytte tyskerne, måtte man skilles fra Den tyske Forening. Hahn svarede, at han forstod den dybe misstemning. Situationen havde ikke nogensinde efter 1864 været så dårlig for tyskerne. Det var ikke sandt, at han gik gennem tykt og tyndt med regeringen. Den tyske Forening havde gjort det rette ved at indkalde til et udvidet bestyrelsesmøde i Rødekro den 3. august. Her skulle holdningen til regeringen præciseres. Man måtte regne med, at regeringen ville komme til opfattelser, der stod Den tyske Forening nærmere. Det var bedre, hvis man kunne komme dertil uden et brud. Hahns tale havde til følge, at Jebsen erklærede, at han var rede til foreløbig at vente med opløsningskravet, hvis der blev vedtaget en resolution mod regeringen og foreningens ledelse. Der blev så med stort flertal vedtaget en resolution, i hvilken regeringens politik over for danskerne betegnedes som en alvorlig fejl. Endvidere udtalte man heri sin beklagelse og forbavselse over, at Den tyske Forenings ledelse ikke havde nedlagt en skarp protest, og at udtalelser af formanden [på generalforsamlingen i Haderslev] kunne fortolkes, som om foreningen i hvert fald for en del var indforstået med den forandrede politik. Man ønskede en snarlig protestaktion. – Strackerjan tilføjede i Grenzpost, at begivenhederne i Haderslev og debatten i den tyske nationale presse åbenbart havde gjort et stort indtryk på Hahn, men tog samtidig afstand fra betegnelsen »de tyske nordslesvigeres fører«, som nogle blade havde brugt om ham.

I disse dage noterede man også det første tegn på, at v. Bülow åbenbart var besluttet på ikke at gå videre ad forsoningspolitikens vej. 68 nordslesvigske præster, som den 23. juli havde petitioneret om to fakultative dansktimer om ugen, fik allerede den 27. juli besked om, at andragendet ikke kunne opfyldes. Afvisningen motiveredes med, at afskaffelsen af danskundervisningen i folkeskolen var en kendsgerning, som ikke ville blive ændret. Schleswigsche Grenzpost så, sikkert med rette, en særlig hensigt i den usædvanlige hurtighed, hvormed sagen var blevet afgjort.²²³

Økonomisk og kulturel støtte til tyskheden

De krav om betydelige *økonomiske og kulturelle foranstaltninger til støtte for tyskheden*, som nu lød fra alle sider i den tyske lejr i Nord-slesvig for at opveje de politiske indrømmelser til danskerne, og hvis hurtige opfyldelse var forudsætningen for, at Hahn kunne holde sig ved magten, var en præstation, som provinsregeringen længe havde været indstillet på. Allerede den 14. juni 1906 havde overpræsidenten i sin årlige ansøgning om en bevilling til dispositionsfonden²²⁴ skrevet, at hvis den hårde hånds politik skulle ophøre, ville han bede om ekstra 25.000 mark. Øget materiel støtte var en forudsætning for så vidt muligt at bevare de resultater, der var opnået i de forløbne otte år.

Nu skrev v. Bülow i sin ansøgning af 17. juli 1907,²²⁵ at han måtte gå langt ud over de beløb, hans forgænger havde bedt om i 1906. Han påberåbte sig i den anledning de første mundtlige direktiver, han havde modtaget ved sin tiltræden, og som gik ud på, at »jo mere der skal gives afkald på en kamppolitik, som uden nødvendighed turrer den danske befolkning, må der stilles så meget rigeligere beløb til rådighed for på denne måde positivt at fremme tyskhedens fremtrængen endnu langt mere, end det er sket hidtil.« Med optanttraktaten var der begyndt et nyt historisk afsnit, fortsatte han, og tyskerne måtte hjælpes med positiv aktivitet. Han samlede sine forslag i 6 punkter:

1. Skolen. Bedre løn til folkeskolelærerne. Oprettelse af efterskoler (Fortbildungsschulen) på landet, eventuelt obligatoriske. Folkehøjskoler og landbrugsskoler.
2. Støtte til aviser (især Dagbladet) og biblioteker (helst ét ved hver skole).
3. Tjenesteboliger for gendarmen og andre eksponerede embedsmænd.
4. Støtte til tyske aftener og tyske foreninger.
5. Køb af domæner. Oprettelse af småbrug til tyskere. Rentefri lån til økonomisk svage eksistenser i danske omgivelser.
6. Større beløb til

Alle de mange tyske krigerforeninger havde særlige »ordener« og faner. Her ses Åbenrå krigerforenings »orden«. LA Åb.

valgarbejde (efter optanttraktaten var sejren i Åbenrå-Sønderborg kredsen tvivlsom). Ialt skulle dispositionsfonden efter Bülow's forslag sættes op til 120.000 mark. Dertil kom, at ministerierne måtte disponere over følgende beløb: 1) Tysk kolonisation: 800.000 mark; 2) statskreditter: 1,2 mill. mark; 3) tjenesteboliger: 140.000 mark; 4) Folkehøjskoler og stipendier 100.000 mark; 5) Nordslesvig-tillæg til lærere: 135.000 mark; ialt 2.375.000 mark.

Dagen efter generalforsamlingen i Den tyske Forenings afdeling i Åbenrå, altså den 30. juli, opsøgte Hahn v. Bülow²²⁶ i Slesvig og forelagde ham en række fordringer, der indledtes med ordene: »efter at naturalisationerne i det væsentlige er afsluttet tror Den tyske Forening

i den kommende tid ubetinget at måtte fastholde følgende krav«. Disse krav var samlet i 7 punkter, ud for hvilke v. Bülow noterede sine bemærkninger (dvs. godkendelse): 1. Landegrænsen er urokkelig. 2. Sproginstruksen af 18. dec. 1888 må ikke svækkes. 3. Ingen naturalisationer ud over optanttraktaten. 4. Ingen ny eftergivenhed som i tilfældet Finnemann. 5. Udenlandske danskere må ikke overskride landegrænsen i agitationsøjemed. 6. Udvisning af udenlandske danskere, der gør sig skyldige i tyskfjendtlig agitation. 7. Betydelig forhøjelse af statens pengemidler, først som fortsættelse af de hidtidige formål, men senere yderligere især til følgende formål: a) kolonisation med domæner og rentegårde; b) kreditydelser for at befri befolkningen fra de danske sparekassers herredømme; c) opførelse af tjenesteboliger til embedsmænd; d) indretning af folkehøjskoler, fagskoler osv. og bevilling af rigelige stipendier til disse; e) bevilling af tilstrækkelige Nordslesvigtillæg til folkeskolelærere. De første 6 krav tog i det store og hele sigte på at berolige de nervøse tysksindede i Nordslesvig og gik ikke ud over eksisterende bestemmelser. I punkt 7 var samlet de støtteaktioner, som v. Bülow allerede havde optaget i sin ansøgning om bevillinger til dispositionsfonden af 17. juli.

Hahn var mere end tilfreds med resultatet af sin samtale med v. Bülow. I et brev til Strackerjan af 1. august skrev han, at de sikkert gik langt ud over de dristigste forventninger. Den selvsikkerhed, han lagde for dagen i brevet, viste sig også i hans skarpe afvisning af den kritik af ham, som Strackerjan havde knyttet til Grenzposts referat af mødet i Åbenrå den 30. juli. Skulle det være en krigserklæring? spurgte han. Han havde ikke ændret opfattelse; han havde kun for højere interessers skyld villet forhindre det brud, som endnu på generalforsamlingen syntes at være uundgåeligt, hvis man indtog en skarpt afvisende holdning. »At man frakender mig en førende stilling i Nordslesvig – som helhed betragtet – turde næppe være begrundet i forholdene«. Han ville derfor kræve et tillidsvotum på mødet den 3. august. Om resolutionen skrev han: »Jeg ønsker stærkt, at den bliver vedtaget, fordi regeringen gerne vil arbejde i nøje tilknytning til Den tyske Forening og fordi hr. v. Bülow, som sjæleligt allerede har lidt meget, ikke gerne skulle falde hen i græmmelse«.

Strackerjan var imidlertid ikke indstillet på kompromisser. I det svar, han sendte Hahn dagen efter, skrev han, at Hahn vel næppe kunne kaldes de tyske nordslesvigeres fører. Han fastholdt også, at Hahn havde opført sig væsentlig anderledes i Åbenrå, end han gjorde i månederne før den 12. juli. Desuden ville mange nok komme med indvendinger

Tønder krigerforenings fane. LA Åb.

mod Hahns opfattelse, hvorefter det der på det sidste var opnået på toneangivende sted, kunne føres tilbage til hans taktik.

På det udvidede *bestyrelsesmøde i Rødekro* den 3. august, der overværedes af omkring 250 personer, udtalte Hahn bl.a., at det var alle nordslesvigske tyskers overbevisning, at den nye kurs var ødelæggende for tyskheden, uden at den vandt modstanderne. Han ville ikke udelukke, at der engang kunne blive indført undtagelseslove af regeringen, »som i første linje skulle føre den nationale kamp«. Han havde indrømmet regeringen velmente motiver for dens handlemåde for derved at forebygge et modsætningsforhold mellem regeringen og Den tyske Forening, som skulle supplere hinanden i deres arbejde for Nordslesvig.

Han fremførte så Den tyske Forenings opfattelse af forholdet mellem Danmark og Tyskland og indledte dermed den lange række af kritiske udtalelser om Tysklands diplomatiske relationer til Danmark, som fra nu af blev et væsentligt træk i Den tyske Forenings manifestationer, formodentlig efter altysk inspiration. En tilnærmelse mellem de to lande var udelukket, sagde han, så længe hele den danske presse anså en grænseflytning mod syd for mulig. Ingen dansk regering kunne ændre noget ved dette. »En tilnærmelse er kun mulig, når de danske chauvinister ikke længes efter et overvejende tysk Nord-slesvig, og når det danske folk gør sig klart, hvilke økonomiske og politiske fordele, der følger med en tilslutning til Tyskland. Forudsætningen er altså Nord-slesvigs fortyskning.« I stedet måtte det konstateres, at man i Danmark støttede protestfolkene: »Ja, hvis protestfolkernes presse og agitation ikke fandtes, så kunne man måske påvirke befolkningen. Men den politiske ledelse lader den ikke komme til ro og sår had ... Modstandernes fortyskning er altså flyttet længere ud i det fjerne«. Regeringens politik var forfejlet, men »vi må regne med, hvad der nu engang er sket«, sagde Hahn og fortsatte med at betone selvhjælpens betydning. »Desuden ønsker vi, at den nye politik gør holdt, og at der indledes et målbevidst arbejde til fremme af tyskheden. Jeg er bemyndiget til at give dem højofficiøse meddelelser herom.« Herpå omtalte han kort det støtteprogram han havde aftalt med v. Bülow. Man måtte vente, at deputeret-kammerets nationale flertal ville bevillige disse midler, ligesom overpræsidentens fornemme tænkemåde var en garanti for varm støtte til forslaget. »Svaghed kan der fremover ikke mere tales om«.

I Grenzposts referat af mødet²²⁷ hed det, at den dybe misstemning mod Hahn dæmpedes af hans gengivelse af samtalen med v. Bülow. De kritiske røster var dog ingenlunde forstummet. C. F. Wäger fra Haderslev mindede om, at man også for otte år siden havde givet tyskerne store, højtidelige løfter. Martens, ligeledes fra Haderslev, udtalte sig langt skarpere: Ledelsen havde ikke gjort sin pligt. Vi vil ikke lade det sidde på os, når frisindede og officøse personer siger, at Den tyske Forening har stået bag overpræsidentens nye kurs. Bestyrelsen har næsten slet ikke bidraget til, at en noget anden opfattelse har banet sig vej i Slesvig; det er demonstrationerne i Haderslev og Tysklands nationale presses optræden i tilknytning hertil, der er skyld i dette. Jacob Jepsen fra Åbenrå kunne ikke indse, at foreningen for enhver pris behøvede at stå sig godt med regeringen. Han ønskede at der blev vedtaget en skarpere resolution end den foreslåede, men fik kun indsat ordet »konsekvent« i dens første og vigtigste punkt, som derefter lød: »Den ønskede

Krigerforeningens faneborg ved mindefesten på Dybbøl 1914. Hist. Saml. f. Sønderjylland.

udjævning af de nationale modsætninger i Nordslesvig fremmes af et strengt, retfærdigt og konsekvent styre«. Resolutionen, som herefter blev vedtaget enstemmigt, rummede iøvrigt hovedpunkterne i Hahns tale.

Hahn stod herefter som sejrherre. Han havde ikke alene fået et personligt tillidsvotum, men også tilslutning til den regeringsvenlige politik, han anså for en nødvendighed. Vel havde han kraftigt kritiseret regeringens nye kurs, men forsamlingen gik med til, at Den tyske Forenings fremtidige arbejde skulle gennemføres på dens grund. Den forelåede resolution blev faktisk ikke skærpet, og i stedet for at kræve en hårdere politik over for danskerne, nøjedes man med løfter om økonomiske foranstaltninger til gavn for tyskheden, skønt det var klart, at de kun kunne virke på langt sigt.²²⁸

Han havde derfor ikke længere nogen grund til at søge et forlig med Strackerjan, hvis brev af 2. august han på grund af bortrejse først besvarede den 26. august. Hahn bebrejdede Strackerjan hans personlige angreb og skrev: »Det er umuligt for mig at opretholde nogen som helst personlig forbindelse med Dem i fremtiden, med mindre De da knytter den påny.« Dermed indledtes et langvarigt fjendskab mellem de to mænd.

Antidanske artikler i tysk presse

Hahn stillede sig nu med sædvanlig dygtighed i spidsen for det store organisatoriske og politiske arbejde, foreningen nu tog fat på. Det bestod først og fremmest i udbredelsen af antidanske avisartikler i den tyske højrepressen, nærmere kontakt med de indflydelsesrige altyskere og opfordringer til øget medlemshvervning i og uden for Nordslesvig og til indsendelse af pengegaver til det tyske arbejde (opfordringen udsendes 15. august). Det nye ved denne foreningsaktivitet var, at man nu udstrakte sin virksomhed til hele Tyskland og søgte samarbejde med militante rigstro højrekredse. Den tyske Forening mistede dermed sit præg af at være en lokal nordslesvigsk, overvejende hjemmetysk, germaniseringsorganisation og blev, som Hejmdal noget ensidigt, men i hovedsagen rigtigt fastslog,²²⁹ »en almindelig altysk agitationsforening, om den end ligesom flådeforeningen og koloniforeningen, der sejler i samme farvand, ved siden af har sine særlige formål«.

Over for den voldsomme antidanske agitation, som i disse uger bredte sig over hele Tyskland, udsendte den danske vælgerforening den 12.

august en udtalelse med følgende ordlyd: »Den danske befolkning i Nordslesvig udfolder ingen løsrivelsesbestræbelser og driver ingen boykotning. Den står på forfatningens og de bestående loves grund og udfolder kun fuldt lovlige bestræbelser til værn om sin nedarvede nationalitet«. ²³⁰ Den tyske Forenings forretningsudvalg svarede igen med en »Deutsche Antwort«, ²³¹ skrevet på Strackerjans facon, hvor man i 22 punkter ville dokumentere, at beskyldningerne mod danskerne var sande.

Både den danske og den tyske udtalelse havde til formål at påvirke den tyske presse, henholdsvis den oppositionelle og den regeringstro. Sagen var den, at der i Haderslev fandtes et tysk udvalg, som fra nu af gik under navnet »Nordmark-Schutzkomitee«, ²³² hvis hovedopgave var at forsyne den »nationale« tyske presse med korrespondancer om situationen i Nordslesvig, og som under den udbredte ophidselse, navnlig i Sydslesvig og Holsten, med held søgte at gøre det nordslesvigske spørgsmål til et anliggende for hele Tyskland. På dansk side var man ikke i tvivl om, at Schutzkomitee havde arrangeret demonstrationerne imod v. Bülow i Haderslev, at den kun formelt var selvstændig i forhold til Den tyske Forening, medens den i virkeligheden var sammensat af medlemmer af denne forening. H. P. Hanssen påstod, at det var komiteens opgave at udspionere danskerne, kontrollere den danske presse og drage omsorg for retsforfølgelse overalt, hvor det var muligt. Den vendte navnlig sit skyts mod H. P. Hanssen. Initiativet til Schutzkomitees oprettelse var udgået fra Becherer, skrev Hejmdal i oktober 1908, og Flensborg Avis anså ham for dens leder. En vis indsigt i dette udvalgs indre forhold fik offentligheden først, da Den tyske Forening anlagde injuriersag mod H. P. Hanssen, fordi han i en tale i slutningen af oktober 1907 havde sagt, at Den tyske Forening spillede samme rolle som den onde Sintram i Gösta Berlings Saga. Sagen kom for landsretten i Flensborg den 17. februar 1908. H. P. Hanssen havde ladet Hahn, Schröder og Uwe Schütze fra Den tyske Forenings forretningsudvalg indstævne som vidner. Af afhøringerne fremgik, at Schröder og Schütze var medlemmer af Schutzkomitee, men, som Schröder udtrykte det, som privatmænd, ikke som medlemmer af Den tyske Forening. Ifølge Hahn, der henviste til presseudtalelser, var det komiteens opgave at gøre den tyske presse opmærksom på den danske irredenta; den havde på udmærket måde påvirket stemningen i det tyske folk og blandt tyske parlamentarikere samt modarbejdet H. P. Hanssens bestræbelser. – Kort efter, den 29. februar, gav H. P. Hanssen i en tale i landdagen, Schutzkomitee ansvaret for, at der seks måneder efter optanttraktatens under-

skrivelse var opstået en ophidselse, som selve optanttraktaten hverken fremkaldte eller kunne fremkalde.

Forstærket forbindelse til Det altyske Forbund

Til de mange aktiviteter, som Den tyske Forening iværksatte eller kraftigt udvidede efter Rødekro-mødet, hørte den fra nu af langt *intimere kontakt med Det altyske Forbund*. Det er påfaldende, at denne organisation i hele det første halvår af 1907 var endnu mere tilbageholdende i sin kritik af optanttraktaten og af den nye kurs i Nordslesvig end Hahn havde været. I en artikel om »den dansk-tyske traktat«, som Alldeutsche Blätter bragte den 9. februar 1907, hed det, at naturaliseringen af optanterne ville styrke danskheden, men at denne fordel ville blive udlignet af, at »sønderjyderne« ville miste ethvert håb om støtte fra den danske regering, og i det lange løb ville det virke opløsende på de sønderjyske forhåbninger, hvis befolkningen lidt efter lidt blev overbevist om, at Danmark fra nu af ikke gik med i en antitysk kombination. En anden artikel, der blev offentliggjort den 27. juli, altså fjorten dage efter begivenhederne i Haderslev, henviste til, at et bedre forhold mellem staterne i længden ville virke tilbage på nationaliteterne i grænseområdet. Altyskernes førende militærskribent, E. Reventlow, ønskede (24. august 1907) en militærkonvention med Danmark, fordi den tyske regerings komplimenter til de nordslesvigske irredentister umuligt kunne indvirke på Danmarks holdning i en krig.

Fra Den tyske Forenings synspunkt var hovedsagen, at altyskerne altid havde interesseret sig for tyskheden i Nordslesvig, og at denne interesse, der tidligere først og fremmest var kommet pastor Jacobsens foretagender til gode, nu blev overført til Den tyske Forening og især Hahn. Den 24. august (samme dag som Reventlows artikel fremkom) bragte Alldeutsche Blätter et referat af Hahns tale på et højrefløjsmøde i Plön den 17. august, hvor også Rantzau-Rastorff var til stede. I den vedtagne resolution lød ét af punkterne, at det var enhver slesvigholsternes pligt at blive medlem af Den tyske Forening. Over 60 af de tilstedeværende indmeldte sig i foreningen.

Den 7. september fik Hahn lejlighed til at gøre rede for Den tyske Forenings syn på Nordslesvig-politikken på Det altyske Forbunds landsmøde i Wiesbaden.²³³ Efter at have givet en oversigt over Sønderjyllands historie sagde han, at Det tyske Riges bejlen til Danmark ikke ville bringe Tyskland fordele, fordi den danske befolkning i tilfælde af

krig ville styrte sin regering, hvis denne ville holde fast ved eventuelle hemmelige traktater. Han konkluderede, at den offentlige samvittighed i Nordslesvigs interesse skulle holdes vågen, så at der ikke indtrådte en stilstand i den økonomiske understøttelse af tyskheden. Denne understøttelse skulle først og fremmest bestå i en systematisk oprettelse af småbrug. Endvidere skulle dansk indvandring begrænses. – I tilslutning til Hahns tale blev der vedtaget en resolution, i hvilken Det altske Forbund fordømte »svaghedspolitikken« og krævede undertrykkelse af dansk agitation. Mødet besluttede endvidere, at der skulle gennemføres en demonstration til fordel for Nordslesvig.²³⁴ Den tyske Forenings germaniseringsprogram fandt dog ikke udelt støtte. Altyskernes formand, professor Hasse, vendte sig mod tanken om økonomisk statsstøtte til tyskheden, fordi pengene ville dele befolkningen i to lejre, medens det, der var brug for, var gradvis assimilation.²³⁵

Hasses afvisning af hovedpunktet i Hahns program til gavn for tyskheden i Nordslesvig skal forstås ud fra den omstændighed, at han ud fra en racistisk og dermed imperialistisk indstilling var nået til en ganske selvstændig opfattelse af det nordslesvigske problem, som i sig selv forklarer den tilbageholdenhed, hvormed han og dermed mere eller mindre Det altske Forbund betragtede Den tyske Forenings arbejde. Han fremlagde disse synspunkter i bogen *Deutsche Grenzpolitik*, som han i 1906 udsendte som 1. bind 3. hæfte af værket *Deutsche Politik*. I forordet gjorde han opmærksom på, at han her, modsat i 1. og 2. hæfte, helt gik sine egne veje. Mest overraskende er nok sætningen: »Vi tror, at man i hvert fald skulle holde muligheden for en udførelse af Pragfredens § 5 åben«. Danmark skulle i forbindelse hermed yde passende modværdier, og desuden skulle der på Danmarks bekostning gennemføres en befolkningsudveksling. I 1. og 2. hæfte af Hasses bog²³⁶ udtrykte han altyskernes fælles holdning og her manglede ordene om § 5, samtidig med at der taltes om germanisering og statsstøttet kolonisering, men selv her vendte han (og dermed Det altske Forbund) sig mod en tvangsgermanisering. Det må understreges, at Hasses holdning til det nordslesvigske problem og til Danmark ikke alene blev bestemt af racistiske ideer, men også af en imperialistisk målsætning, der bragte militære betragtninger ind i billedet: »Ekspansion er enhver udviklings naturgivne mål,« skrev han, og henviste Tyskland til at ekspandere i Mellemeuropa og i de oversøiske lande. Han fortsatte: »Så meget står fast, at der med denne ekspansion må regnes med muligheden og sandsynligheden for en krig ... Feinde ringsum! ... Und das ist unser Glück«.

Den ophidselse, som det var lykkedes Den tyske Forening og dens

venner at vække inden for de partier, som var regeringens parlamentariske basis, måtte nødvendigvis vække regeringens opmærksomhed, så meget mere som kun få indflydelsesrige personer i den tyske stats top sympatiserede med den forsonlig kurs.

Nye afdelinger grundlægges

Denne gunstige situation, hvor Den tyske Forening havde sikret sig både hele den tyske højrefløj og de tyske regeringsinstansers moralske støtte til sin politik, blev udnyttet til en kraftig udbygning af foreningens organisatoriske grundlag. I Nordslesvig blev der gennemført en energisk *medlemshvervning*, som satte medlemstallet i denne landsdel op fra 4825 i begyndelsen af 1907 til 5253 et år senere (en tilvækst på 428), og videre til 6014 (+ 761) i 1909. Samtidig gennemførtes der en voldsom forandring af foreningens medlemsgrundlag, idet man ud fra såvel propagandistiske som økonomiske motiver lagde et tæt net af nye afdelinger ud over Sydslesvig og Holsten. I efteråret 1907 blev der oprettet 9 afdelinger i Sydslesvig og Holsten, og i 1908 11. Af disse 20 afdelinger lå de 6 i Sydslesvig. I Nordslesvig blev der i disse to år kun oprettet 3 nye afdelinger (i Højer, Hostrup og Sød). I 1907 havde Den tyske Forening 945 medlemmer syd for den nuværende grænse, året efter var der 1675 flere, altså ialt 2620 og i 1909 nåede tallet, efter en tilgang på 1553, op på 4153. Den tyske Forenings samlede medlemstal var i begyndelsen af 1909 nået op på 10.167 mod 5.770 to år tidligere, en fremgang, der viste med hvilken dygtighed man havde formået at præsentere sig selv som den sikre værner om de tyske interesser i Nordslesvig, og at vække hidtil slumrende danskfjendtlige følelser i de slesvigholstenske højrepartier.

Det var Hahn, der havde æren for denne imponerende indsats. Næsten alle de nye sydlige afdelinger blev oprettet på hans initiativ og under hans medvirken. Det var vel også ham, der sørgede for, at formandsposterne overvejende blev besat med tjenestemænd (dommere, borgmestre, overlærere). På alle disse stiftende forsamlinger og ved adskillige andre lejligheder holdt han taler, som ofte vakte opsigt i ind- og udland ved de overspændte eller uoverlagte udtryk, de indeholdt. På en tysk aften i Sønderborg den 26. oktober 1907²³⁷ betegnede han således den bestående tilstand som den 4. slesvigske krig. Det danske partis hensigt var at forberede den nordslesvigske befolkning på den situation, der ville opstå, når den store verdensbrand kom og Tyskland lå i ruiner,

så at Nordslesvig uden videre krigeriske forviklinger kunne løsrives fra Tyskland og forenes med Danmark. Så længe der ikke fandtes et tysk flertal i Nordslesvig, ville den 4. slesvigske krig heller ikke være afgjort, og ro og fred ikke holde deres indtog. På et møde i Sørup den 9. november,²³⁸ hvor der oprettedes en afdeling for Angel, udtalte Hahn, at Danmark var at foretrække som åben fjende. »Vi kan så besætte Jylland og Sjælland og selv disponere over indsejlerne til Østersøen i stedet for at have en upålidelig ven ved Øresund.« De samme tanker udtrykte han i en tale i Slesvig den 29.11.,²³⁹ hvor også medlemmer af provinsregeringen var til stede.

Det er sandsynligt, at Hahn med sine skarpe udtryk har villet overbevise de mange tilhængere af en tilbagevenden til Køllerkursen om, at han ikke var en kompromismager, men urokkeligt stod på den aggressive nationalismes grund.

Efter den væsentlige styrkelse af Hahns stilling, der var følgen af Rødekro-mødet den 3. august genoptog han sin gamle plan om oprettelse af lokalafdelinger i Flensborg kreds,²⁴⁰ som landråd Pfeffer i marts havde forpurret (se side 119). Den 8. august skrev Hahn til Pfeffer, at han ville oprette en afdeling i Padborg og vistnok også i Lyksborg og Oversø. »Foreningsmedlemmernes ønske må jeg, navnlig nu, tage nøje hensyn til,« understregede han. Hahn ønskede at tale med Pfeffer om sagen, om fornødent ville han korrespondere med overpræsidenten. Pfeffer rejste øjeblikkelig til Slesvig og hævdede der, at »planen skyldtes nogle vigtigmagere, der ikke kunne gøre sig gældende på anden måde, og som for tiden ingen for alvor vovede at sætte sig op imod«. Den embedsmand, der modtog Pfeffer, mente ikke, at Hahn under de bestående forhold var til at bringe fra sin plan. Pfeffer gik, åbenbart i vrede, uden at have talt med v. Bülow. Den 11. august noterede v. Bülow, at han i og for sig mente, landrådets opfattelse var rigtig, men at en påvirkning af Den tyske Forening alligevel måtte undgås, fordi den kunne misforstås og derved skade mere end oprettelsen af en lokalafdeling i Frøslev. – En sådan blev imidlertid af ukendte grunde ikke til virkelighed.

I september 1907 kom det til en lignende konflikt vedrørende den af Hahn ønskede oprettelse af en afdeling i Klipleve,²⁴¹ midtvejs mellem Åbenrå og Flensborg. Hahn ville have amtsforstander Prahl til at være formand for afdelingen, men Prahl ville ikke gøre noget rigtigt ved sagen. Schröder bad nu Dryander om at påvirke ham, og for at påvirke Dryander skrev han, ligesom Hahn havde gjort til Pfeffer, om de mange nye medlemmer, Den tyske Forening havde fået, »og tallet vokser dag-

ligt«. Han tilføjede – også efter Hahns forbillede – at man påtænkte oprettelse af flere afdelinger. Men Dryander sagde nej. En afdeling af Den tyske Forening ville skærpe modsætningerne og derved skade det gode fortyskningsarbejde, der var igang. (Af en indberetning, som Dryander afsendte i december 1907, kan man se, at der principielt ikke blev afholdt tyske aftener i Klipleve.)²⁴²

Små nederlag som disse betød imidlertid intet over for den energi, hvormed Hahn forfulgte sine planer. Ved årsskiftet 1907/08 stod han som den nordslesvigske tyskheds fører, der med sin på én gang mådeholdne og faste politik havde dæmpet den opposition, der havde været imod ham i Den tyske Forening. Han regnede derfor med at blive opstillet enstemmigt som tysk kandidat ved landdagsvalget i 2. kreds i 1908, og chancen for at blive valgt til den første tyske landdagsmand i Nordslesvig og dermed lægge grunden til det danske partis opløsning var i hvert fald meget stor.

v. Bülow's forsoningspolitik

Det har i denne forbindelse betydelig interesse at se, hvordan overpræsident v. Bülow på dette tidspunkt²⁴³ opfattede situationen og udviklingen i Nordslesvig. Den tyske Forening var ikke længere i samme grad som tidligere henvist til at klynge sig til statsmagten, og denne behøvede derfor heller ikke mere at identificere sig med den. Foreningen havde tilpasset sig den nuværende danskerpolitik, idet den »nationale udligning« var blevet stillet i spidsen af Rødekro-programmet. Den tyske Forenings og Hahns anseelse gav grund til at håbe, at Hahn ville blive opstillet som landdagskandidat og måske også sejre. Det ville imidlertid være forkert at betragte foreningen og dens tilhængere som de eneste og afgørende repræsentanter for den tyske opfattelse. Mange højt ansete tysksindede mænd havde før »udbruddet af den almindelige oppositionsstorm« under fire øjne erklæret over for v. Bülow, at de var tilhængere af forsoningskursen og betegnet Køllerpolitikken som en ulykke. Den fredeligsindede tyske gruppe bredte sig under rolige forhold mere og mere og burde støttes forsigtigt af staten uden at dette fremtrådte udadtil, så at regeringen til slut kunne indtage sin plads oven over de to tyske grupper uden fuldstændigt at gøre fælles sag med én af dem. Forsoningspolitikken burde derfor fortsætte, konkluderede v. Bülow.

For gennemførelsen af dette beroligelsesprogram, som først og fremmest skulle bestå i *materiel statsstøtte til tyskheden* i Nordslesvig,

virkede v. Bülow med iver både i efteråret 1907 og foråret 1908.

I september 1907 rejste han til Berlin for personligt at orientere sig om ministrenes holdning til forslagene.²⁴⁴ Den var i det store og hele imødekommende. Finansministeren lovede at sætte dispositionsfonden op med 25.000 mark og kunne tænke sig at stille 1 million mark til rådighed for sparekasserne, der så skulle udlåne dem til mindre bemidlede tyskere; krigsministeren ville ved en fremtidig udvidelse af hæren betænke Nordslesvig med yderligere garnisoner; kulturministeren ville sætte Nordslesvig-tillægget til lærerne op fra 28.500 mark til 78.750 (175 mark til hver af de ca. 450 lærere) for derved at sætte en stopper for den store bortflytning af lærere fra landsdelen. v. Bülow regnede også med at få midler til opførelse af tjenestemandsboliger (især til gendarmer); endelig ville den tyske højskoleforening få årlige tilskud. Tanken om at oprette et slesvig-holstensk kolonisationselskab efter pommersk mønster blev derimod frarådet af landbrugskammeret, da der stort set ikke fandtes godser i provinsen, som egnede sig til parcelering.

Da v. Bülow ikke ville nøjes med ministrenes venlige ord alene, sendte han den 28. oktober²⁴⁵ sit materiale til rigskancelliets chef v. Loebell, og bad ham sørge for, at rigskansleren forlangte, at de ønskede beløb blev stillet til rådighed i 1908. Hensigten med forslagene var, skrev han, at tilliden til regeringen, »som nogenlunde er vendt tilbage efter denne sommers rystelser, fremdeles opretholdes og fæstnes«. Det var derfor »af ganske overordentlig betydning«, at der virkelig i nær fremtid kunne fremlægges »håndgribelige resultater«. v. Loebell turde imidlertid ikke love ham andet, end at han ville holde sig underrettet om drøftelsernes gang i de forskellige ministerier, så at han kunne bedømme, hvornår rigskanslerens indgriben syntes at være på sin plads.

Hahn var på sin side ganske tryk ved regeringsmaskineriet. »Jeg venter med tillid, at tyskheden får storslået støtte ved hjælp af økonomiske foranstaltninger«, skrev han den 20. marts 1908 til v. Bülow. Han tilføjede den for hans politiske holdning karakteristiske sætning: »Det er imidlertid ikke let at berolige mængden, der vil se hurtige »bedrifter«, og røbede dermed, at utilfredsheden med regeringens passivitet var udbredt i Den tyske Forening.

Landdagsvalget 1908

For de tyske frisindede stod Hahn som indbegrebet af det monarkistiske, militaristiske og antidemokratiske Tyskland, som de afskyede. Da de i de nordslesvigske købstæder samlede en betydelig del af det tysk-sindede småborgerskab om sig, kunne man have tænkt sig, at de ville udgøre en betragtelig opposition mod Hahn og hans politiske linje. Men heri hindredes de af deres økonomiske og sociale svaghed, som fik dem til at bøje sig for myndighedernes nationale kurs.

Da valgkampen forud for landdagsvalget i 1908 begyndte i efteråret 1907 var situationen en noget anden end tidligere, idet de frisindede i de nordslesvigske byer var begyndt at organisere sig og derfor havde større mulighed for at fremsætte deres meninger i den politiske kamp.

Den frisindede forening i Åbenrå, der var blevet dannet i marts 1907, besluttede da også i oktober, at den ville søge at få opstillet flensborgeren dr. Duus som landdagskandidat, men man tilføjede dog, at hvis der blev opstillet en anden kandidat, ville foreningen af nationale hensyn ikke forholde sig fuldstændig afvisende, såfremt den pågældende kandidat ikke tilhørte en yderliggående retning.²⁴⁶ Der kunne ikke være tvivl om, at foreningen med denne beslutning vendte sig mod Hahns kandidatur.

Ubehaget ved Den tyske Forenings helt uforstående kurs over for den dansksindede befolkning øgedes, da dens forretningsudvalg den 17. februar 1908 offentliggjorde en petition, som det havde tilsendt rigsdagen, vedrørende den meget omdiskuterede § 7 i forslaget til en ny rigsforeningslov. Forslaget, der blev vedtaget et par måneder senere, trådte i stedet for den gamle preussiske foreningslov og indeholdt en række fremskridt, deriblandt en bestemmelse om, at kvinder måtte være medlemmer af politiske foreninger; til gengæld bestemte dens § 7, at »forhandlinger på offentlige møder skal føres på tysk«, idet dog brugen af et ikke-tysk modersmål blev tilladt i yderligere tyve år i distrikter, hvor mindst 60% af indbyggerne ikke talte tysk. Derved kom sprogparragraffen foreløbig ikke til at gælde for Nordslesvig.²⁴⁷ H. P. Hanssen havde i december 1907, foruden principielt at hævde »modersmålets

hellige ret«, påpeget, at bestemmelsen stred imod den forpligtelse til at modvirke uro, som den tyske regering havde påtaget sig i optanttraktaten; »det er en uklog, slet og skadelig politik for alle interesserede, for Nordslesvig som for Danmark og det tyske rige«. I hvilken grad den nordslesvigske befolkning følte sine interesser gået for nær ved sprogparagraffen fremgik af en dansk protestadresse, som i løbet af få dage fik godt 29.000 underskrifter.²⁴⁸

Den tyske Forenings petition var en erklæring vendt mod den danske adresse, som man betegnede som indsendt af »det stordansk-irredentistiske parti«. Den var delt i tre punkter. I det første hævdedes det, at befolkningen i vidt omfang og i stadig stigende grad var tyskkyndig, men navnlig lagde man vægt på, at pligten til at bruge tysk som mødesprog væsentligt ville lette overvågningen af møderne, berøve dem en betydelig del af deres tiltrækningskraft og skarphed og således betragteligt bidrage til den højst nødvendige beroligelse i henhold til optanttraktaten, som det danske parti hidtil havde hindret. For det andet tilstræbte de dansksindede slesvigere en genforening med Danmark, og deres adresse repræsenterede derfor ingen berettigede interesser. For det tredje hørte det danske sprog på irredentistiske møder absolut ikke til de berettigede ejendommeligheder, som den preussiske konge i 1867 havde lovet at opretholde, thi anneksionspatentet behandlede hertugdømmerne som en tysk helhed.

Det var Strackerjan, der havde forfattet petitionen²⁵⁰, men Hahn havde været »fuldstændig indforstået« med den, og den samme eksalterede tone gik igennem Hahns taler. I januar talte han således på en tysk aften i Flensborg om Store Bælt som den oprindelige grænse mellem nord- og sydgermaner.²⁵¹ Sådanne taler vakte ubehagelig opmærksomhed i Danmark, og i en aide-mémoire gjorde det danske udenrigsministerium i januar 1908 opmærksom på deres danskfjendtlige indhold. Den danske diplomatiske henvendelse ophidsede kun Hahn yderligere.²⁵² Den 17. februar protesterede han i en skrivelse til overpræsidenten mod den danske regerings forsøg på at lukke munden på ham. »Jeg er langt den mest kendte repræsentant for den nordslesvigske tyskhed og kan glæde mig over stor popularitet hos folket«. Den danske protest kunne nok føres tilbage til H. P. Hanssen, der var bange for sit landdagsmandat. »Den tyske flåde ville hurtigst muligt blive nødt til at sikre adgangsvejene til Østersøen, og tilmed før alvorens time kom«. En kold vandstråle på de danske gemytter kunne kun have en velgørende virkning. »Den tyske befolkning i Nordslesvig er ophidset til kogepunktet. Det kan let komme til en national eksplosion«. Iøvrigt var han i sine

taler kun sjældent kommet ind på udenrigspolitiske forhold, påstod han, og han ville i fremtiden være endnu mere tilbageholdende, så at den danske regering ikke officielt kunne have noget at klage over. – Denne overspændte skrivelse svarede ganske til, hvad man fra nu af måtte vente at se fra Hahns hånd.

Så meget mere overraskende er den kommentar til Hahns brev, som v. Bülow den 25. februar sendte til indenrigsminister Moltke. v. Bülow stillede sig ganske på Hahns side. Den danske regering havde ingen begrundet årsag til at beklage sig over Hahns ord om den 4. slesvigske krig. »Bekæmpelsen af den danske irredentisme er et *indre* tysk anliggende, som hver embedsmand inden for Det tyske Riges grænser åbent må vise interesse«. Da Danmark har forpligtet sig til at undertrykke irredentistiske bestræbelser, så viser en rigtig opfattelse af situationen, at de tyske embedsmænd og også dr. Hahn i deres kamp mod disse bestræbelser står på den danske regerings side. Den danske regering har kun ret til at beklage sig over Hahns bemærkninger om Danmarks upålidelighed som ven af Tyskland. Hahns løfte om fremtidig at dæmpe sine udtalelser måtte ikke meddeles den danske regering. »Tyskerne ville aldrig tilgive ham denne hensyntagen til Danmark, og dermed ville der blive tilføjet de tyske interesser og i givet fald også resultatet af det forestående landdagsvalg uberegnelig skade. Hvis den danske regering ikke viste diskretion med hensyn til en tysk beklagelse af Hahns udtalelse, ville det hos de nordslesvigske tyskere blive opfattet som en prisgivelse af deres fører og forkæmper og som en ny eftergivenesshed over for Danmark«. Med disse ord havde v. Bülow ikke blot forladt den forsonlige retning, men også opgivet den mæglende holdning, han havde anbefalet to måneder forinden.

v. Bülows indberetning om Hahn må være kommet indenrigsminister v. Moltke tids nok i hænde til, at han kunne hentyde til den og de danske klager over Hahn, da han den 27. februar i landdagen udtalte, at regeringen ville støtte tyskheden i Nordslesvig økonomisk og kulturelt og samtidig behandle den dansksindede befolkning med fuld saglighed og retfærdighed. Han tilføjede: »Mine snævrere herrer landsmænd fra Nordslesvig vil jeg imidlertid ved denne lejlighed bede om at holde bedre styr på deres nerver.«

Årsagen til Hahns nervøsitet og v. Bülows uforbeholdne støtte til ham kan ikke godt have været andet end ængstelse for udfaldet af det forestående landdagsvalg i Åbenrå-Sønderborg kreds. Det må også være forklaringen på, at han ganske overvurderede sin egen rolle, da han i to ansøgninger af 10. og 16. marts bad overpræsidenten virke for, at han

ad diplomatisk vej blev beskyttet mod de angreb, han var udsat for i Danmarks officløse presse. Han sigtede her især til tre ledende artikler, som Politiken havde bragt den 10., 11. og 16. marts. I den første af disse udtrykte bladet sin tilfredshed med indenrigsminister Moltkes tale i landdagen, af hvilken det fremgik, at regeringen ikke tænkte på en genoplivelse af Køllerpolitikken, men undrede sig så over, at han af hensyn til de tyske nationalister så stærkt havde udtrykt sin tillid til den danske regerings loyalitet og nabovenlige sindelag. Den stærke betoning, fortsatte bladet, »fremkalder nemlig naturnødvendigt fra dansk side spørgsmålet om det systematiske tyske ophidselsesarbejde, der for tiden gøres mod danskerne i Nordslesvig og mod den danske stat og regering og specielt spørgsmålet om de preussiske myndigheders forhold til disse foreteelser«. Den næste dag nævnte bladet en række af de personer, der stod bag denne agitation »af ganske utrolig art«, hvis formål var, »at trænge den svage hr. v. Bülow i Slesvig tilbage i skyggen«. Det var Hahn og Strackerjan, »der direkte ophidser den tyske almenhed ved ondsindede, fordrejede eller positivt løgnagtige meddelelser om danske og nordslesvigske forhold«. Den tredje leder, der kom den 16. marts, havde overskriften »Dr. Hahn« og sagde om Hahn og Strackerjan, at de udbredte had mod Danmark. »Hvorfor hindrer den preussiske regering ikke sligt eller tager offentlig afstand fra det?« spurgte bladet.

Hahn fik, som det var at vente, ikke held med sit ønske om at blive forsvaret ad diplomatisk vej. Moltke ville ikke støtte hans andragende (4. april 1908), og da han den 18. maj returnerede sagens akter til v. Bülow, bemærkede han, at han lige som udenrigsministeren mente, at det ikke var helt ubetænkeligt at imødekomme Hahns ønsker. Lige så selvfølgelig dette var, lige så forbavsende var det, at Bülow havde fremsendt sagen uden at anbefale en afvisning.

Da Hahn på et møde i Den tyske Forenings lokalafdeling i Haderslev den 5. marts som så ofte havde fremhævet den stærke danske fremtrængen i byerne og på områder, som man tidligere havde ladet ligge, blev han af dr. Martens spurgt, hvordan det gik med opfyldelsen af regeringens løfter. Hahn kunne kun svare, at han var fast overbevist om, at der snart ville ske noget, men Martens ville først se realiteter, og den danske indvandring måtte bremses.

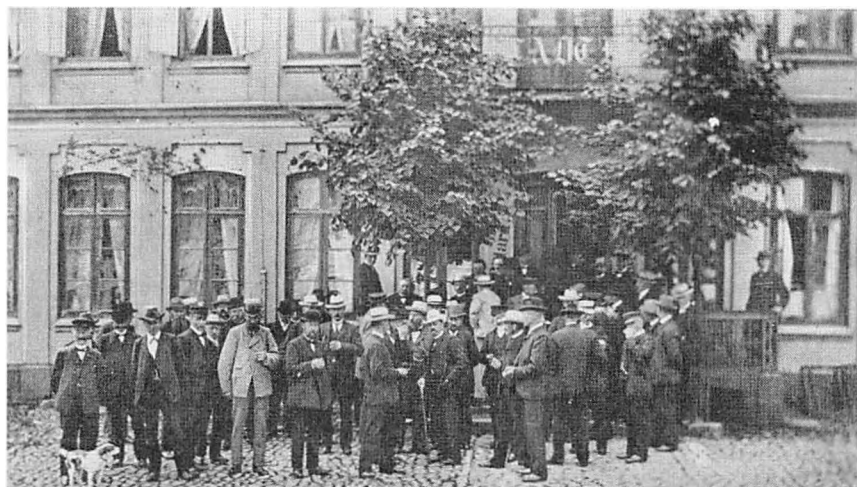
Hvor meget landdagsvalget betød for Hahn og hvor stærk hans selvhævdelsestrang var blevet, fremgår af et brev, som han den 26. februar sendte til Strackerjan.²⁵³ »Jeg er overbevist om, at det er regeringens opfattelse, at hvis nogen kan fortrænge Hanssen, så er det Hahn. Fra

regeringens side – i hvert fald på højere sted – kan jeg kun vente støtte. Helt så sikkert er dette ikke med de lokale instanser«. Han tror, at han bliver opstillet enstemmigt. »Lykkes det ikke, så er det naturligvis slut med min politiske virksomhed til glæde for danskerne«. »Hvis jeg bliver opstillet, så skal der udfoldes en agitation, overfor hvilken alt, hvad der er blevet præsteret hidtil, kun er børneleg.«

Det var lige som tidligere især i Åbenrå kreds, Hahn kunne vente at blive stillet over for en opposition. Herom skrev redaktøren for *Sonderburger Zeitung*, la Motte, den 28. marts til Strackerjan²⁵⁴: »Jeg har fået det indtryk, at aversionen mod Hahns kandidatur er meget stor i Åbenrå, medens den er ubetydelig i Sønderborg. På en forhåndsdrøftelse i Åbenrå for godt et fjerdingår siden, i hvilken der fra Åbenrå kreds deltog landmænd, frisindede fra byen, Dryander, [realskoledirektør] Herting etc., og fra Sønderborg Kjer og jeg, var vi sønderborgere de eneste, der gik ind for Hahns kandidatur.«

I april 1908 begyndte *valgkampen* for alvor. For at sikre Hahn den størst mulige støtte satte Den tyske Forening sig ud over reglen om, at tillidsmændene til opstillingsmødet skulle udpeges på et møde, til hvilket de forskellige tyske grupperinger var indbydere. Den indkaldte i stedet egenmægtigt til et sådant møde for Sønderborg kreds den 4. april, og kun Den tyske Forenings folk var repræsenteret.²⁵⁵ Hahns støtter i Sønderborg, landråd v. Tschirschnitz, amtsforstander Kjer, apoteker Vierth, advokat Alexandersen og rektor Witt anbefalede, at man overlod kandidatspørgsmålet til opstillingsmødet i Gråsten og synes at have villet undgå valg af repræsentanter til dette. Det lykkedes imidlertid ikke helt at forhindre kritiske røster i at blive hørt. Den frisindede gymnasielærer Støtting sagde, at han ønskede en kandidat, som alle tyskere kunne samles om; og dr. Krey udtalte, at Den tyske Forenings fremgangsmåde kunne fremkalde misstemning; han kunne tænke sig v. Tschirschnitz som kandidat. v. Tschirschnitz afslog imidlertid at lade sig opstille og betonedede, at Den tyske Forenings bestyrelse utvivlsomt var det rette organ, når det gjaldt politiske valg. Den udarbejdede liste over tillidsmænd godkendtes så enstemmigt. På opstillingsmødet i Gråsten den 9. april, hvor de mere genstridige repræsentanter fra Åbenrå kreds var til stede, var oppositionen mod Hahn lidt mindre spagfærdig end den havde været på mødet i Sønderborg. Foruden Hahn blev Macke og Hinrichsen foreslået som kandidater. Ifølge Grenzpost samlede Hahn imidlertid 170, ifølge Flensborg Avis dog kun 160, af ialt 180 stemmer.²⁵⁶

»Alvorlig og rustet, ikke sejrssikker, men fuld af tillid til sin egen

Danske valgmænd fra Sønderborg-Åbenrå valgkreds foran Hotel Stadt Hamburg i Gråsten ved landdagsvalget 1908. Det var ved dette valg Den tyske Forening fik et så dårligt resultat. Biehl fot. Gråsten lokalhist. Arkiv.

kraft drager den nordslesvigske tyskhed ud i den svære kamp«, forkyndte Den tyske Forening.²⁵⁷

I sine valgtaler optrådte Hahn med tydelige højresynspunkter. På sit første valgmøde, den 25. april i Sønderborg²⁵⁸, sagde han således, at rigsdagsvalgretten ikke kunne indføres ved landdagsvalgene i Preussen (hvor vælgerne var inddelt i tre klasser); ved en ændring måtte middelstanden udgøre tyngdepunktet; sandsynligvis måtte man indføre flerstemmevalgret. Mod disse antidemokratiske synspunkter protesterede repræsentant Bruno Hemmersam, der var medlem af den frisindede forening i Åbenrå. Han havde forinden i Dybbøl-Posten opfordret tyske vælgere til hellere at stemme på den danske kandidat end på Hahn.²⁵⁹ Hans modige udtalelse gav anledning til tumultagtige scener, og den frisindede forening i Åbenrå ekskluderede ham!

Resultatet af valgmandsvalget den 3. juni blev i Nordslesvig

Valgte valgmænd	1908		1903	
	Danske	Tyske	Danske	Tyske
1. valgkreds	160	58	134	73
2. valgkreds	126	112	118	109
(heraf Åbenrå kreds)	40	72	40	67
(– Sønderborg –)	86	40	78	42
4. valgkreds	33	-	27	-
I alt	319	170	279	182

Reaktion på dansk fremgang

Den betydelige *danske fremgang* var mest interessant i Sønderborg kreds, hvor den tyske stemmetilvækst, der havde præget valg billedet siden 1893, nu var vendt til fordel for det danske parti. Dette resultat måtte fortolkes som tegn på Den tyske Forenings aftagende tiltrækningskraft og kunne ikke undgå at ramme Hahn hårdt.

Udfaldet af valget i 2. kreds er overordentlig sørgeligt, skrev Hahn til overpræsidenten.²⁶⁰ Han havde med sikkerhed regnet med en stor tysk majoritet på ca. 125-130 valgmænd. »Tyskheden er nu trængt en menneskealder tilbage«, erklærede han. Det værste var nu tyskernes modløshed; deres modstandskraft var svækket, og der måtte nu »lægges den allerstørste vægt på den tyske kolonisation og på økonomisk støtte til Nordslesvig samtidig med, at dansk blod holdes ude og modstanderens ubeskedenhed brydes«. I første linje måtte der sættes ind mod de danske folkehøjskoler i Danmark og »den uhyggelige foreningsvirksomhed« i Nordslesvig.

Schleswigsche Grenzpost samlede sig i sine valgkommentarer²⁶¹ om en kritik af den forsonlige kurs: Nordenvinden, der nu uden nogen hindring fæg hen over Kongeåen, havde »næsten i en håndvending« tilintetgjort en stor del af det, »der gennem årtier var blevet udviklet af tysk fædrelandskærlighed og preussisk statstroskab.« Om valgresultatet i Haderslev kreds hed det, at man var tilbage i 1879. »Tredive års, næsten en menneskealders, tysk arbejde har været forgæves«. I Sønderborg kreds var der ikke blevet valgt en eneste tysk valgmand i de landlige valgdistrikter. – Pressens stemme kunne sammenfattes i tre hjælperåb: »Vi er i nød! Faren tager til! Kom hurtigt til hjælp!«

Regeringspræsidenten lagde i sin kvartalsberetning til indenrigsministeren²⁶² hovedansvaret for det dårlige valgresultat på de naturaliserede optantbørns »illoyale adfærd.« Nok så interessant var hans kommentar til resultatet i 2. kreds, idet han mente, at det nok ikke havde været helt uden indflydelse, at »den ikke allevegne yndede« dr. Hahn havde været kandidat her. Resultatet ville måske være blevet et andet, hvis den i Sønderborg kreds agtede landråd v. Tschirschnitz var blevet opstillet, men han havde sagt nej på grund af alder. De fire nordslesvigske landråder var enige om, at tyskerne aldrig havde været så nedslået som nu.

På Den tyske Forenings *generalforsamling i Flensborg den 4. juli*²⁶³ samlede debatten sig selvfølgelig om landdagsvalget og midlerne til at bøde på den tyske tilbagegang. Gymnasirektor Spanuth trådte tilbage

som næstformand og afløstes af den yderliggående dr. Martens. I henhold til den nye foreningslov blev det med stort flertal besluttet, at kvinder kunne blive medlemmer. Endvidere vedtog man et forslag, som Hahn havde stillet, om, at der i Haderslev skulle indrettes et socialt bureau, uden tvivl for at kunne konkurrere med det arbejdersekretariat, som den danske vælgerforening kort forinden havde besluttet at etablere. Hahn forelagde forslag til en resolution til overpræsidenten og indenrigsministeren og fik den også vedtaget. Martens mente imidlertid, at man ville opnå lige så lidt med denne resolution som med alle tidligere. Han foreslog derfor, at der udarbejdes en »Immediateingabe«, et andragende direkte til kejseren, og denne tanke fik enstemmig tilslutning (se videre s. 151).

I de 6 punkter, generalforsamlingens resolution indeholdt, *vendte man sig mod den milde politik*, der indadtil havde ført til sørgelige resultater og krævede en konsekvent, stærk og retfærdig politik, der skulle afvise og undertrykke protestfolkenes agitation. Den danske regering skulle modvirke de indretninger, aviser og personer, som støttede den irredentistiske bevægelse i Nordslesvig. Tyskheden i Nordslesvig måtte hurtigt have vidtgående støtte i overensstemmelse med Rødekrø-programmet af 3. august 1907 (se side 129f). Punkt 5 gik ud på, at indvandringen af selvstændige næringsdrivende, håndværkssvende og handelsbetjente (men ikke karle og piger!) måtte standses, og turister, der optrådte provokatorisk, skulle udvises. Spørgsmålet om den danske indvandring, som Den tyske Forening kaldte »Nordslesvig-politikkens springende punkt«, havde været et hovedpunkt på foreningens bestyrelsesmøde den 2. maj.²⁶⁴ Hahn havde dengang talt om en formelig invasion af danskere. I Haderslev var en tiendedel af indbyggerne født i Danmark. Martens sagde, at han var mod, at hele familier med børn slog sig ned i Nordslesvig. En lærer Thomsen fra Bredebro havde peget på den nationale fare, som de danske piger frembød. »De indfanger karle og andre unge og gifter sig med dem«. I ægteskabet betonedes deres danskhed, og det viste sig så også hos børnene. Krieger, der var forstander for præparandanstalten i Åbenrå, havde ved samme lejlighed klaget over, at tyske håndværkersvende ikke kom længere nordpå end til Flensborg, mens Nordslesvig blev oversvømmet nordfra. Danskerne kom over grænsen, giftede sig og »... dann haben wir die Beschercung!« I sin kommentar til Den tyske Forenings resolution af 4. juli skrev Hahn, at man »med forfærdelse« så på den omfattende indvandring fra Danmark.

Den 10. juli var Hahn i audiens hos v. Bülow og konstaterede, at

denne i høj grad havde revideret sine anskuelser og nu sympatiserede med Den tyske Forenings sag.²⁶⁵ To dage senere knyttede Hahn forbindelse med den augustenburgske hertug Ernst Günther, der som kejserens svoger havde mange nyttige kontakter, som han udnyttede i dansk-fjendtlig retning. Hahn havde en lang samtale med ham på slottet i Gråsten og fik »værdifulde vink af ham.²⁶⁶

I den kommentar til resolutionen, som Hahn den 14. juli sendte til indenrigsministeren stillede han mere vidtgående krav end nogensinde tidligere. For kongerigske landarbejdere skulle man indføre de regler, der gjaldt for slaviske sæsonarbejdere, og de måtte ikke have lov til at gifte sig og stifte familie. Hahns tro på politiforanstaltningers afgørende betydning syntes at være større end nogensinde. Typisk for ham er en sætning som denne: »Den tyske ånd vil ikke prisgive dette land, som er tysk med historiens ret, men i hvert fald med sværdets ret, den vil ikke prisgive 100.000 tyske sjæle og de tyske byer i Nordslesvig til danskhedens skånselsløse regimente.«

Overpræsident v. Bülow havde fuld forståelse for Den tyske Forenings klager. Tyskerne længes tilbage til de »lykkelige« tider før optanttraktaten, skrev han 31. juli, da han indsendte sit forslag til næste års dispositionsfond.²⁶⁷ Han gjorde opmærksom på, at der skulle bruges store summer for at rette situationen op. Det, der for alvor bekymrede ham, var imidlertid den danske befolknings holdning. »Danskerne er fyldt af en stolt kraftbevidsthed«, skrev han; »den sidste rest af den tidligere resignation på de politiske ønskers område er udslettet«. Genforeningshåbet havde igen slået fastere rod.

Til yderligere belysning af situationen vedlagde v. Bülow indberetninger, som de nordslesvigske landråder havde sendt ham i begyndelsen af måneden. Deres vurdering af situationen afveg i store træk ikke fra, hvad Den tyske Forening sagde, men v. Tschirschnitz i Sønderborg og Dryander i Åbenrå tilføjede nogle selvstændige bemærkninger af interesse. Det har været svært at sætte mod i tyskerne, skrev v. Tschirschnitz: »Det blev endnu sværere, da de forhåbninger, som formanden for Den tyske Forening, landsdommer dr. Hahn, i sin tid havde kaldt til live med de meddelelser, han fremsførte på mødet i Rødekro, desværre ikke gik i opfyldelse, i hvert fald ikke nær på den måde, som tyskerne havde håbet«. Han frygtede især de frisindede. Støtting havde med største forbitrelse og beslutsomhed vendt sig mod Hahns kandidatur, og v. Tschirschnitz var sikker på, at de frisindede ved næste landdagsvalg ville opstille deres egen kandidat. Dryander glædede sig over, at de gamle økonomiske modsætninger mellem by og land i Åbenrå denne

gang ikke havde gjort sig gældende. Næsten alle tysksindede havde stemt på Hahn. Dryander var meget betænkelig ved den stærke danske aktivitet.

Hahn og Den tyske Forening fortsatte året ud med at fremsætte klager over de ødelæggende følger af optanttraktaten og den milde kurs. *Kontakten med altyskerne* udbyggedes. På et fællesmøde af altyskernes nordelbiske afdelinger i Kiel den 5. juli blev der vedtaget en resolution, hvori de gav udtryk for deres særlige pligt til at bistå Den tyske Forening.²⁶⁸ På det altyske årsmøde i Berlin den 5. september talte Hahn om situationen i Slesvig-Holsten.²⁶⁹ Tyskerne stod sammen i forsvarskampen, sagde han, »indtil nødvendigheden der uvægerligt vil komme engang, igen får staten til at sætte sine magtmidler ind for at trænge det danske overmod tilbage«. Han talte også om »en vidtfavnende konspiration til skade for tyskheden«, som var beslægtet med de polske og tjekkiske bestræbelser.

Da han den 24. oktober talte i Lybæk²⁷⁰, viste det sig, at hans ordvalg var lige så rabiater som året i forvejen: »Tyskerne i Nordslesvig må lære af tyskerne i Bøhmen. Krig på kniven! De sidste reserver må hentes frem. Og har vi først svejset tyskerne sammen oppe ved grænsen, så må vi også opflamme den gamle trods mod danskheden i de nordalbingiske egne«.

I den årsberetning for 1908, som Hahn aflagde på generalforsamlingen den 5. december,²⁷¹ talte han igen om den skæbnsvangre situation, som optanttraktaten havde skabt. »En forværring er simpelthen utænkelig. Følgen kunne blive, at det tyske folk med et rask snit måtte skille sig af med dette syge lem«. Det, der gav de tyske nordslesvigere mod til at holde ud, var overbevisningen om, at den preussiske regering nu var blevet klar over, at der ved siden af en storstilet økonomisk støtte af tyskheden måtte føres »en politik, præget af urokkelig retfærdighed, men også af jernhård strengthed, til Nordslesvigs vel og for at bevare det for Tyskland.«

Regeringens afspændingspolitik og den nationale fanatisme

Der syntes imidlertid på dette tidspunkt ikke at være udsigt til en forandring af grundtonen i den tyske politik. I slutningen af juli havde indenrigsminister v. Moltke, ledsaget af bl.a. overpræsident v. Bülow, besøgt Nordslesvig. Kort efter blev regeringspræsident v. Dolega-Koszierowski og landråd Becherer afskediget. H. P. Hanssen betegnede

i en tale senere på året Becherer som repræsentant for den sorteste preussiske reaktion og placerede ham som embedsmand og menneske tydeligt under v. Köller. Becherer blev den 25. september udnævnt til politipræsident i Berlin-forstaden Rixdorf.²⁷² Han efterfulgtes af den konstituerede landråd Dryander i Åbenrå.

I hvilken grad Becherer følte sig i modsætning til den milde kurs kom frem i den tale, han holdt ved afskedsfesten for ham den 29. september.²⁷³ Han forsvarede her Köller-politikken, »der var uden nogen sentimentalitet og alene byggede på den grundsætning, at enhver har ret til at være herre i sit eget hus«. Og videre: »Når det ikke kunne undgås, har jeg også grebet til radikale midler, og jeg angrer det ikke et øjeblik. Jeg er fortsat overbevist om, at det var den rette politik, man dengang slog ind på, og at den også den dag i dag ville være den eneste rigtige«. »Nu er alt blevet anderledes, og jeg passer ikke mere til de herværende forhold«. Talen vakte det tyske udenrigsministeriums vrede, fordi den havde røbet, at Becherer forlod sit embede i protest mod regeringens politik. Han slap dog med, at v. Moltke efter udenrigsministeriets forslag gav ham en mundtlig irettesættelse. »En meget mild straf for en stor taktløshed«, noterede rigskansleren på meddelelsen herom.

Regeringens tilkendegivelser af at ville fortsætte den i 1907 fastlagte politik over for såvel de danske i Nordslesvig og den danske stat fortsatte lige til årets slutning. Ligesom Hahn i februar havde måttet love at ville passe på sin tunge, fik Strackerjan den 9. juli en reprimande²⁷⁴ for sin skrivemåde, uden at det vides, hvad der var den direkte anledning til den. I november var det galt igen. Strackerjan beskyldte da indenrigsminister Klaus Berntsen for med sit navn at begunstige arbejdet på at skubbe grænsen mod syd, eftersom Assens Amts Avis, hvis udgiver han var, havde optaget en tysk fjendtlig artikel af den nordslesvigske journalist Andreas Grau. På v. Bülow's spørgsmål om, hvordan disse angreb kunne forenes med den tilrettevisning, han havde fået, svarede han, at de kongerigske aktiviteter for en tid havde fået ham til at glemme direktivet. Den tyske gesandt i København, Henkel von Donnersmark, indrømmede, at angrebene på Klaus Berntsen havde gjort den nye regering (Neergaard) forstemt. Han ville overlade det til Bülow's skøn at anbefale Hahn og Strackerjan noget mere mådehold. Denne meddelelse gjorde overpræsident Bülow nervøs. Spørgsmålet var, skrev han, om denne lydighedsnægtelse eventuelt gjorde det nødvendigt at opsigte kontrakten med Strackerjan. Indenrigsministeren nøjedes dog med den 31. december 1908 at skrive til v. Bülow, at der »indtil videre« skulle ses bort fra en opsigelse af kontrakten med Strackerjan.

Det var nok så ubehageligt for den preussiske regering, at såvel den danske regering som tyske frisindede politikere samtidig havde rørt ved spørgsmålet om statsstøtten til Schleswigsche Grenzpost og ønsket det fremdraget i rigsdagen eller landdagen. Den frisindede rigsdagsmand Leonhart, der var valgt i 4. valgkreds, hvortil Tønder hørte, beskyldte i et brev til indenrigsministeren Grenzpost for »en ligefrem sygelig intolerance.«

1908 havde fra Den tyske Forenings synspunkt langt fra været et tilfredsstillende år. Hahn havde regnet med, at landdagsvalget i 2. kreds skulle give et resultat, der ville blive begyndelsen til det danske partis ødelæggelse og ikke mindst en triumf for Hahn og hans fanatiske politik. I stedet havde man fået et tysk nederlag og en deraf følgende dyb nedslåethed i tyske kredse. Over for denne undergangsstemning kunne Den tyske Forening ikke øjne nogen anden udvej end genindførelse af den hårde hånds politik. Nok så alvorligt var det, ikke mindst fra Hahns synspunkt, at det store støtteprogram, v. Bülow havde ladet Hahn fremlægge i Rødekro den 3. august 1907, så at han kunne redde sit politiske liv, var forblevet luftkasteller, og at Den tyske Forenings petition af 4. juli 1908 stadig var ubesvaret, da året gik på hæld.

Andragende til kejseren

Over for al denne modgang samlede foreningen sig om det *andragende til kejseren* (Immediateingabe)²⁷⁵, som man i princippet havde besluttet den 4. juli (se side 147). Når andragendet først blev afsendt den 24. december, skyldtes det vel, at sagen ikke var uden risiko, fordi man udsatte sig for mistænkeliggørelse og kritik ved at gå udenom de normale regeringsinstanser, og at Hahn under denne balancegang er kommet i konflikt med andre medlemmer af Den tyske Forenings forretningsudvalg. »Jeg arbejder nu på andragendet til kejseren og vil især udnytte internationalt højpolitisk stof«, skrev han den 21. juli 1908 til Strackerjan²⁷⁶ og tilføjede, at han gerne ville høre Martens' og Strackerjans bemærkninger. Man kan vel regne med, at det er omtalen af de storpolitiske forhold, der har voldt kvaler, og at manuskriptet først er blevet afsendt, efter at venligtsindede sagkyndige har sagt god for det. Vi ved, at hertug Ernst Günther ledsagede henvendelsen med sin anbefaling, og han har uden tvivl haft indflydelse på dens endelige form. Hahn klagede i en ledsageskrivelse til rigskansleren over den fare, der truede Tyskland på grund af »Det danske folks uro, bevægelighed og vurdering af sig selv.«

I selve henvendelsen til kejseren gik man uden om de udenrigspolitiske forhold. Det, der kom denne side af problematikken nærmest, var en advarsel mod »stordansk umættelighed« og en sætning om de irredentistiske føreres relationer til tyskhedens slaviske fjender, til polakker og tjekker. Der blev især lagt vægt på en omtale af tyskhedens utålelige vilkår. Nordslesvigs endelige germanisering var flyttet ud i en uoverskuelig fremtid. Det var nødvendigt at fremme erhvervslivet og bosættelsen af tyske småbrugere og at hæmme den danske indvandring og den irredentistiske agitation. Man håbede derfor på, at der ville blive indført »en strengt retfærdig og stramt national, økonomisk vidtfavnende, udelukkende tysk politik i Nordslesvig.«

Foranlediget af denne henvendelse sendte indenrigsminister v. Moltke den 26. marts 1909 en redegørelse for den tyske Nordslesvig-politik til kejseren. Heri fremhævede han de udenrigspolitiske og militære overvejelser, der havde ført til en mildere kurs, som dog ikke havde fået regeringen til at opgive de nødvendige foranstaltninger mod den danske agitation. Den tyske Forenings skildring af situationen var holdt i grelle farver hed det, og konklusionerne gik på adskillige punkter for vidt, men der var ingen tvivl om, at den danske indflydelse var vokset, og dette gjorde tyskernes nedslæthed forståelig. Det var nu af afgørende betydning at sørge for ungdomsskoler af enhver art, skrev han og nævnte også jordforbedringsarbejder, oprettelse af småbrug for tyskere m.m. Kejseren takkede den 27. april for redegørelsen og anbefalede især støtte til ungdomsuddannelsen.

Økonomisk støtte til fortyskningen udebliver

Moltke kunne omsider den 28. maj 1909 tilstille overpræsident v. Bülow det svar på Den tyske Forenings henvendelse til kejseren, som i mundtlig form skulle meddeles Hahn. De vigtigste sætninger i svaret gik ud på, at regeringens endelige mål var at tilvejebringe en tilstand af beroligelse, så at den nationalt splittede befolkning kunne forenes til fredeligt samvirke på alle det økonomiske livs områder. Det måtte forventes, at Den tyske Forening også for fremtiden (de sidste tre ord fandtes ikke i den oprindelige koncept) afholdt sig fra al ophidsende adfærd, og målet for dens bestræbelser tværtimod stemte overens med regeringens. Koncepten sluttede med følgende sætning, som var slettet i renskriften: Hvis Den tyske Forening holdt sig på disse baner, ville den være sikker på regeringens anerkendelse. Som man ser, indeholdt svaret ikke et ord

Mærkat udgivet af Den tyske Forening. Før 1908. Jens Harrebyes samling, Haderslev.

om de økonomiske og kulturelle støtteforanstaltninger, som Den tyske Forening havde ventet på i to år. Forklaringen var den, at det i praksis var en vanskelig sag at erstatte politiforanstaltningerne med den omfattende materielle støtte, der alene – direkte eller indirekte – kunne standse den tyske tilbagegang.

Den 15. januar 1908 havde handelsministeren ganske vist bevilget midler til nordslesvigske husholdningsskoler og til folkehøjskolen i Tinglev²⁷⁷, men i sin indberetning om Rødekro-programmets realisering (den 24. februar 1908) havde overpræsidenten herudover kun kunnet nævne, at »remunerationsfonden« til nordslesvigske lærere var blevet forhøjet fra 28.500 til 45.000 mark.

Men længere kom man heller ikke i 1908, hvad Rødekro-programmets realisering angik. Overpræsidentens indberetning af 31. juli²⁷⁸, der var forfattet få dage efter, at hans og v. Moltkes fælles rejse i Nordslesvig var afsluttet, indeholdt kun en pessimistisk skildring af tilstandene, og v. Moltke tog først stilling til det nordslesvigske problem den 12. november²⁷⁹, da han henvendte sig til ministerpræsidenten (rigskansler Bernhard v. Bülow). Han havde konstateret en vis skuffelse over, at den af overpræsidenten lovede politik med økonomisk støtte til tyskheden

endnu ikke havde ført til synlige resultater af betydning. Han bad derfor ministerpræsidenten sørge for, at de forskellige ministerier energisk og planmæssigt samarbejdede om opfyldelsen af den nordslesvigske befolknings ønsker. Han opregnede en række af de fremførte projekter og fastslog afsluttende, at det var at skabe ro kom an på at vise befolkningen den preussiske stats stærke arm, »ikke så meget med den politiske pressions magtmidler som med varmhjertet fremme af økonomiske og moralske interesser«.

v. Moltkes forslag fik den 18. januar 1909 ministerpræsidentens godkendelse²⁸⁰, og i løbet af 1909 fremkom en række ministre med deres forslag og redegørelser. Det interessanteste var sikkert, at den drøftelse af det grundlæggende forslag om billige statskreditter til tysksindede, der havde stået på siden 1908, nu blev afsluttet. Allerede i april 1908 havde finansministeren (v. Rheinbaben) erklæret, at en sådan kredit kun syntes at være mulig, hvis den særlige lovgivning, der blev gennemført i de polske områder, blev udstrakt til Nordslesvig.²⁸¹ Nu, et år senere, omtalte han de gode erfaringer, der var gjort med bl.a. den på statens initiativ oprettede »bondebank« til sikring af tysk jordbesiddelse i de polske områder og anbefalede lignende institutioners anvendelse i Nordslesvig. Samtidig afviste han oprettelse af domæner, fordi han frygtede for højere priser og øget salg af tysk jord. Dermed var det klart, at Rødekro-programmets hovedpunkter om materiel statsstøtte til de nordslesvigske tyskere i hvert fald foreløbig måtte opgives. Mulighederne for at støtte tyskerne økonomisk formindskedes yderligere, da det i oktober 1910 viste sig, at den hidtil praktiserede bevilling af økonomisk støtte til dårligt stillede tyske kolonister måtte opgives, fordi denne praksis stred mod reglerne for dispositionsfonden.²⁸²

Den tyske Forening havde gjort, hvad den kunne for at forhindre et sådant udfald af dens og provinsregeringens bestræbelser. På bestyrelsesmødet den 6. februar 1909²⁸³ havde den i en resolution forlangt, at regeringen eller slesvig-holstenske deputerede skulle forelægge landdagen et omfangsrigt forslag om storslået økonomisk udvikling af tyskheden i Nordslesvig, og den 27. februar blev dette problem hovedpunktet i deputeretkammerets Nordslesvigsdebat.²⁸⁴ Hovedtaleren var den nationalliberale Schifferer, der var valgt i Tønder-Husum kredsen. Han var imod en ekspropriationslov, men fremme af kolonisationen var nødvendig, erklærede han. Den frikonservative Johannssen, Sophienhof, klagede over, at der ikke skete nok for at fremme Nordslesvig økonomisk. »Mehr Dampf, Herr Minister!« udbrød han. Indenrigsminister v. Moltke lovede, at der ville blive oprettet et kreditinstitut for hele pro-

vinsen. Kolonisationen skulle også fremmes, sagde han. Under en fortsat debat den 13. maj beklagedes det fra frisindet side, at regeringen til en vis grad gjorde sig til udøvende organ for Den tyske Forening.²⁸⁵

De tomme løfter bragte imidlertid ikke sagen fremad, og det var vel i erkendelse heraf, at den stærkt antidanske grev Rantzau-Rastorff den 25. marts fik provinslanddagen til at oprette et kolonisationsinstitut, »Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedelungsgenossenschaft«²⁸⁶, som med Rantzaus ord skulle rejse en vold af tyske kolonister tværs over Nordslesvig. Selskabet havde en andelskapital på 500.000 mark (provinsen 50 andele, landbrugskammeret 25, Den tyske Forening 5 osv.). Det blev imidlertid en fiasko (kapitalen var alt for lille) og for at undgå en fallit, blev selskabet i 1913 overtaget af statens »Höfebank«.²⁸⁷

Man skulle have troet, at denne blokering af v. Bülow's og Hahn's store planer om at tilføre tyskerne i Nordslesvig ny styrke ved hjælp af økonomiske begunstigelser ville have fremkaldt en voldsom reaktion mod såvel regering som Hahn. Det skete imidlertid ikke. Forklaringen må søges i den skærpelse af den tyske regerings nordslesvigske politik, som netop i 1909 fremtrådte tydeligt til Den tyske Forenings store tilfredshed. Bethmann-Hollwegs overtagelse af rigskanslerposten i juli 1909 betød et ryk til højre og indledningen til en stivere indenrigspolitik, der ikke kendte til danskvenlighed. Det blev fra nu af sværere for danske statsborgere at bosætte sig i Nordslesvig, spørgsmålet om de »hjemløse« (efterkommere efter danske indvandrere, der var født i Nordslesvig mellem 1864 og 1898, da den nye danske indfødsretslov blev vedtaget), blev rejst af tyske embedsmænd og politikere, og i forbindelse hermed steg antallet af udvisninger nu igen betydeligt.

Modgang og medgang 1909-1910

Den tyske Forening havde affundet sig med regeringens mildere politik, da den fik løfte om kraftige regeringsforanstaltninger til støtte for tysk-heden, men samtidig havde den været i stand til at mobilisere så stærke politiske kræfter, at fortsatte skridt i forsonlig retning omgående var blevet standset. Foreningen havde derved kunnet fastslå, at den milde regeringskurs ikke skyldtes tilegnelsen af nye politiske principper, men at den kun var afhængig af en politisk konjunktur, som hurtigt kunne være forsvundet.

Dette afgørende moment blev klarlagt i en betænkning, som den 19. september 1909²⁸⁸ blev afgivet af det danske udenrigsministeriums sagkyndige i det nordslesvigske problem, Aage Friis. »Halvheden i regeringens politik har to årsager«, skrev han. »*Dels en taktisk*. Regeringen må i sin almindelige nationale politik over for polakkerne støtte sig til de samme nationalistiske kredse, som opponerer mod »den mildere kurs« i Nordslesvig. *Den anden årsag* er dybere liggende. Det er *en indre tvivl* hos de mænd, der nærmest leder »den mildere kurs«, og da specielt hos overpræsident v. Bülow«, om danskerne profiterer for stærkt ved den nuværende tilstand. »Han føler det i allerhøjeste grad som sin opgave at germanisere Nordslesvig«. »Foreløbig er der ingen fare for, at et omslag skal ske; de udenrigspolitiske hensyn holder fast på den nordslesvigske politik. Man bør være klar over, at *bortset derfra* hænger det hele i en tråd ... Blokpolitikken er gunstig for de nuværende forhold, idet de liberale må være stemt imod al Køllerpolitik«.

I slutningen af 1908 stod Den tyske Forening stærkere i Nordslesvig end nogensinde. Klagerne over de nedslående følger af regeringens politik havde fået næsten alle tysksindede til – omend i mange tilfælde med et suk – at affinde sig med foreningens danskfjendtlige holdning. Den tyske Forening var meget nær ved at indtage den længe tilstræbte monopolstilling som politisk repræsentant for den nordslesvigske tysk-hed. En sådan stilling havde foreningen lige siden Køllertidens begyndelse indtaget i Haderslev og Sønderborg kredse, men i Åbenrå kreds havde »landrådspartiet« først accepteret sit nederlag i 1906, da v. UsLAR

var i Afrika, og kombinationen af agrarer og frisindede havde i 1908 ikke turdet fastholde deres forsigtige opposition. I Tønder kreds var de frisindede ganske vist stærke, men et fremstød for Den tyske Forening i denne egn, som blev opfattet som erobret for tyskheden, var mere en prestigesag end en politisk opgave for Hahn.

Hjemmetyskernes og dommer C. J. Jürgensens opposition imod fanatismen

I 1908 var det altså ikke de frisindede, der var Den tyske Forenings fjende nr. 1 inden for den nordslesvigske tyskhed. Det var derimod en enkeltmand, dommeren i Husum, *Christian Jacob Jürgensen*,²⁸⁹ hvis synspunkter med hensyn til politikken over for den danske befolkning alvorligt rokkede ved den tilslutning, Hahn indtil da havde fået i hjemmetyske kredse. Jürgensen blev født i 1838 som søn af en slesvigholstensksindet landmand og teglværksejer fra Stubbæk ved Åbenrå. For at forhindre, at han kom under dansk indflydelse, sendte faderen ham på latinskole i Holsten. Under sit jurastudium i Berlin sluttede han sig til de nationalliberale og ønskede en preussisk løsning af den slesvigholstenske strid. 1864-80 var han herredsfoged og dommer i Toftlund og Rødding. »Da jeg i sommeren 1871 i kirken i Rødding for første gang hørte bønnen for kejser og rige, randt tårerne ned ad kinderne på mig«, skrev han 1905 til Aage Friis.²⁹⁰ Uagtet sin tyske nationalisme var han meget afholdt på grund af sin retsindighed og hjælpsomhed. Han talte altid sønderjysk med indbyggerne, og da han aldrig søgte forfremmelse, fik han en uafhængig stilling, der f.eks. tillod ham at bo hos den danske fører Peter Timmermann i Skærbæk, når han senere var på rejse i Vestslesvig. Dommerstillingen i Husum søgte han, fordi hans sønner kunne besøge gymnasiet i denne by. 1882 blev han som nationalliberal medlem af landdagen, hvor han lejlighedsvis forsvarede de preussiske standpunkter med hensyn til Nordslesvig.

I Nordslesvigs tyske kredse blev opmærksomheden for alvor henledt på Jürgensen, da han i midten af september 1907 fik flere blade i Husum og Hamborg til at offentliggøre en artikel,²⁹¹ i hvilken han fremhævede den store vækst i det tyske stemmetal i Nordslesvig. Denne udvikling kunne hverken skyldes embedsmændene eller tysk indvandring, men måtte være et tegn på, at den indfødte befolkning efterhånden tilpassede sig forholdene. De dansksindede var blevet færre, og de gav ikke anledning til uro og ophidselse. – Få dage senere, den 21.

september, talte Hahn på et dårligt besøgt møde i Den tyske Forenings lokalafdeling i Husum.²⁹² Han vendte sig heftigt mod Jürgensen og sagde, at denne kun kendte den danske bevægelse, som den var i 1870'erne, da den blev ledet af hjemlige bønder og var præget af en vis harmløshed. Nu var den blevet ondartet under ledelse af fanatiske redaktører. Da Hahn nogle dage senere talte på et møde i Kiel, angreb han igen Jürgensen. Den »ro« på tysk side, som denne krævede, ville være det samme som et tilbagetog. Det var også for at komme Jürgensen til livs, at Hahn i december 1907 henlagde to agitationsmøder til Husums nabobyer Tønning og Garding og dér polemiserede mod Jürgensen.²⁹³

Da landdagsvalget i 1908 havde ført til det resultat, at Jürgensen blev genvalgt med overvældende majoritet, skønt Den tyske Forening havde søgt at forhindre hans genvalg, mens Hahn ikke var blevet valgt, genoptog Grenzpost polemikken mod Jürgensen. Den 18. juni skrev bladet, at nu kunne selv den sløveste se, at den af Jürgensen anbefalede politik med al kraft førte lige lukt ud i en skånselsløs udryddelse af hjemmetyskheden. Nok så læseværdige er de breve, som Jürgensen i forbindelse hermed sendte til Strackerjan.²⁹⁴ Han forsvarede her voldsomt optantbørnenes naturalisation. »Hvordan noget menneske kan være imod en så rimelig, retfærdig, rigtig og gunstig foranstaltning, forstår jeg ikke. Jeg er jo ganske vist en indfødt nordslesviger og derfor en modstander af al uret, der tilføjes dem«. »At hr. Hahn ikke blev valgt i 2. valgkreds, skyldtes kandidaten. En dommer, der er kommet fra fjerne egne og ikke vil slå sig ned ét sted (han er flyttet fra Nordborg til Sønderborg og herfra til Flensborg og stadig videre), er i og for sig ikke nogen egnet kandidat«. »Jeg beklager, at Grenzpost ikke kan tilegne sig den rolige, fornemme og saglige tone, der er nødvendig, og som man dog måtte forudsætte hos en avis, der subventioneres så stærkt af regeringen«. Jürgensen lod sit brev af 19. juni munde ud i en slags krigserklæring: »Jeg vil nu have lejlighed til i fem år at virke for min gamle hjemstavns vel, og jeg håber, jeg får lejlighed til at gøre meget af det, man har forbrudt sig med der oppe, godt igen. Efter at hr. dr. Hahn har følt sig kaldet til gang på gang at gå til ministrene og foredrage dem sine råd og ønsker, har jeg ingen anledning til at fastholde min hidtidige tilbageholdenhed med hensyn til ikke at øve indflydelse på regeringen, men vil tværtimod, så ofte jeg kan, meddele ministrene mine anskuelser«. Det tredje af disse breve sluttede han med ordene: »Jeg anser det for min pligt, ved siden af mine pligter mod hele det tyske fædreland også at virke for min fødestavn Nordslesvigs vel og at gøre det med det formål, at det bliver og vedbliver at være et område, der inderligt føler

Nach einer Zeichnung von A. Wilkens.

OB AUCH WILD DIE BRANDUNG TOSE,
FLUT AUF FLUT VON BAI ZU BAI;
O LASS BLÜH'N IN DEINEM SCHOSSE
DEUTSCHE TUGEND, DEUTSCHE TREU!
SCHLESWIG-HOLSTEIN, STAMMVERWANDT,
BLEIBE TREU, MEIN VATERLAND!

*Postkort udgivet af Den tyske Forening med tegning af A. Wilkens. Før 1911.
Jens Harrebyes samling, Haderslev.*

sig knyttet til Preussen og Tyskland. Dette mål har det system, der har været i gang i Nordslesvig direkte modarbejdet med den ulige behandling af den bosiddende befolkning, med den ondartede opfanter og forfølgelse, med den unaturlige stempling til optanter og optantbørn, med udvisningen og fordrivelsen af hjemlige og bosiddende gårdejere

fra deres fædrene jord, med bestræbelsen for at begrænse de indfødtes erhvervelse af jord (jordens båndlæggelse som domæne), med fastholdelsen af de kommissariske amtsforstandere osv.«

Det kan undre, at denne ene mands opposition kunne fremkalde en sådan nervøsitet i Den tyske Forening, så meget mere som der ikke fremkom sympatitilkendegivelser for Jürgensen i de tyske blade i Nordslesvig. Forklaringen var delvis den, at den kraftige afvisning af foreningens kurs fra en nationalliberal politiker som Jürgensen opfattedes som en farlig breche i den tyske front, men navnlig, at Den tyske Forenings ledelse var ganske klar over, at mange hjemmetyskere mente, at Jürgensen havde ret. Herom vidner bl.a. følgende citat fra Aage Friis' indberetning til det danske udenrigsministerium af 6. september 1909:²⁹⁵ »Han fik privat en overordentlig tilslutning; han viste mig før sin død hundreder af breve fra tyskere i Nordslesvig, der gav ham ret i hans udtalelser og bad ham fortsætte kampen; de fleste erklærede, at de var under et sådant tryk af Den tyske Forening, at de af økonomiske grunde ikke selv turde træde offentligt frem«.

Den af Jürgensens artikler, der vakte størst opsigt, og som blev hans politiske testamente, fremkom den 5. oktober 1908 i Kölnische Zeitung under overskriften »Udviklingen i det nordlige Slesvig«,²⁹⁶ og var skrevet under indtryk af Hahns tale på det altsydske årsmøde i september. Efter hvad den frisindede rigsdagsmand Leonhart oplyste i december 1909, havde Jürgensen kort før sin død fortalt ham, at han havde skrevet artiklen på foranledning af regeringskredse.²⁹⁷ Jürgensens politiske konklusion var denne: »Danskheden går ikke angrebsvis frem, som det påstås, og kan ikke gøre det. Den forsvarer sin stilling, og det gør den energisk og behændigt. Alligevel vil den hidtidige tilbagegang [for danskheden] vare ved og uundgåeligt blive stærkere og stærkere.«

Dagen efter skrev Grenzpost, at Jürgensen med denne opfattelse var en af de værste blandt dem, der ubevidst skadede tyskheden. Samtidig iværksattes der en voldsom kampagne mod Jürgensen, der vedvarede i både november og december.²⁹⁸ Foruden Strackerjan og Hahn indtog Julius Kähler, redaktøren af Apenrader Tageblatt, en fremtrædende plads i denne kampagne. På Den tyske Forenings hovedbestyrelsesmøde den 7. november var forholdet til Jürgensen hovedemnet. På Kählers forslag vedtog man en resolution, der afviste hans påstand om stadig dansk tilbagegang; det danske stemmetal var tværtimod fra 1886 til 1907 steget med 40%. Foreningen ville ikke fortrænge nordslesvigerne, men det landsfremmede rigsdanske element. Man udtrykte fuld tillid til Hahn og takkede ham for hans arbejde i Nordslesvigs tjeneste. Nogle

skarpe udtryk blev dæmpet: »harme« blev til »levende beklagelse«, »falde tyskerne i Nordslesvig i ryggen« til »angribe« dem. En uge senere (14. november) drøftede den nationalliberale forening for 2. kreds i Flensborg Jürgensens holdning. 4 medlemmer fra Åbenrå (deriblandt Herting og Kähler) fik vedtaget en resolution, hvori det om Jürgensen hed, at han skadede den tyske og især den nationalliberale sag i Nordslesvig på det alvorligste. I sin forelæggelsestale havde Herting sagt, at man langt ind i de frisindedes rækker var overbevist om, at skarpere forholdsregler mod danskerne var nødvendige.²⁹⁹ Et par uger senere vedtog også de nationalliberale foreninger i Ejdersted og Kiel resolutioner imod ham.

Heller ikke Jürgensen lå på den lade side, men søgte efter evne at påvirke ministrenes syn på Den tyske Forening og Strackerjan. I et brev til indenrigsministeren af 3. november 1908 skrev han bl.a.: Den tyske Forening »har ment at have ret til at indvirke på embedsmændene, kaste dem ud af deres fornemme stilling over partierne og drage dem ind i partistriden. Dr. Hahn prædiker nu krig på kniven mod de dansksindede landsmænd ... Jeg er af den opfattelse, at han i høj grad forsynder sig mod sin pligt som dommer«.³⁰⁰

Jürgensens kampagne blev brat afbrudt ved hans død den 3. februar 1909, og man kan derfor ikke besvare det afgørende spørgsmål, man må stille sig selv: Kunne den stærke tilslutning til hans synspunkter have ført til dannelse af en konkurrent til Den tyske Forening, en politisk organisation, der ville samle hjemmetyskerne under betoning af de træk, der trods nationalpolitiske modsætninger forenede alle nordslesvigere. I sin nekrolog over ham skrev H. P. Hanssen:³⁰¹ »Havde vore modstandere mange af hans slags, ville deres sag stå bedre end den gør«. For de hjemmetyskere, der havde fulgt ham med sympati, blev han vejviseren til en ny politik. Da Fredsforeningen et år senere var blevet stiftet under pastor Schmidts ledelse, skrev et af dens medlemmer, Thomas Ries i Åbenrå, til Aage Friis:³⁰² »Hvis man kunne have besluttet sig til at gøre foreningen til en politisk forening på basis af Jürgensens anskuelser, ja, så havde man haft et program og dermed også et grundlag for en ny forening, og samtidig havde man fundet medlemmer til den. Jürgensens program var så at sige den parole, man ventede på! Det viste sig allerede på det første Tinglev-møde, hvor man blot behøvede at nævne gehejmeråd Jürgensen for at fremkalde en stemning og en ovation, som vidnede tilstrækkeligt om begejstringen over Jürgensens optræden«.

Den tyske Forening i Tønder

Det forekommer ikke at være usandsynligt, at Jürgensens frygtløse optræden har spillet en rolle for den udtalelse, som byrådet i Tønder vedtog den 22. december 1908, ifølge H. P. Hanssen³⁰³ efter Leonharts tilskyndelse, og hvori det opfordrede borgerne til ikke at tage del i stiftelsen af en *lokalafdeling af Den tyske Forening* i Tønder. Begrundelsen var den, at oprettelsen af en sådan afdeling kunne føre til »En absolut ufrugtbar kamp mellem tysksindede og dansksindede« og således »ødelægge den gode forståelse, som hidtil havde rådet mellem de i politisk henseende forskelligt tænkende borgere i Tønder by«. Endelig påberåbte man sig regeringens politik, der jo netop gik ud på at udjævne de nationale modsætninger.³⁰⁴ Et magistratsmedlem og tre medlemmer af deputeretkollegiet (blandt dem redaktøren af Tondernsche Zeitung, H. N. Thamssen) var fraværende, men de øvrige – blandt dem flere nationalliberale – godkendte udtalelsen enstemmigt. Den nationalliberale advokat Ritter, der som deputeret borger havde stemt for udtalelsen, oplyste i Flensburger Norddeutsche Zeitung,³⁰⁵ at Den tyske Forenings bestyrelse i løbet af det sidste år to gange havde søgt at få byens nationalliberale forening til officielt at gå ind for oprettelsen af en lokalafdeling af Den tyske Forening i Tønder, men at de nationalliberale begge gange havde afvist forslaget. Den nationalliberale forening for Tønder kreds, hvis førende skikkelse nu var den i 1908 nyvalgte landdagsmand, bryggeriejer Schifferer fra Kiel, krævede på sit møde den 8. januar³⁰⁶ en fast regeringspolitik i Nordslesvig, medens den frisindede forening i Tønder billigede byrådets holdning til Den tyske Forening.³⁰⁷ Byrådets beslutning fik landråd Friedrich Rogge til at gå ind for Den tyske Forening. Den 9. januar var han til stede ved et møde i Sønder Løgum, hvor Hahn genoprettede Den tyske Forenings afdeling her; Rogge opfordrede ved denne lejlighed alle til at gå ind i kampen mod danskheden og melde sig ind i foreningen.³⁰⁸

I Slesvig vidste embedsmændene ikke, hvad de skulle stille op med byrådet.³⁰⁹ Thamssen havde den 31. december protesteret mod beslutningen og samtidig nedlagt sit mandat, men da hans klage omkring 1. februar kom til behandling, var den forældet, og juristerne kunne ikke enes om, hvorvidt byrådet havde overskredet sin kompetence eller ej. Det var så den politiske hensigtsmæssighed, der skulle afgøre sagen. To sagkyndige mente, at en belæring ville gøre »et udmærket politisk indtryk« i tyske kredse i Nordslesvig, men overpræsidenten frygtede, at en irrettesættelse, som tilmed ikke var juridisk sikker, ville give anledning

til endeløse drøftelser, der ville være til skade for en rolig politisk udvikling. Enden blev (10.2.1909), at Rogge mundtlig skulle meddele Thamssen, at han var kommet for sent med sin klage, og at han ikke måtte udtale sig om kompetence-spørgsmålet.

For Den tyske Forening var det efter Tønder byråds opsigtsvækkende udtalelse af største vigtighed ikke alene at den planlagte Tønderafdeling³¹⁰ blev til virkelighed, men også at den blev det på en måde, der kunne standse de eksisterende tendenser i retning af en splittelse af eller endog en tilbagegang for foreningen. Denne hensigt gik også i opfyldelse for så vidt som det lykkedes at samle ca. 800 personer, heraf mange kvinder, til det stiftende møde. Hahn og Rogge var hovedtalerne. Rogge sagde, at det var den danske agitation, der forhindrede, at der blev fred, men tilføjede: »Vi vil ikke forlange af de dansksindede, at de skal opgive deres danske kultur«. Uagtet mødet, ifølge Grenzpost, var det største, Tønder havde oplevet siden 1864, indmeldte højst 260 sig, og, hvad værre var, af de 260 var ca. 200 tjenestemænd, 30 seminarister og 30 fra byens nærmeste omegn (Grenzpost gentog uden indvending disse af de danske blade og det frisindede Tønderner Nachrichten offentliggjorte tal). Tønders borgerskab holdt sig altså fortsat på afstand af den uønskede forening. Til formand valgtes digegreve Sønnichsen, mens Thamssen blev næstformand. Medlemstallet steg i løbet af 1909 til godt 300, men derefter holdt det sig på ca. 260 helt op til 1. verdenskrig. Bestyrelsen førte en stadig kamp mod nedgangen i medlemstallet. Det lykkedes ikke foreningen at vinde indpas i borgerskabet.

Det bør tilføjes, at Hahn i de fleste måneder af 1909 var optaget af at befæste Den tyske Forenings position i den hidtil næsten utilgængelige Tøndereg. Foruden den omtalte afdeling i Sønder Løgum oprettede han afdelinger i Bylderup, Læk og Vidding herred og optrådte i marts som taler i afdelingerne i Ravsted og Tinglev.³¹¹

Højrekræfternes støtte til Den tyske Forening

Den tyske Forenings øvrighedsstøttede fremstød på Tønderegnet markerede ikke et nyt afsnit i den nationalpolitiske udvikling. Det var derimod to andre faktorer, der gjorde: På den ene side den fra hjemmetyskerne udgående politiske opposition mod Den tyske Forening, som Jürgensen havde indledt, og på den anden side de slesvig-holstenske højrepartiers, og navnlig de nationalliberales aktioner til støtte for Den tyske Forenings politik. Disse aktioner havde som umiddelbart mål at

bekæmpe de frisindedes stærke position i provinsen, men indgik samtidigt i den nationalistiske ophidselse, som prægede det politiske og åndelige liv i det tyske rige i Bethmann-Hollwegs rigskanslertid.

Initiativet til denne *mobilisering af højrekræfterne i Slesvig-Holsten til gavn for Den tyske Forenings ønsker*, er sikkert udgået fra dens inderkreds, men ikke nødvendigvis fra Hahn, som i denne sag forsvarede regeringen. På foreningens hovedbestyrelsesmøde den 6. februar 1909³¹² måtte han imidlertid over for klager over regeringens passivitet gå med til, at der i den vedtagne resolution blev optaget en sætning om, at regeringen eller de slesvig-holstenske landdagsmænd skulle forelægge et storstilet program til fremme af tyskheden. Den, der iværksatte den slesvig-holstenske aktion i landdagen vendt mod danskerne og til gunst for Den tyske Forening var den nationalliberale Schifferer (1871-1943), der var blevet indvalgt i landdagen for Tønder-Husum-kredsen ved et suppleringsvalg i efteråret 1908. Han var en begavet mand, dygtig som organisator, ærgerrig og smidig. Nordslesvig kendte han ikke synderligt til og var med hensyn til sine indlæg i landdagen afhængig af de informationer han fik fra Den tyske Forenings mænd. Som ejer af et bryggeri i Kiel havde han imidlertid længe haft forretningsmæssig kontakt med den velhavende brygger Fuglsang i Haderslev, der var en af Den tyske Forenings støtter. Hahn kom han først i forbindelse med efter sit valg.³¹³

Behandlingen af indenrigsministeriets budget udviklede sig den 27. februar 1909³¹⁴ til en hel Nordslesvig-debat, hvor det afgørende indlæg fra tysk side blev leveret af Schifferer, der fremførte Den tyske Forenings synspunkter, men hvor desuden den konservative grev Reventlow, Altenhof, og de frikonservative Johannssen, Sophienhof, og grev Moltke havde ordet. »Vi er stolte af denne mand«, sagde Moltke om Hahn, mens Johannssen tilråbte indenrigsministeren et »Mehr Dampf, Herr Minister« for at fremskynde vedtagelsen af den ønskede støttelovgivning.

Værdifuldere for Den tyske Forening var sikkert den kursændring med hensyn til Nordslesvig, som på denne tid kunne iagttages i det frisindede hovedorgan Kieler-Zeitung, en kendsgerning, der svarede til, at ikke én af de frisindede hævdede deres røst mod de danskfjendtlige udtalelser under landdagsdebatten. Hvad Kieler Zeitungs svingning i retning af sympati for Den tyske Forening angår, tør man sikkert sætte den i forbindelse med Schifferers ønske om at styrke de nationalliberale ved en forsigtig tilnærmelse til de frisindede³¹⁵ og med den sympati, som denne tanke fandt hos Ludwig Ahlmann, sønnen af bladets ejer, Wilhelm Ahlmann. Den generelle baggrund var sikkert, som Politiken ud-

trykte det 15. marts 1909, at »hensynet til marinen og embedsstanden her [i Kiel] som overalt i Tyskland i politisk henseende demoraliserede store dele af det frisindede borgerskab«. Den 19. april lod Ludwig Ahlmann sig indvælge i ledelsen af Den tyske Forenings lokalafdeling i Kiel, og den 7. maj søgte Kieler Zeitung at forsvare sin ændrede holdning med, at Den tyske Forening nu ikke længere havde en udpræget altyisk karakter. Når bladet nu kunne acceptere foreningen, var det fordi »Vi ikke vil prisgive de tyske pionerer i de nordslesvigske grænse-distrikter til det nationale had«. ³¹⁶

Som det var at vente, sluttede overpræsident v. Bülow nu også op i de nationalistiske rækker. Ved provinslanddagens åbning den 21. marts 1909 udtalte han: »Det er vor vilje og vor opgave at sørge for, at det land, som vi har arvet fra vore fædre, også åndeligt helt bliver vort«. ³¹⁷ Dermed havde han tilsluttet sig regeringens »tyske politik« (en variant af den hårde hånds politik), der gik ind for forskelsbehandlingen af tysk- og dansksindede i overensstemmelse med Den tyske Forenings krav.

På Den tyske Forenings bestyrelsesmøde den 1. maj 1909 talte Hahn helt i altyisk ånd med dens sondren mellem de privilegerede tyske statsborgere og de underordnede ikke-tyske »gæstefolk«. Det gjaldt om at forhindre tab af tysk blod inden for rigets grænser, sagde han. »Heroverfor træder de ønsker, som gæstefolkene i grænseområderne har med hensyn til deres nationalitet, langt tilbage. Ganske vist skal de overalt nyde deres ret, men de kommer til at anerkende, at tysk er trumf i tyske lande«. ^{317a}

På samme møde blev det efter forslag fra Martens besluttet, at foreningen skulle bede de slesvigholstenske byer, kredse o.lign. om tilskud. Anmodningen gav overalt anledning til udtalelser, der ikke kunne glæde Den tyske Forening. I Eckernförde talte den frisindede Spethmann om den hurrahpatiotisme, der prægede førerne for Den tyske Forening. I Itzehoe lykkedes det med besvær at få bevilget 25 mark. ³¹⁸ Fra Åbenrå svarede v. Uslar, at andragendet ikke kunne bevilges, da de dansksindede jo også var med til at betale skatterne. ³¹⁹

Den 13. maj kom det til en ny »danskerdebat« i landdagen, fremkaldt af et indlæg af danskeren Nis Nissen, der voldsomt angreb Schifferer og de andre tyske talere fra debatten den 27. februar. Det nye moment i debatten var en tale af den frisindede Hoff, der erklærede, at han stod på Jürgensens standpunkt. Han og hans parti var ikke indforstået med, at regeringen på en vis måde gjorde sig til udøvende organ for Den tyske Forening, erklærede han. ³²⁰ Den 24. maj kom modparten til orde, da Flensborgs overborgmester Hermann Todsen i en tale i Herrehuset hen-

tede sin argumentation fra Den tyske Forening: den danske agitation var så umådeholden, sagde han bl.a., »at det næsten er blevet umuligt for en tysker at opholde sig i Nordslesvig«.

Den 27. juni holdt Hahn hovedtalen ved årets Knivsbjergfest. Den udtrykte på det tydeligste den desperate stemning, der havde grebet ham efter valgnederlaget i 1908. Han talte om Danmark som den overmodige arvesfjende og sagde, at »den eksalterede danske fanatisme rakte sin grådige hånd ud efter tysk jord«. Danskerne ville gøre det ved at »forgifte og forføre folket, ved at knuse og fortrænge den tyske grænsevagt«.³²¹

Den tyske Forenings halvårslige generalforsamling fandt i 1909 sted den 3. juli i Gråsten. Det vakte berettiget opsigt, at hertug Ernst Günther demonstrativt overværede mødet, at han flere gange tog ordet under debatten, var til stede ved aftenens »kommers« og udbragte et leve for Hahn. Blandt de beslutninger, der blev truffet på generalforsamlingen, var den interessanteste nok en, der var foreslået af de tyske landboforeninger i Haderslev og Åbenrå, og som krævede, at lovgivningen blev ændret således, at bestående landbrugsejendomme kunne omdannes til rentegårde. Iøvrigt ønskede foreningen som noget nyt, at politiet overvågede danske selskabelige foreningers sammenkomster, fordi de i virkeligheden var politiske.³²²

Hjemmetysk uvilje – Tiedje og præsteforeningen

Stillet over for denne opregning af handlinger og udtalelser til gavn for Den tyske Forening kunne man let få den overbevisning, at hjemmetyske kredses uvilje mod foreningens krav om, at staten skulle gå angrebsvis til værks mod de dansksindede var forsvundet ved Jürgensens død. Det var imidlertid ikke tilfældet.

I juni og juli 1909 fremkom der i det ansete frisindede tidsskrift *Die christliche Welt*, der blev udgivet af teologiprofessor Martin Rade i Marburg, en række anonyme artikler (signeret »En nordslesviger«) om forholdene i Nordslesvig. I august viste det sig, at forfatteren var *Johannes Tiedje* (1879-1946), en søn af den danskindstillede præst i Øsby ved Haderslev. De meget velskrevne artikler rummede heftige angreb på det preussiske styre og ikke mindst Den tyske Forening. I september udkom de i bogform under titlen »Tilstandene i Nordslesvig«. De vakte lige fra begyndelsen den største opsigt og i tysk-nationalistiske kredse ligefrem opstandelse (da den første artikel var blevet offentliggjort,

Johannes Tiedje (1879-1946). Foto ca. 1919-20. Hist. Saml. f. Sønderjylland.

skrev Grenzpost, »at den vel var det skrappeste, der nogensinde er blevet præsteret på dette område fra tysk side«. ³²³

Tiedjes artikler rummede en række usammenhængende tanker: religionen var kulturens skjulte drivkraft, den tyske kultur var den danske overlegen, Tysklands ret til Nordslesvig begrundedes med strategiske betragtninger, over for polakkerne havde Tiedje en herrefolksindstilling (»et slavefolk ... af mongolsk besmittet race«), medens hans fremstilling af de danske nordslesvigere var tydeligt idealiseret. Det, der var af virkelig værdi i bogen, var hans ubarmhjertige kritik af den preussiske politik i Nordslesvig og især af Den tyske Forening. ³²⁴ Denne forening havde fået »en uhyggelig intimitet med de øverste myndigheder«, dens »tyske aftener« var »en form for tysk ølkultur, som allerede i sin rod må være fjendsk mod al religion og kirke«; »snuse og dømme sindelag«, »hverve« nye medlemmer, fejre sine talervirtuoser, forvirre de allerøverste instanser med andragender til kejseren, det er det, dens virksomhed består i, dens ofte udstedte parole lyder »krig på kniven«. »Den tyske Forening giver os ingen håb om at den vil reformere sig selv indefra. Det er nemlig også imod dens bedste vilje dens ulykke, at den er folkelig ved at stimulere de dårlige instinkter: at være vellidt hos sine foresatte, at

*Mændene bag præsteforeningen
1909. Øverst til venstre pastor Tonne-
sen, Hoptrup, til højre pastor Prahl,
Gl. Haderslev og nederst pastor Johs.
Schmidt, Vodder. Efter A. Svensson:
Kamp og Fest, II, 1961.*

blive forfremmet hurtigere på grund af politisk pålidelighed, at have udsigt til løntillæg for positivt virke for tyskheden, lettere kontakt mellem landmænd og myndigheder af enhver art (byggetilladelse i tvivlsomme tilfælde osv.), men for den store masse nydelsen af en selvspejlede »statsbevarende« patentpatriotisme [»Gesinnungstüchtigkeit«] og til syvende og sidst, at man vil have sin part af fornøjelserne«. Bemærkelsesværdig var også følgende sætning: »Vort nordslesvigske folk er en enhed, afsluttet mod nord som mod syd ... Enhver, der er en søn af landet ved vel – ikke de indvandrede embedsmænd og kolonister, de ved det naturligvis ikke – hvilken følelse af samhørighed man har med enhver folkefælle, hvad enten han er tysk eller dansk sindet, en følelse, som vi ofte fuldstændig mangler over for »brødrene« fra Brandenburg osv.« Bogen sluttede med Tiedjes opfordring til Nordslesvigs kristne om at lade deres røst høre ved næste valg: »Også det politiske håndværk lader sig adle ved evangeliets hjælp, og I vil fortsat tie, mine brødre?«

Denne appel var medvirkende til, at der den 20. august blev oprettet en præsteforening (Der nordschleswigsche Pastorenverein), som snart efter havde 57 medlemmer. Foreningen, der byggede på Tiedjes politiske tanker, genoptog de bestræbelser, som Nordslesvigs tysksindede præster tidligere havde udfoldet for at komme danskerne i møde på det kirkelige, og dermed også det sproglige område, men tilføjede, at den ville byde »en sammenslutning til positivt tysk kulturarbejde« velkommen. Opråbet til foreningens stiftelse, der offentliggjordes i bogudgaven af Tiedjes artikler, var underskrevet af H. S. Prahl, der ledede det dansksprogede præsteseminar i Gammel Haderslev, Johannes Schmidt, Vodder, og H. Tonnesen, Hoptrup, der var formand for Indre Mission i Nordslesvig.³²⁵

Tiedjes sensationelle bog og dannelsen af præsteforeningen var sammen med Jürgensens kamp for en tolerant holdning over for danskerne de første tegn på, at der fandtes hjemmetyske kredse, som ikke længere stiltiende ville acceptere Den tyske Forening som enerepræsentant for tyskheden i Nordslesvig.

Den tyske Forening var ramt så hårdt, at den var klar over, at skældsord ikke var nok som våben mod Tiedje. Strackerjans lave angreb på Tiedjes private forhold var dog så effektive, at Tiedje allerede i det tidlige efterår 1909 forlod Nordslesvig og ikke mere kom til at påvirke den udvikling, han havde sat i gang med sine artikler.

Den tyske Forenings modangreb

Til at begynde med udsendte Den tyske Forening en pjeces, »Kulturarbeid in Nordschleswig«, skrevet af den meget virksomme formand for afdelingen i Gråsten, lærer A. Lorenzen. Han ville vise, at Den tyske Forening ikke forsømte det kulturelle arbejde, men dens få eksempler virkede ikke overbevisende. Pjecen rummede endvidere en interessant statistik over foreningens sociale sammensætning, ved hvis hjælp man ville imødegå beskyldningen om, at den var en embedsmandsorganisation. Af dens ca. 7.000 medlemmer i Nordslesvig var 2.444 landmænd, 1.950 erhvervsdrivende, 969 rentierer (Privatleute), 1.738 tjenestemænd og 452 kvinder. Af de 7.000 var 5.162 hjemmetyskere.

Præsteforeningens dannelse fik Grenzpost til at bringe et principielt svar på de to hovedangreb, Tiedje havde rettet mod Den tyske Forening.³²⁶ Hvad det mangelfulde kulturarbejde angik, svarede bladet: »Selvfølgelig drejer det sig også om en kamp mellem kulturer, men i første række om en politisk forsvarskamp, som tysheden fører mod en fra udlandet understøttet politisk angrebskamp fra irredentaens side«. Man gik endda så vidt som til at skrive: »En tysk kulturkamp ved siden af Den tyske Forening, men ikke imod den, kan eventuelt under visse omstændigheder have sin berettigelse«. Hvad holdningen til danskerne angik, var man så ubarmhertig som nogensinde. Det danske partis omsorg for den danske nationalitet var i højeste grad statsfarlig, bl.a. fordi den styrkede det ikke-danske udlands ønske om at svække og tilintetgøre det tyske rige. Kun hvis danskheden uforbeholdent stillede sig på den bestående statsgrænses grund, havde den en vis eksistensberettigelse for nationalbevidste tyskere. »Det danske sprogs ret her til lands betinges i hovedsagen af, at den samlede befolkning river sig løs fra det irredentiske parti, der nu udøver herredømmet i Nordslesvig«. Indtil da kunne der højst blive tale om nogle valgfrie dansk-tyske skoler.

Til Den tyske Forenings besværligheder med Tiedje og præsteforeningen føjede sig en *konflikt med det tyske udenrigsministerium*. Hahns og Strackerjans ubesindige angreb på danske ministre førte gang på gang til danske klager over dem og dermed til irritation hos den tyske udenrigsminister v. Schön. Den 5. juni 1909 skrev v. Schön i den anledning til indenrigsministeren, at hvis Grenzpost i fremtiden igen undlod at være tilbageholdende over for den danske regering, »så ville jeg ud fra mit ministeriums standpunkt blive nødsaget til at gå ind for, at den understøttelse, bladet modtager af statens midler, bringes til ophør«.

Indenrigsministeren pålagde derfor den 29. juni overpræsidenten at indvirke på redaktionen af Schleswigsche Grenzpost, så den afholdt sig fra ethvert angreb på den danske regering.³²⁷

På Den tyske Forenings generalforsamling den 3. juli kom det frem, at udenrigsminister v. Schön i foråret havde udtalt til en frisindet rigsdagsmand fra Slesvig-Holsten, at Hahn burde fjernes (senere sagde man, at ordene havde lydt: »Schafft mir doch diesen Dr. Hahn vom Leibe«). I den mængde af avisindlæg, der fulgte, lagde man især mærke til, at v. Schön, ifølge Kieler Zeitung, også havde sagt, at han misbilligede Den tyske Forenings holdning, fordi den var vendt mod regeringens politik. Sagen fik et andet, storpolitisk præg, da Rantzau-Rastorf i første halvdel af august offentliggjorde angreb på v. Schön, fordi han som udenrigsminister havde blandet sig i indre anliggender. I et brev til indenrigsminister v. Moltke den 3. august skrev Rantzau: »Den formodning må dukke op, at hr. v. Schöns udtalelser indleder et nyt omsving i danskerpolitikken henimod den forsoningspolitiske side«. v. Schön blev herefter nødt til at udsende en erklæring, der omtalte danskerne i Nord-slesvig som de angribende. Samtidig meddeltes det, at rigskansleren (den nyudnævnte Bethmann-Hollweg) havde sendt Hahn et telegram, hvori det hed: »Jeg vil altid have min særlige opmærksomhed henvendt på en effektiv udvikling af vort nordlige grænseområde«. På Den tyske Forenings hovedbestyrelsesmøde den 7. august kunne Hahn nu med lethed få vedtaget en resolution, der forsvarede Hahn og angreb Schön. Der taltes heri om »den chauvinistiske danske folkesjæl« og om »volde-lige begivenheder, der for bestandig vil sætte en stopper for dens [dvs. den danske folkesjæls] beskæftigelse med tyske anliggender«.³²⁸

Forklaringen på, at en aggressiv kurs nu igen fortrængte den neddæmpede adfærd, der gennem to år også havde sat sit præg på Den tyske Forening, må søges i den tyske storpolitik. Den 14. juli blev Bülow styrtet og afløst af Bethmann-Hollweg, der i rigsdagen støttede sig til en »sort-blå blok« af Centrum og konservative; de frisindede blev nu igen et oppositionsparti. Det viste sig, at Bethmann-Hollweg med sine mange halve foranstaltninger ikke formåede at løse de store problemer, som Tyskland og Preussen stod over for i indenrigs- og udenrigspolitikken: den forældede preussiske forfatning blev ikke reformeret, hans samarbejde med godsejere og storkapitalister skærpede kun den indre spænding, altykkerne fik større indflydelse end nogensinde tidligere, socialdemokratiets fremmarch fortsatte i øget tempo, den fortsatte flådeoprustning forhindrede en udsoning med England, og de mere og mere alvorlige udenrigspolitiske konflikter, Tyskland blev indviklet i,

øgede kun den hysteriske blanding af krigsbegejstring og krigsangst, der prægede befolkningen.

Den 5. september talte Hahn på det altsyske årsmøde i Schandau om forholdene i Nordslesvig.³²⁹ Her slog han på, at den nationalt upålidelige befolkning i det i militær henseende svagt besatte Slesvig udgjorde en fare for rigets sikkerhed i krigstilfælde og ønskede derfor flere tyske tropper i Nordslesvig. I denne forbindelse må Bethmann-Hollwegs sympati for Det altsyske Forbund og hans vilje til at samarbejde med det fremhæves. Den 19. august havde altsyskernes formand, advokat Class, sendt ham en oversigt over de emner, der skulle behandles på årsmødet og udtrykt ønske om, at forbundet måtte optræde som »uafhængig hjælper« for Bethmann-Hollweg, og han havde svaret, at han nu som før ville vise forbundets bestræbelser sin »levende interesse«.³³⁰

Pastor Schmidt – Vodder og Fredsforeningen

Medens Den tyske Forenings nationalistiske venner fra nu af førte det store ord i det tyske rige, stod foreningen i Nordslesvig ikke blot over for en stadig stærkere danskhed, men også en organiseret tysk opposition. I slutningen af oktober 1909 udsendte pastor Johannes Schmidt i Vodder en indbydelse til et møde i Tinglev den 10. november om oprettelse af en *forening for tysk fredsarbejde i Nordslesvig* og indvarslede dermed et nyt afsnit i den nordslesvigske tyskheds historie. Johannes Schmidt³³¹ (1869-1959) var søn af Niels Schmidt, som 1864 blev leder af seminariet i Tønder og fra 1870 var præst og senere provst på Als. Som student tilsluttede Johannes Schmidt sig den nationalistiske og antisemitiske Verein deutscher Studenten og var formand for dens afdeling ved universitetet i Greifswald. Fra 1896 til 1919 var han sognepræst i Vodder. Her kom han på grund af sin markeret tysknationale holdning straks på kant med sin danske menighed og udfoldede en række aktiviteter, som skulle gavne tyskheden (hedeopdyrkning for at skaffe plads til tyske kolonister, karpeavl, forsøg på at oprette en tysk efterskole). Hans forbillede i så henseende synes at have været pastor Jacobsen i Skærbæk, i hvis kreditbank han blev andelshaver, og i hvis krigerforening han var taler. Pastor Schmidts langt stærkere forankring i teologien og filosofien og hans ubestridte idealisme muliggjorde imidlertid en selvstændig udvikling, der fik ham til at indtage standpunkter, der tydeligt fjernede ham fra pastor Jacobsens metoder og fra Den tyske Forenings tro på den ydre tvangs effektivitet i den nationale po-

litik. Han tilsluttede sig den liberale teologi og deltog i de sammenkomster, som Die christliche Welts venner i Slesvig-Holsten fra århundredskiftet gennemførte i Malente i det østlige Holsten. I politisk henseende var og forblev han konservativ.

Som taler på Knivsbjerg i 1906³³² advarede han mod at beruse sig i Tysklands storhed og opfordrede tyskerne til at glæde sig over andres måde at være på, især når de var »så nærbeslægtede som vor danske befolkning«. I sin omtale af denne tale skrev Hejmdal: »Man kan kun ønske, at når vi nu går en roligere periode i møde, det da på tysk side må blive mænd som pastor Schmidt, der kommer i forgrunden«. ³³³

I 1909 støttede han i det væsentlige Tiedjes angreb på Den tyske Forening og var med til at oprette præsteforeningen. Den 9. september talte han i Kollund til medlemmer af Verein deutscher Studenten, der fornylig som korporation havde indmeldt sig i Den tyske Forening. Han gik her ind for, at den nationale kamp i første række skulle føres som kulturel kamp og sagde, at det var nødvendigt med en organisation ved siden af Den tyske Forening. ³³⁴

Samtidig med at pastor Schmidt i oktober 1909 inviterede til det møde, hvor »Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark« skulle oprettes, udsendte han et udkast til foreningens program. Heri forklarede han bl.a. foreningens navn: »Det er på høje tid at værne om den fred, der må forbinde os nordslesvigere til dygtigt arbejde, til udveksling af vore kræfter, til glæde ved den andens livsytringer«. Opgaven var ikke at nedkæmpe dansk nationalitet, men at befæste den tyske stilling, og at gøre tyskerne ydedygtige til kappestriden på det kulturelle område. »Vi vil med særlig kærlighed tjene dem, der med hele deres hjerte har sluttet sig til det tyske folk, men holder af deres danske modersmål og fortsat bruger det«. Indbydelsen sluttede med at samle programmet for den kommende forenings arbejde i syv punkter, af hvilke 5 og 7 var særlig vigtige. De lød: »Beskytte alle den nordslesvigske befolknings ejendommeligheder, frem for alt at holde modersmålet i ære, det tyske og det danske«. »Al aktivitet på det politiske område skal være udelukket fra foreningens virksomhed.«

Tanken om, at det nationale spørgsmål dybest set var et kulturelt problem, havde pastor Schmidt tilegnet sig hos den østrigske socialdemokrat Karl Renner, der troede at kunne løse det nationalitetsproblem, der truede med at sprænge den østrig-ungarske stat, ved at give hver nationalitet »kulturel autonomi« inden for den bestående stats rammer. Derfor ville Schmidt give danskerne kulturelle friheder i Nordslesvig, men kun på betingelse af, at de affandt sig med at tilhøre den tyske

stat, hvis karakter og magtfulde han ikke ville ændre. Hans forslag om at danne en tysk kulturorganisation lå altså i fortsættelse af de tysksindede præsters bønner om sproglige indrømmelser til deres danske menigheder og ville ikke antaste Den tyske Forenings eneret på det politiske område.

Den tyske Forening var imidlertid betænkelig ved, at denne nye organisation ville give danskerne kulturelle indrømmelser, og Strackerjan gjorde opmærksom på,³³⁵ at fredsforeningen allerede bevægede sig ind på det politiske område, hvis den ville acceptere det rigsdanske sprog, som planmæssigt blev importeret fra de danske folkehøjskoler til nationalpolitiske formål. Foreløbig håbede Den tyske Forening at kunne holde fredsforeningen under sin kontrol. Den 30. oktober bragte Schleswigsche Grenzpost ordlyden af en tale, som Hahn havde holdt i Haderslev en uge tidligere, men som åbenbart var blevet holdt tilbage i afventning af pastor Schmidts programskrift. Ordene gjaldt præsteforeningen, men sigtede naturligvis til den kommende organisation. »Den tyske Forening er på ingen måde modstander af præsteforeningen«, sagde Hahn bl.a. »Det er meget vel muligt, at de kan arbejde side om side«. Han gik tilmed så vidt, at han gav præsterne ret i deres mange gange fremførte klage over afskaffelsen af den danske sprogundervisning: »Det ville have været praktisk, hvis man i 1888, da man indførte tysk undervisning i folkeskolerne, havde bevaret nogle danske sprogtimer for ikke at levere modstanderne agitationsstof«, men at genindføre dem nu ville være overflødig og farligt.

Også på Den tyske Forenings bestyrelsesmøde den 6. november³³⁶ var Hahn varsom i sine udtalelser om fredsforeningen. Han ville ikke kritisere den, hvis den ville beskytte tysk væsen, sagde han. Hvad fredsforeningen ville, var altsammen punkter, der stod på Den tyske Forenings program. Han oplyste imidlertid, at Schmidt havde meddelt ham, at han ikke var blevet indbudt til mødet i Tinglev »på grund af de på adskillige punkter stærkt divergerende opfattelser og af hensyn til hans [Schmidts] venner«.

Pastor Schmidt ønskede heller ingen splid med Den tyske Forening; den skulle efter hans mening tage sig af det politiske og fredsforeningen af det kulturelle tyske arbejde. På mødet i Tinglev den 10. november, hvori der også deltog repræsentanter for Den tyske Forening, var modsætningerne imidlertid så store, at man måtte nøjes med at nedsætte et arbejdsudvalg, der skulle udarbejde forslag til vedtægter. Dette forslag offentliggjordes den 25. november,³³⁷ og den 1. december blev foreningen oprettet som planlagt. Drøftelsen af vedtægtsforslaget fortsattes

imidlertid lige til den 9. februar 1910, da det endeligt blev vedtaget.³³⁸ Den afgørende strid stod om udformningen af § 3, stk. 4, der i sin endelige form sagde, at foreningen ville »imødegå alle bestræbelser, der tilsigter at skærpe de nationale modsætninger i Nordslesvig«. Vedtægtsforslaget havde her haft følgende tekst: »Al aktivitet på det politiske område skal være udelukket fra foreningens virksomhed, ligesom det også ligger uden for foreningens bestræbelser at gå ind for bestemte sprogkrav«. Schmidt havde altså måttet bøje sig på det afgørende punkt: Fredsforeningen afskar sig ikke fra muligheden for at gøre sig gældende politisk og optrådte dermed som Den tyske Forenings konkurrent. Denne vedtagelse medførte, at skibsreder Jebsen, Åbenrå, der iøvrigt sympatiserede med Fredsforeningens formål, straks meldte sig ud. Bestyrelsen domineredes ganske af hjemmetyskere som kredslæge Jørgen Hansen i Haderslev, landsdommer Hugo Hansen i Flensborg, gårdejer H. Jebsen i Felsted, gårdejer M. Thyssen i Gånsager, frk. Jürgensen i Stubbæk (en søster til den afdøde dommer J.), og pastor Tonnesen i Hoptrup. Til de prominente medlemmer hørte desuden gymnasielærer Graef, Flensborg, og foreningens sekretær, pastor Karl Vogel, Holbøl.

Den tyske Forenings helt modsatte syn på de væsentlige problemer kultur, politik og statsmagt kom til udtryk i en artikelserie, »Tanker om den nuværende situation i Nordslesvig« som Schleswigsche Grenzpost bragte under mærket A. H., sikkert rektor Adolf Herting i Åbenrå.³³⁹ Betragtningerne fremførtes altså af en mand, der henregnedes til Den tyske Forenings moderate fløj. Det nordslesvigske spørgsmål var ikke et kulturspørgsmål, fastslog han. Han indrømmede, at det medførte nye opgaver for regeringen, for kirken og den enkelte, at den dansksindede ungdom med held blev gjort til bærere af en nationaldansk, antitysk kultur. Plejen af dansk kultur var imidlertid en ulykke for den dansksindede befolkning, fordi der fra den spæde barndom blev tale om en kløft, en håbløs kamp, fordi genforening var urealisabel. Det nordslesvigske spørgsmål var et magtspørgsmål, et spørgsmål, der skulle løses gennem streng og konsekvent anvendelse af alle statsmagts lovlige midler. Over for danskheden skulle der stå en stramt disciplineret tysk befolkning. Det tyske sprogs fremtrængen måtte overlades til den naturlige udvikling.

I regeringskredse betragtede man foreløbig de nye foreningsdannelser som beklagelige udslag af præsternes velkendte føjelighed over for danskerne. v. Bülow skrev 5. oktober til den nye kultusminister v. Trott zu Solz,³⁴⁰ at han troede, at, når man så bort fra præsteforeningen, så

var det sandsynligt, at de kræfter, der søgte at komme til orde ved siden af Den tyske Forening, ville blive optaget i foreningen og udfolde deres virksomhed dér. For at understrege, at administrationens tilbageholdenhed over for den nye forening ikke betød en imødekommenhed over for dens principper, bemærkede han, at han ønskede, at gejstligheden afholdt sig fra at støtte det udsigtsløse sprogkrav og anbefalede et forbud mod nordslesvigeres besøg på danske skoler. Kultusministeren benyttede lejligheden til at nedfælde en randbemærkning af principiel art vedrørende sprogsagen: »Sproget er det fornemste og virkningsfuldeste udtryk for folkefællesskabet. Derfor må enhedssproget på alle livets områder være målet for den suveræne stat, også på det kirkelige og religiøse område.« Der burde ikke vises større tilbageholdenhed med hensyn til bevilling af tyske gudstjenester. Det ville ikke kunne undgås, indrømmede han, at tilskyndelsen til indførelsen af tyske gudstjenester hist og her var af national art.

Den tyske Forening i fremgang – forhold til regeringen

De to nye foreninger opfattedes ved slutningen af 1909 kun som irritationsmomenter, både i Den tyske Forening og i regeringskredse. Den tyske Forening stod så stærkt som ingensinde før. I årets løb var medlemstallet steget med over 2.000 hed det i den årsberetning, Hahn aflagde på generalforsamlingen i Tønder den 4. december, og der var blevet oprettet hele 12 nye afdelinger, heraf 7 i Tønder kreds, resten i det sydligste Slesvig og Holsten. Fremgangen vakte bekymring på dansk side. Hejmdal skrev,³⁴¹ at de danske foreningers vækst var uforholdsmæssig ringe i forhold hertil. Den tyske Forenings egen statistik, der gik fra maj til maj,³⁴² viste dog, at foreningens store spring fremad, der var begyndt i 1907, var dalende i 1909. Fra maj 1909 til maj 1910 var medlemstallet steget med 857 til 11.024, men stigningen i Nordslesvig var kun 258 (ialt 6.272), uden for Nordslesvig var fremgangen 599 (ialt 4.752); af nye afdelinger var der kun oprettet 4 (ialt 90), heraf 1 i Nordslesvig (ialt 52), længere sydpå 3 (ialt 38).

Hahns foreningspolitiske linje havde vist sig at kunne samle størstedelen af den borgerlige tyskhed i Nordslesvig, dvs. en linje, der ville lægge en statslig magtpolitik til grund for germaniseringsarbejdet og til støtte for sine bestræbelser allierede sig med de imperialistiske højrekræfter i Tyskland, som de tyske regeringer var mere og mere afhængige af. Det var derfor efter 1907 i hovedtrækkene Den tyske Forening,

der bestemte regeringens nordslesvigske politik og ikke omvendt. Vil-kårene for denne ordning var særlig gunstig under den svage overpræsident v. Bülow, som så vidt muligt søgte at være forud for rigsregeringens beslutninger. Kun udenrigspolitikken over for Danmark var det ikke lykkedes Hahn at påvirke.

Som et eksempel på det løbende samarbejde mellem regeringen og Den tyske Forening skal nævnes, at Hahn forud for hovedbestyrelsesmødet den 6. november sendte overpræsidenten en liste over sine aktuelle ønsker.³⁴³ Den danske presse, skrev han bl.a., var bedre end den tyske og havde flere lokale meddelelser og bedre originalbidrag. Kunne overpræsidenten ikke få regeringsembetsmænd, professorer, museumsmænd etc. til at skrive små artikler. Et andet ønske gjaldt den påtænkte højskole i Nordborg. Hertil noterede overpræsidenten: »Fra vor side er alt sket, der håbes på en snarlig gunstig besked fra ministeren«. Hahn advarede mod at købe halvdelen af Nordborg slot, hvis følgen blev, at domstolen flyttede til Sønderborg. »Og det ville jo være dødbringende for Nordborg [altså for Flækkens tyskhed]«. Hahn var jo også bange for, at toldvagtskibet i Stegsvig (ved Nordborg) ville blive inddraget før højskolen var klar, og det burde undgås, da der næsten var lige mange danske og tyske vælgere i Nordborg. Hertil noterede overpræsidenten: »Nej! Det er ikke aktuelt mere! Foreløbig er der ingen fare!« Bülow svarede Hahn som skitseret og de spørgsmål, der skulle drøftes mundtligt, blev taget op under en audiens i begyndelsen af november. Hahn benyttede lejligheden til at lægge et godt ord ind for Strackerjan, hvis mange injuriersager gjorde ham til en belastning for regeringen.

Den tyske Forening og Fredsforeningen 1910-11

Hvad *medlemstallet* angår, var og blev Fredsforeningen en dværg ved siden af Den tyske Forening. På generalforsamlingen den 18. oktober 1911³⁴⁴ blev det oplyst, at Fredsforeningen havde 336 medlemmer, heraf 80 i Kiel og 79 i Hamborg, og den synes ikke at være nået op over 400 medlemmer. Når der alligevel er grund til at beskæftige sig med den i en politisk sammenhæng, skyldes det, at den med sine synspunkter vedrørende en løsning af den nationale strid gjorde et dybt indtryk på de tysksindede i Nordslesvig. Pastor Schmidt var derfor selvskrævet til at blive de tysksindedes førende mand efter 1920.

Fredsforeningen var en eliteorganisation, der oprindeligt prægedes af en kerne af nordslesvigske præster og lærere. Der fandtes kun ganske få embedsmænd blandt dens medlemmer, men også af bønder og borgere fandtes der beklagelig få. Op imod halvdelen af medlemmerne boede syd for Nordslesvig, og af dem udgjorde nordslesvigske lærere i Holsten og Hamborg, som af nationale grunde ikke havde kunnet få ansættelse i Nordslesvig, et betydningsfuldt element.

Fredsforeningens *program* udmærkede sig ikke ved klarhed, men nogle få karakteristiske synspunkter lader sig udskille. Man søgte først og fremmest at lægge den kristne etik til grund for sine handlinger, og en vis nobel og ridderlig holdning til modstanderne (ikke mindst danskerne) var karakteristisk for den. For det andet betonedes man det fælles-nordslesvigske, især i modsætning til de preussiske embedsmænd, der hverken kendte det danske sprog eller befolkningens psyke. Man opfattede derfor hjemmetyskerne som tyskhedens kerne og accepterede fuldt ud deres danske dialekt såvel som det danske litteratursprog, der fra gammel tid havde haft hjemstavnsret i de nordslesvigske kirker og skoler. For det tredje fremhævede man omsorgen for tyskheden, dvs. den tyske kultur, som noget, der skulle ske ved selvhjælp og ikke ved statsstøtte.

Samarbejde med Den tyske Forening

På disse punkter var der en iøjnefaldende forskel mellem de to foreningers programmer. Sagen var imidlertid den, at disse forskelle ikke behøvede at spille en væsentlig rolle i den praktiske politik, ja, endog kunne reduceres til variationer over et fælles tema. Sådant opfattede pastor Schmidt utvivlsomt forholdet. Han bebrejdede ganske vist Den tyske Forening, at den troede at kunne besejre danskheden ved hjælp af statsforanstaltninger, og at den derfor forsømte den kulturelle kamp, men det betød på ingen måde, at han bestred statsmagtens rolle i det nationale opgør; denne brutale baggrund for den kappestrid kom han bare ikke ind på i sine udtalelser, skønt han var ganske klar over sammenhængen. Den åndelige frihed, han undte danskerne, forudsatte deres underkastelse under den tyske stat, som den var; han ville derfor kun gå med til at opfylde det gamle danske minimumskrav om et par dansk-timer om ugen; en folkeafstemning kunne han i princippet acceptere, men kun fordi dens resultat ville blive modificeret af økonomiske og militære hensyn. I denne forbindelse må det understreges, at han var en konservativ tilhænger af den preussiske og tyske stat, hvis imperialistiske og militaristiske handlinger han ikke modsatte sig; dette gjaldt f.eks. Marokospørgsmålet i 1911 (»Det er glædeligt, at Tyskland bedømmer Marokospørgsmålet med en sjælden enstemmighed«³⁴⁵) og Zabernaf-færen i 1913 (»I Zabern er mine sympatier hos militæret«³⁴⁶), jvfr. s. 235.

Pastor Schmidt ønskede derfor heller ikke at gøre Fredsforeningen til en konkurrent til Den tyske Forening, selv om han kunne tænke sig en arbejdsdeling, hvorefter det praktiske kulturarbejde skulle varetages af Fredsforeningen, men hovedsagen for ham var dog at skabe et nyt sindelag inden for den nordslesvigske tyskhed,³⁴⁷ og først så kunne der »også på dansk side opstå et sindelag, der forsoner sig med den kendsgerning, at Nordslesvig hører til Tyskland«.³⁴⁸

Under disse omstændigheder kan det ikke undre, at pastor Schmidt før foreningens oprettelse havde forhandlet med Dryander og fået denne til at kontakte Den tyske Forening. Kredslæge Hansen i Haderslev, der, som adskillige andre, blev medlem af begge foreninger, takkede 29. oktober 1909 pastor Schmidt for tilsendelsen af Fredsforeningens foreløbige program³⁴⁹ og fortalte ham, at han samme aften havde haft besøg af Dryander. Denne havde været forbavset over, at Schmidt havde udsendt programmet uden hans vidende, hvorpå han fortalte, »at De [Schmidt] havde forhandlet med ham, og at han, på en måde i Deres navn, havde forhandlet med Den tyske Forening; denne havde forholdt

sig meget venligt og nedsat et udvalg på 6 herrer, der sammen med Dem og Deres venner skulle enes om enkelthederne i samarbejdet«.

Den tyske Forening havde på sin side ingen grund til at lægge sig ud med Fredsforeningen, der jo stort set ville beskæftige sig med det kulturelle arbejde, som Den tyske Forening havde forsømt. I sin årsberetning for 1909, der blev aflagt den 4. december,³⁵⁰ glædede Hahn sig over, at præsteforeningen og Fredsforeningen havde forladt deres modsætningsforhold til Den tyske Forening og hilste deres gode hensigter med sympati. Da der i marts 1910 var rygter om, at Hahn skulle være dommer i Kiel, henvendte man sig til gymnasielærer Graef i Flensborg, der var medlem af begge foreninger, og tilbød ham posten som Hahns efterfølger.³⁵¹ I et brev til Fredsforeningens sekretær, pastor Vogel i Holbøl, gjorde pastor Schmidt rede for sit syn på de to foreningers forhold til hinanden:³⁵² »Jeg anser det for tåbeligt, direkte at angribe Den tyske Forening; den har nu engang samlet tyskheden og vil efter alt at dømme forblive hovedorganisationen. Vi må imidlertid ønske og håbe, at nye synspunkter efterhånden må vokse sig store og gøre sig gældende i dens kredse. Det vil vi hjælpe med til, idet vi frimodigt gør rede for vor mening og gennem vor sags ret og sandhed lokker alle bedre elementer i den gamle forening frem, så de efterhånden overtager ledelsen«. Da det var umuligt at undgå, at der kunne komme kurrer på tråden i foreningernes forhold til hinanden, udpegedes Vogel den 24. april 1910³⁵³ (efter forhandlinger med Hahn) til mellemmand, der skulle holde Den tyske Forening underrettet om Fredsforeningens foretagender. Den tyske Forening skulle udpege en tilsvarende mellemmand.

Ingen mellemmand kunne dog fjerne det dårlige indtryk, som Hahns person gjorde på Fredsforeningens ledende mænd. »Hvad siger De dog til dette kort fra Hahn«, spurgte Vogel i september 1910. Han fandt det beklageligt og overraskende, at Hahn efter i så mange år at have ledet »den organiserede tyskhed«, fortsat kun bedømte alt som god eller dårlig taktik. Schmidt svarede:³⁵⁴ »Og nu Hahn! At han i det hele taget skriver et så skødeløst postkort og så denne naivitet: »Hvem vil oplyse Rade? De? Det lønner sig«, som om han troede, at man blandt fornuftige mennesker kun kunne komme til hans opfattelse. Man kunne næsten fortvivle over vore tyskeres synsvidde. Han er fører og har ikke den ringeste forståelse for modpartens opfattelse«.

Det idylliske forhold mellem de to foreninger varede ved i hele 1910. Så længe Fredsforeningen så sit hovedmål i at indblæse Den tyske Forening en mere etisk og tolerant ånd, kunne Hahn behandle Schmidts forening som en quantité négligeable. Fredsforeningen var på sin side

*Professor i teologi Martin Rade,
Marburg. Efter Sønderjyllands Hist.
V.*

optaget af at samle medlemmer og præsentere sine synspunkter på møder i og uden for Nordslesvig, men det spillede også en væsentlig rolle, at den ikke havde et klart program. Så sent som i oktober 1911 sagde Schmidt på en generalforsamling i Tinglev: »Vore mål bliver først lidt efter lidt klarere«. ³⁵⁵ Hahn måtte derfor i efteråret 1910 indrømme, at der var megen idealisme i Fredsforeningen, at dens kvartalsskrift »Stimmen aus Nordschleswig« ikke var polemisk, og at det var muligt for de to foreninger at eksistere ved siden af hinanden. ³⁵⁶

På dette tidspunkt var de politiske modsætninger mellem de to foreninger imidlertid kommet til udtryk på Fredsforeningens generalforsamling den 26. oktober. ³⁵⁷ Her havde pastor Theodor Tiedje fra Ravsted (en ældre broder til Johannes Tiedje) opfordret de tilstedeværende til at overveje, om det ikke var rigtigt at lade Fredsforeningen opstille en egen kandidat i 1. valgkreds. Han stod ikke ene med dette forslag, som Hahn i sin årsberetning for 1910 betegnede som »fordærveligt«. ³⁵⁸ Samtidig tog Den tyske Forening i en resolution afstand fra den liberale teologiprofessor Rade i Marburg, der var Tiedjes beskytter og nu vendt mod Den tyske Forenings ensidige informationer om Nordslesvig til den tyske presse, udsendte Grenzmarken-Korrespondenz, der fra november 1910 fik pastor Schmidt som medudgiver.

Kort efter stod Hahn og Schmidt for første gang over for hinanden på et møde, som Fredsforeningen den 21. november 1910³⁵⁹ afholdt i Kiel. På mødet, hvor flere kendte frisindede politikere tog ordet, betone Schmidt, at der var tale om en kamp for tyskheden, ikke mod danskheden. Hahn indskrænkede sig til at erklære, at han først ville se, om Fredsforeningen kunne præstere noget. Hans tilbageholdenhed, der sikkert skyldtes, at han ikke ville betone meningsforskellene mellem de to foreninger, faldt ikke i god jord i Den tyske Forening, og på dennes generalforsamling i Åbenrå den 4. december³⁶⁰ blev det på Martens' forslag besluttet, at der skulle afholdes et nyt møde i Kiel, til hvilket man også ville indbyde dem, der den 21. november havde talt mod Den tyske Forening.

Mødet fandt sted den 16. januar 1911³⁶¹ og overværedes af mere end 500 tilhørere. Hahn veg i sin polemik mod de frisindede ikke tilbage for at fremføre ekstreme standpunkter (han afviste »den internationale demokratisme af orientalsk præg«), medens han indrømmede, at Fredsforeningens førende ånder var ædle, varmt følede tyske mænd«. – En tilsvarende imødekommende holdning indtog Schleswigsche Grenzpost over for en tale, Vogel holdt på et af Fredsforeningen arrangeret møde i Flensborg den 10. februar,³⁶² hvor også Hahn var til stede. Vogel havde her bl.a. sagt, at tyskerne i Nordslesvig ikke måtte optræde som erobre, og beklaget sprogreskriptet af 1888. Hertil bemærkede bladet, at hans udtalelser for størstedelen kunne underskrives af Den tyske Forening.

Samarbejdsaftalen som mislykkedes

Forklaringen på denne forsonlige holdning var, at Graef og andre folk på Fredsforeningens højre fløj siden begyndelsen af januar havde søgt at få optaget drøftelser mellem de to foreninger, selv om Schmidt ikke ventede sig noget af dem.³⁶³ Hahn skrev den 24. januar til regeringen, at han var parat til det bedst mulige kompromis.³⁶⁴ En måned senere (den 22. februar)³⁶⁵ vedtog Fredsforeningens bestyrelse et forslag til en aftale med Den tyske Forening. Hovedpunktet var, at bestyrelsen var af den opfattelse, »at alt politisk valgarbejde ligger uden for vor foreningsvirksomheds rammer«. Den 10. marts enedes delegerede fra *de to foreninger om en aftale*,³⁶⁶ som Fredsforeningens bestyrelse enstemmigt godkendte den 19. april. Dens 4 punkter havde følgende indhold: 1) De to foreninger anerkendte hinandens selvstændighed og ville undgå ned-

sættende kritik af hinanden. 2) Fredsforeningen ville ikke opstille egne parlamentskandidater eller bekæmpe en fra tysk side opstillet kandidat. 3) Fredsforeningen vil hovedsagelig virke på det kulturelle område. 4) Skulle der opstå større saglige vanskeligheder ville de søge at nå til en venskabelig forståelse. Skønt denne aftale kun pålagde Fredsforeningen indskrænkninger og forpligtelser og faktisk placerede den i et afhængighedsforhold til Den tyske Forening, var Hahn ikke tilfreds.

Sagen var den, skrev han 26. marts³⁶⁷ til overpræsidenten, at Fredsforeningen havde fået kontakt med »det frisindede, stærkt demokratisk inficerede parti« i Kiel og med »rene demokrater« i Hamborg. Tilmed havde Fredsforeningen fået en lokalafdeling i Hamborg, og denne havde kundgjort, at den i nær fremtid ville afholde et diskussionsmøde i hvilket Delbrück, Naumann og H. P. Hanssen skulle medvirke. Fredsforeningen ville altså, konkluderede Hahn, virke for ufred i Nordslesvig, og aftalen mellem foreningerne måtte betragtes som en taktisk manøvre. »Fredsforeningen med dens tendens til at fordømme kampen mod danskheden forekommer mig derfor at være mere og mere betænkelig«. Hahn regnede derfor ikke med, at aftalen ville blive godkendt af Den tyske Forening, med mindre Fredsforeningen tog afstand fra sit demokratiske følgeskab. Det havde han også skrevet til pastor Schmidt.

Forklaringen på Hahns betænkelighed må ikke mindst søges i forløbet af det store diskussionsmøde i Hamborg den 4. marts,³⁶⁸ som modstandere af Rade havde indbudt til. Mødet formede sig som et opgør mellem Rade, støttet af bl.a. Schmidt og Vogel, og talere fra Den tyske Forening som Hahn og Strackerjan. Det opsigtsvækkende var ikke Hahns fanatiske angreb på Danmark og danske statsorganer (der byggede på materiale, Strackerjan havde sendt ham) og heller ikke Rades overlegne forsvar, men problematiseringen af Hahns og den preussiske regerings antidanske politik over for et rigstysk publikum. Den betydning, man tillagde mødet, fremgår også af, at H. P. Hanssen fik frisindede fra Kiel og folk som Tiedje og Schlaikjer til at tage til Hamborg for at støtte Rade.³⁶⁹

Pastor Schmidt kunne i vid udstrækning dele Hahns betænkelighed. Han ville heller ikke have Fredsforeningen gjort til »en del af den store liberal-politiske bølge, der nu går over Tyskland«. ³⁷⁰ Hamborgerne vil være kontakten mellem det store Tyskland og Nordslesvig, skrev han nogle dage senere. ³⁷¹ »Men der har vi så straks faren for, at de trækker os ind i det politiske. Demokraterne vil også opstille kandidater her oppe«.

Selv om Schmidt kunne berolige Hahn, hvad hans eget forhold til

demokraterne angik, var denne ikke tilfreds. Faren for demokratisk infiltration eksisterede stadig, og så længe Fredsforeningen bestod og ventilerede sine selvstændige meninger – undertiden i danske blade! – udgjorde den en stadig fare for Den tyske Forening på samme måde som den af Dryander oprettede Kreiswohlfahrtsverein til fremme af tysk kultur. Hahn stemte derfor den 8. april mod aftalen, da Den tyske Forenings forretningsudvalg tog stilling til den (af 9 medlemmer stemte kun 2 imod). Han glædede sig dog over, at Den tyske Forening ingen indrømmelser havde gjort.³⁷² Den 6. maj vedtog så hovedbestyrelsen efter en lang debat aftalen med 40 stemmer mod 29. Forsamlingen var endvidere af den opfattelse, at de tyske blade i Nordslesvig ikke skulle referere Fredsforeningens møder, og at Den tyske Forenings medlemmer ikke skulle gå til Fredsforeningens møder, endsiges tale på dem.³⁷³ Presseboykotten blev for første gang iværksat over for et møde, som Fredsforeningen den 8. maj afholdt i Hamborg, og som blev overværet af over 600. Schleswigsche Grenzpost omtalte dog mødets afholdelse og roste pastor Schmidt for venlige ord om Den tyske Forening, mens Vogel blev karakteriseret som »slesvig-holstensk partikularist af reneste vand« og »skarp demokrat«. Det hed også, at han var uden forståelse for »Staatsgesinnung« og »Nationalstolz«.³⁷⁴

Fredsforeningens afdeling i Hamborg var ikke alene en torn i øjet på Hahn, men også en ufordøjelig klump for pastor Schmidt. Der kunne man slet ikke acceptere de følelsesladede ord, hvormed Schmidt i en erklæring af 1. juni³⁷⁵ forsvarede sin godkendelse af aftalen mellem de to foreninger: »Det er den fælles tyske holdning, der forener os. Derfor må man ønske en fælles tysk kandidat«. Og videre: »Vi, der bor i Nordslesvig, kan ikke opfatte Den tyske Forening som en embedsmandsorganisation, der ønsker nationalhad og vold mod danskerne«. – Denne erklæring var fremkaldt af, at afdelingen i Hamborg (med dens mange nordslesvigske medlemmer) den 22. maj havde vedtaget en resolution, hvori den vendte sig mod aftalen, fordi Fredsforeningen havde påtaget sig at bekæmpe den tvangspolitik, som Den tyske Forening gik ind for, og fordi man ikke forstod, hvorfor Fredsforeningen for altid skulle give afkald på opstilling af egne kandidater. Hamborgafdelingens resolution fik pastor Schmidt til at henvise aftalens endelige skæbne til efterårsgeneralforsamlingen, mens Hahn benyttede lejligheden til at få Den tyske Forening til at gøre skarp front mod de tyske demokrater, hvis de ikke, som de frisindede foreninger i Nordslesvig, bøjede sig for dens ønsker. I sin halvårsberetning den 8.7. fordømte han »den doktrinære tyske radikalisme af den internationalt-plutokratiske retning«, ³⁷⁶ og på

hovedbestyrelsesmødet den 5. august fik han med 28 stemmer mod 19 vedtaget en resolution, der tilbageviste kritikken af Den tyske Forenings nytte, »som født af manglende sagkundskab og doktrinær verdensborgerånd« og vendte sig mod »det såkaldte demokrati«, hvis »angreb hviler på taktiske, udsigtsløse hensyn«. ³⁷⁷

På Fredsforeningens generalforsamling den 18. oktober³⁷⁸ gjorde pastor Schmidt på sin sædvanlige snørklede måde rede for aftale-sagen. »Vi har ikke villet, at man fratog os aktionsfriheden eller indskrænkede den ... I grunden udtaler Den tyske Forening lige så godt som vi, at den giver afkald på at opstille egne parlamentskandidater. Kandidaten opstilles af hele tyskheden; vi vil naturligvis søge at gøre vor indflydelse gældende. Hovedvirksomheden på det kulturelle område indrømmer man os gerne. Vi har imidlertid vor egen opfattelse af, hvad der hører derhen, og den er meget forskellig fra den, der er fremherskende i Den tyske Forening«. Hamborg-afdelingens talsmand, pastor Groos, spurgte, hvorfor man skulle slutte denne aftale, når den ikke havde stort at sige. Hvilken værdi havde det, at man lovede hinanden at føre kampen forment? »Hvad skal det mindretal, der er samlet i vor forening, gøre andet i kandidatspørgsmålet end at give efter, hvis den ikke vil handle selvstændigt?« Mødet endte med, at forsamlingen gav afkald på at godkende aftalen, uden dermed at forkaste den.

Denne uklare afgørelse førte til, at Den tyske Forening på sit hovedbestyrelsesmøde den 4. november erklærede, at den opfattede Fredsforeningens holdning som tegn på ringeagt, og at den ikke følte sig juridisk bundet af aftalen, men dog var rede til fortsat at holde aftalen af imødekommenhed. Fredsforeningens svar kom den 11. november: Den anså aftalen for opgivet, da en aftale, der byggede på imødekommenhed og venlighed, ikke var en aftale.

Aftalens tilblivelse i foråret 1911 havde været et udtryk for, at pastor Schmidt, og et ikke ubetydeligt antal af Fredsforeningens nordslesvigske medlemmer, så vidt muligt ønskede at arbejde hånd i hånd med Den tyske Forening. Dens ophævelse må derimod tilskrives flere faktorer, på den ene side den indre splid i Fredsforeningen mellem den konservative fløj i Nordslesvig og de demokratiske afdelinger uden for landsdelen, og på den anden side Hahns erkendelse af, at Fredsforeningen ikke ville få en massebasis og blive en farlig konkurrent til Den tyske Forening.

Den tyske Forening 1910-11

Nye vedtægter

Medens Fredsforeningen ved slutningen af 1911 vel havde 350 medlemmer, kunne Den tyske Forening pege på, at den i årene 1910/11 og 1911/12 havde haft en fremgang på ca. 900 medlemmer (ca. 500 i Nordslesvig, ca. 400 i det øvrige Slesvig-Holsten), og var nået op på et samlet medlemstal af 11.926 (6.766 i Nordslesvig, 5.160 i det øvrige Slesvig-Holsten). I de sydlige afdelinger havde fremgangen i disse to år været ca. 200 pr. år, men i Nordslesvig faldt næsten hele fremgangen på 1911. Tilvæksten koncentrerede sig overvejende om købstæderne, mens adskillige af afdelingerne på landet havde en mindre tilbagegang. Antallet af afdelinger var steget med 1 i Nordslesvig (Uge) og med 10 i Sydslesvig og Holsten til ialt 101.

Da der kun er bevaret medlemsfortegnelser fra afdelingerne i Åbenrå og Tønder, kan man kun anstille formodninger, når det gælder om at forklare bevægelserne i medlemstallet. Stilstanden i Nordslesvig i 1910 er det rimeligt at sætte i forbindelse med den uro i tyske kredse, der fulgte med Fredsforeningens oprettelse. Fremgangen i 1911 kan formentlig delvis forklares med en øget tilgang af kvindelige medlemmer i købstæderne (i Åbenrå, hvor fremgangen var meget stor, var der godt en fjerdedel kvinder, medens Tønder, hvor medlemstallet stagne-rede, havde under 10% kvindelige medlemmer), men måske i højere grad med den betoning af det kulturelle arbejde, som Den tyske For-enings nye vedtægter lagde op til.

Vedtægtsændringen blev oprindeligt fremkaldt af indførelsen af den nye rigsforeningslov i 1909, der bl.a. tillod kvinder at være medlemmer af politiske foreninger, men dens nærmere udformning blev sikkert på-virket af Fredsforeningens opståen. Den 5. februar 1910, et par dage før Fredsforeningens formelle oprettelse, udtalte Hahn på Den tyske For-enings hovedbestyrelsesmøde, at vedtægterne skulle gøres mere tids-svarende, så ledelsen fik en bredere og mere folkelig basis. Bestyrelsen skulle suppleres med 7 lokalt kyndige medlemmer fra forskellige stæn-der og kredse, og der skulle lægges større vægt på det kulturelle arbejde. De nye love vedtoges på foreningens generalforsamling i Sønderborg den 2. juli 1910.

Satzungen

des Deutschen Vereins für das nördliche Schleswig (Nordmarkverein.)

§ 1. Der „Deutsche Verein für das nördliche Schleswig“ (Nordmarkverein), gegründet am 19. November 1890 in Tostlund, hat seinen Sitz in Hadersleben. Der Verein soll eingetragen werden.*)

§ 2. Der Zweck des Vereins ist die Förderung des Deutschtums im nördlichen Schleswig.

§ 3. Diesen Zweck will der Verein besonders erreichen:

- 1) durch eine straffe Organisation aller reichstreuen Bewohner ohne Vertretung besonderer Parteianschauungen,
- 2) durch tätiges Eingreifen bei Wahlen, im Sinne der Einmütigkeit aller Deutschgesinnten,
- 3) durch regelmäßige gesellige Zusammenkünfte, welche der Stärkung nationaler Gesinnung, der Mehrung geistiger Interessen und der Förderung des sozialen Ausgleichs dienen sollen, und bei denen bildende Vorträge und würdige Aufführungen — auch in dänischer Sprache — darzubieten sind,
- 4) durch Errichtung deutscher Volksbüchereien und durch Verbreitung guten Lesestoffs für Erwachsene und für die Jugend,
- 5) durch Unterstützung einer unabhängigen, reichstreuen nord-schleswigischen Presse, durch Herausgabe der Vereinszeitschrift „Nordmar“ und durch Flugschriften,
- 6) durch Abwehr der reichsfeindlichen dänischen Agitation und durch Kennzeichnung ihrer Schädlichkeit,
- 7) durch Bemühung um die innere Gewinnung der ganzen Bevölkerung mittels Belehrung und Werbung,
- 8) durch Ansammlung von Fonds zu gemeinnützigen, namentlich Bildungs- und Unterstützungszwecken (Wehrschatz) und zu Wahlzwecken (Wahltschatz),
- 9) durch Beteiligung an Bestrebungen zur wirtschaftlichen Entwicklung.

§ 4. Der Verein leitet seine Angelegenheiten:

- 1) durch den Vorstand (geschäftsführenden Ausschuß) (§§ 5—10),
- 2) durch die Gesamtleitung (§ 11),
- 3) durch die Hauptversammlung (§§ 12—16),
- 4) durch die Ortsabteilungen (§§ 17—31).

* Dies ist geschehen am 15. Oktober 1910 bei dem Kgl. Amtsgericht in Hadersleben.

Foreningen bevarede sit gamle navn, men tilføjede i parentes »Nordmarkverein«, sikkert med Ostmarkenverein som forbillede. Den interessanteste bestemmelse i vedtægterne³⁷⁹ var omtalen af foreningens kulturelle aktivitet: »regelmæssige selskabelige sammenkomster, der skal tjene til at styrke det nationale sindelag, udvide de åndelige interesser og fremme den sociale udligning, og ved hvilke der skal bydes på danende foredrag og værdige forestillinger, også på dansk«. Der taltes endvidere om oprettelse af folkebiblioteker og udbredelse af godt læsestof. Man krævede også bekæmpelse af dansk agitation og påpegning af dens skadelighed. Forretningsudvalget skulle bestå af 12 medlemmer, heraf 7 uden specielle funktioner. Det skulle lede foreningens anliggender efter hovedbestyrelsens anvisninger. Hovedbestyrelsen skulle bestå af forretningsudvalget og lokalafdelingernes formænd; den var foreningens politiske ledelse. Ved stemmeafgivning i hovedbestyrelsen havde hvert medlem af forretningsudvalget 1 stemme og afdelingsformænd 1 stemme pr. påbegyndt 100 medlemmer. Hovedbestyrelsen valgtes på de halvårslige generalforsamlinger. De nordslesvigske afdelinger (fra Flensborg og nordpå) betalte årlig 50 Pf. pr. medlem til den fælles foreningskasse, de øvrige afdelinger afleverede hele medlemsbidraget. Som medlemmer optoges tysksindede over 18 år.

Forretningsudvalget domineredes nu ganske af hjemmetyskere. Næstformanden (Martens), sekretæren (Schröder) og kassereren (Schütze) boede i Haderslev. Blandt dets almindelige medlemmer var der foruden 4 gårdejere, også skibsreder Jebsen fra Åbenrå.

Hahn og Strackerjan forflyttes

Hahn havde lige siden marts 1910 ventet på at blive udnævnt til dommer ved overlandsretten i Kiel, og den 24. august meddelte han overpræsidenten, at han kunne vente at blive »Landgerichtsdirektor« og bevare sin formandspost i Den tyske Forening. Den 7. oktober bragte Grenzpost meddelelse om Hahns forfremmelse (fra 1. november), og 10. oktober bragte bladet en kommentar, hvori det hed: »Vi er blevet bemyndiget til at erklære, at Hahn er villig til at lade sig genvælge til formand for Den tyske Forening. Forfremmelsen er netop sket for også fremover at gøre det muligt for foreningens fortjente formand at fortsætte sin hidtidige nationale virksomhed«. Denne formulering fik overpræsidenten til at sende en forespørgsel til landråden i Haderslev: Fra hvem havde bladet fået sin »bemyndigelse«? Var det fra Hahn, oplys-

ningerne om den påståede indre sammenhæng vedrørende hans forbliven i provinsen stammede? Sagen blev ikke bedre af, at den tyske presse derpå bragte en notits, hvori det hed, at Hahn havde fået sit nye embede i en så forholdsvis ung alder for at bevare hans politiske arbejdskraft, og at »dette er et udtryk for den meget store og påskønnelsesværdige velvilje som de højere og højeste justitsmyndigheder viser den tyske forsvarskamp i Nordslesvig«. Denne formulering fik en hård medfart i det officciøse Flensburger Norddeutsche Zeitung for 20. oktober: »Denne forherligelse kan ikke være behagelig for hr. Hahn. Tværtimod. Hans dygtighed som jurist, der sikkert er årsagen til hans forfremmelse, ned-sættes kun af den slags notitser. Vi ser heri også en bebrejdelse mod justitsmyndighederne, hvis objektivitet ved forfremmelser og besættelser af højere dommerembeder drages i tvivl«. Sagen afsluttedes den 29. oktober med, at Dryander ganske kort meddelte v. Bülow, »at Grenzpost er blevet bemyndiget af hr. Hahn, og at de pågældende oplysninger stammer fra ham«.

Den forfængelighed, der lyste ud af de nævnte pressemeddelelser, var i disse år blevet til et karakteristisk træk hos Hahn. Den fremgik f.eks. også af et brevkort, som Hahn den 7. marts 1909 sendte til formanden for den nyoprettede afdeling i Tønder,³⁸⁰ åbenbart med offentliggørelse for øje. Hahn havde lige fået oprettet nye afdelinger i Rudbøl og Horsbøl og skrev i den anledning: »På begge møder blev taleren, dr. Hahn, hyldet med ovationer. Hans saglige og folkelige stil og varme fædrelandskærlighed gjorde et meget godt indtryk«. Med denne vurdering af sig selv var Hahn også overbevist om, at ikke blot Den tyske Forenings, men også tyskhedens skæbne i Nordslesvig var afhængig af hans personlige indsats. Han overså imidlertid, at hans position måtte svækkes af, at han fra nu af kun kunne gæste Nordslesvig i ny og næ.

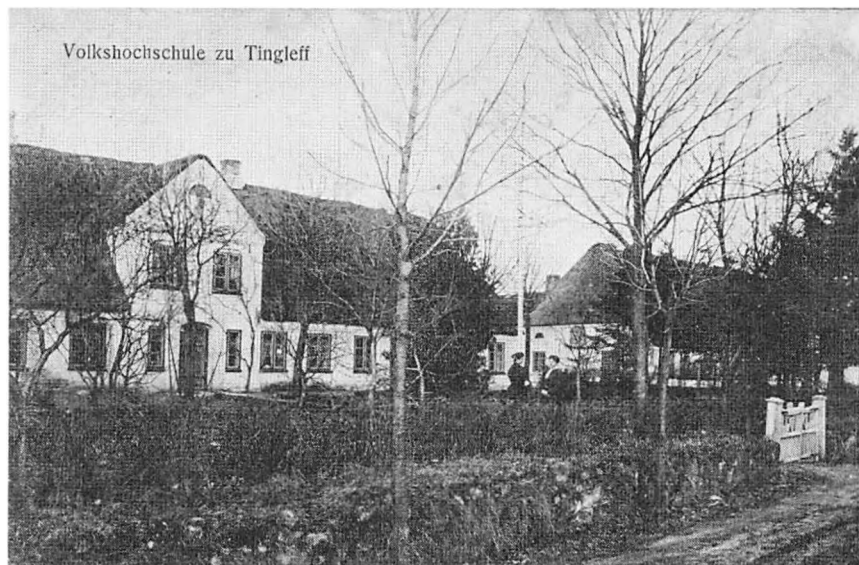
Mange, især danskere, troede i 1910, at med Hahn var »Køllerstyrets sidste mand« blevet fjernet fra Nordslesvig, og at forflyttelsen var endnu et led i den imødekommende politik over for danskerne. Det var ikke rigtigt, først og fremmest fordi regeringspolitikken på dette tidspunkt allerede var skiftet fra »mild« til »streng«, men især fordi forflyttelsen blev set i forbindelse med Strackerjans fjernelse fra redaktørposten ved Schleswigsche Grenzpost i 1909. Så vidt man kan se, var sagen imidlertid dengang en ganske anden. Det var Strackerjans fanatiske og ubeherskede – og derfor ubekvemme – artikler, som, efter at Strackerjan atter og atter var blevet dømt i injuriersager, havde tvunget regeringen til ostentativt at sætte ham stolen for døren. Strackerjan var den 14.10.1909 blevet idømt en bøde på 500 mark (et helt usædvanligt stort

beløb), fordi han i sit blad havde kaldt H. P. Hanssen for højforræder. Allerede før domsafsigelsen var der i de bestemmende kredse enighed om, at Strackerjan skulle sendes på sygeorlov, vende tilbage til redaktørstolen, men så definitivt få sin afsked. Sådan gik det også, men det betød på ingen måde, at hans indflydelse af den grund blev mindre; han overtog nemlig ledelsen af et nydannet pressebureau, der forsynede både landråder og højere embedsmænd, Grenzpost og den øvrige tyske presse med regeringsvenlige meddelelser om forholdene i Nordslesvig og Danmark. Det var fortsat staten, der lønnede ham.

Behandlingen af Strackerjans benådningsansøgning viser på det skarpeste, i hvilken grad det preussiske statsstyres nationalisme skubbede moralske og juridiske betragtninger i baggrunden.³⁸¹ Overpræsident v. Bülow, der nu fandt styrke i at knytte sig nøje til den nye magtlystne generation, udtalte i anledning af ansøgningen, at Strackerjan havde givet udtryk for de tyske nordslesvigeres retsfølelse, da han kaldte H. P. Hanssen for en landsforræder; en benådning ville stemple den danske agitation i overensstemmelse med Strackerjans karakteristika af den. Indenrigsministeren (v. Dallwitz) mente, at det talte til gunst for Strackerjan, at han havde gjort den uselviske bekæmpelse af H. P. Hanssens løsrivelsesbestrebelse til sin livsopgave; der var tale om en redaktionel lapsus; Strackerjan havde en pletfri karakter. Da bøden, på grund af de mange forudgående domfældelser, ikke helt kunne eftergives, foreslog han den nedsat til 50 mark. Den 26. september blev Strackerjan benådet af Wilhelm II i overensstemmelse med denne indstilling, og den 15. november efterfulgtes han definitivt som redaktør af den mere moderate, men også mere farveløse Egon Trümpener fra Aachen, som også havde været redaktør af Zweibrückener Zeitung.

Den tyske Forening og det kulturelle arbejde

Hvad nu Den tyske Forenings kulturelle virke angik, var der almindelig enighed om, at denne side af foreningens arbejde først for alvor havde gjort sig gældende fra omkring 1910. I sin årsberetning for 1910³⁸² udtalte Hahn, at Den tyske Forening havde udviklet sig til en organisation, som også tog et stortilet arbejde op for at fremme den tyske kultur og den økonomiske udvikling i Nordslesvig. Den ville også fremme den sociale udligning »og er nu en sand folkelig forening«. Det var den almindelige mening, at de nye vedtægter og dermed betoningen af kulturarbejdet simpelthen var fremtvunget af Tiedjes kritik.³⁸³ I 1911

*Den tyske folkehøjskole i Tinglev åbnede 1905 i gdr. Jakob Hansens gård.
Foto ca. 1905-07. Hist. Saml. f. Sønderjylland.*

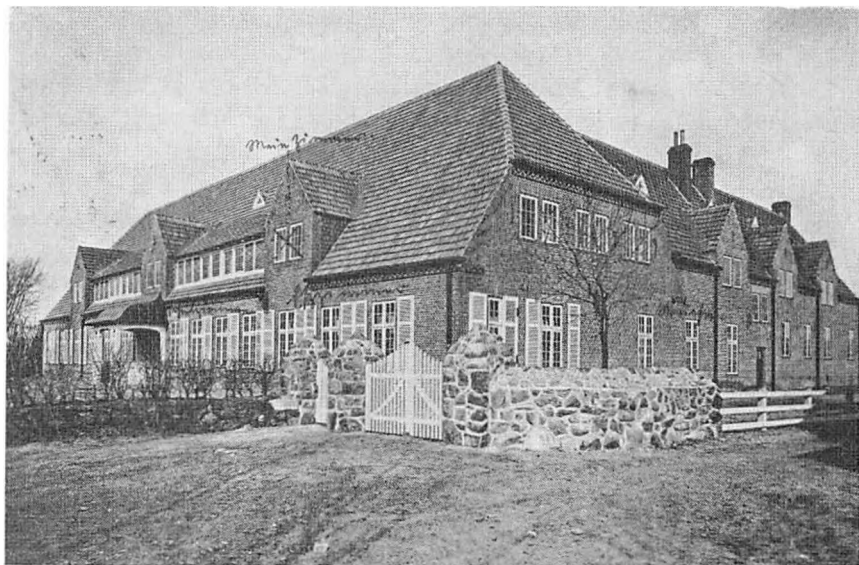
kunne man allerede se lidt klarere. A. Svensson³⁸⁴ citerede det gode råd, Rade efter Hamborg-mødet i januar 1911 havde givet »tvangs-tyskerne«: »Når Den tyske Forening forstår at tyde tidens tegn, står den foran en alvorlig afgørelse. Med den blotte danskerbekæmpelse går det ikke længere. Den må udføre mere kulturarbejde, end der her og der måske allerede er gjort. Den må overtage Fredsforeningens program, så godt den kan – thi dér, i Fredsforeningen findes de positive ideer.« »Dette råd«, fortsatte Svensson, »har Den tyske Forening i virkeligheden lagt sig på sinde«.

Det er imidlertid af væsentlig betydning at gøre sig klart, at uanset hvor meget hensynet til Fredsforeningens konkurrence kan have påvirket udformningen af Den tyske Forenings vedtægter og dens interesse for det kulturelle arbejde, så var det frygten for den danske bevægelses stadige fremgang, som i disse år var den afgørende faktor i Den tyske Forenings beslutningsproces. Den blotte proklamation »Mere arbejde for tysk kultur« rørte ikke ved foreningens centrale arbejdsopgave: Nordslesvigs germanisering ved statsmagtens hjælp. Pastor Schmidt stod derfor også ganske afvisende over for Den tyske Forenings kulturarbejde. Til Vogel skrev han den 15. december 1910.³⁸⁵ »Det drejer sig

jo i hovedsagen om økonomisk støtte, men ikke om skabelse af en fortrøstningsfuld, rolig ånd, præget af kappestrid i den nationale kamp. Vi må dog sætte os imod, at man måler kulturarbejde med penge«.

Den tyske Forenings kulturelle arbejde havde gennem mange år bestået i at arrangere de »tyske aftener«, som med deres blanding af tysk patriotisme, oplysning og adspredelse af mange slags havde tiltrukket folk langt uden for foreningens egne rækker. I årene omkring 1910 var deres betydning imidlertid meget reduceret, og det ser ud til, at det overvejende var Den tyske Forenings egne medlemmer, der mødte op på dem. De var ikke længere nogen fare for det danske, og den 8. oktober 1910 skrev redaktør Svensson i Dybbøl-Posten: »... disse sammenkomster prægede da også en overgang først og fremmest Als. Fornøjelsessyge mennesker fandt, at det var en uskyldig og billig tidsfordriv, og således skete det, at også sløje danske folk reves med af fortyskningsfesterne. Man måtte til tider undre sig over, hvor mange det lykkedes at få med ved slige lejligheder«. Det, der vendte folks opmærksomhed bort fra de tyske aftener var vel – foruden en klarere nationalbevidsthed – det stadig større antal danske foreninger af alle slags og navnlig de flere og flere danske forsamlingshuse, der dannede rammen om dem.

Om tilbagegangen for de tyske aftener findes der en række vidnesbyrd. De omtales ikke mere i Den tyske Forenings årsberetninger, og de, der nævnes i Schleswigsche Grenzpost, blev tilsyneladende besøgt dårligere og dårligere. Bladet nævner for 1909 ialt 1.905 gæster, for 1910 1.236 og for 1911 585. Heroverfor stod der ganske vist i hvert af årene tyske aftener, hvis besøgstal ikke nævnes; man må regne med, at det altid har drejet sig om små tal, som man ikke ville sætte i avisen. Det største antal tyske aftener var ifølge Grenzpost 15 i 1910 (kun for de 5 er antallet af besøgende opgivet). Nogle pressemeddelelser peger i samme retning: I anledning af den tyske aften i Toftlund 24. marts 1909³⁸⁶ klagedes der over, at besøget ikke var så godt, som man var vant til. Ved en tysk aften i Elstrup på Als den 3. oktober 1909,³⁸⁷ hvor Hahn var taler, var kun 75 til stede, skønt den lokale afdeling af Den tyske Forening havde 130 medlemmer. Hahn fandt da også anledning til at udtale, at dette rum ikke tidligere havde kunnet rumme de mange gæster, der mødte op ved de tyske aftener. Nu var der kun den mest trofaste kerne af dem, der åbent vedkendte sig den tyske farve, mødt op. I 1910³⁸⁸ opfordrede en indsender i Grenzpost til at bruge mere sønderjysk på tyske aftener, da folk ellers troede, at man ville udrydde deres danske modersmål. I juli 1910 besøgte Hahn Als for at studere dansk

Den nye højskolebygning i Tinglev, indviet 25. november 1908. Foto 1908-10. Hist. Saml. f. Sønderjylland.

politik og agitation. »Og jeg må sige – skrev han til v. Bülow³⁸⁹ –, at den ungdoms agitationer er uanet frygtelige! Man må frygte, at hele ungdommen på landet, også fra tyske og loyale familier, forsvinder, hvis der ikke findes midler og muligheder«. I den store afdeling i Hellevad i den vestlige Åbenrå kreds synes der overhovedet ikke at være afholdt tyske aftener efter 1909.³⁹⁰ Afdelingen i Tønder, hvis formand var seminarielærer Christen Grøndahl (Vogels svoger), havde derimod en solid basis i seminariet og holdt mange velbesøgte foredragsaftener om bl.a. nationaløkonomiske og litterære emner.³⁹¹

Den tyske Forenings forsømmelse af kulturarbejdet var særlig påfaldende, hvad de *tyske folkehøjskoler* angik. Skønt det blev indrømmet fra alle sider, at det bedste middel til at forebygge den danske ungdoms besøg på kongerigske højskoler ville være oprettelsen af tyske højskoler i Nordslesvig, foretog Den tyske Forening sig intet i så henseende. I 1905 blev der stiftet en *tysk nordslesvigsk højskoleforening*, hvis formand var landråd Rogge i Tønder, og i hvis bestyrelse også pastor Schmidt fik sæde. Den kan i flere henseender regnes for Fredsforeningens forløber og fik i årenes løb mange flere medlemmer end denne. Foreningen åbnede bl.a. med støtte fra dispositionsfonden i december

1905 en folkehøjskole for unge piger i Tinglev med Elisabeth Reuter, der senere sluttede sig til Fredsforeningen, som forstanderinde.³⁹²

De tyske myndigheders interesse for folkehøjskoler og andre ungdomsskoler og for ungdomsarbejdet i det hele taget fik først betydning efter 1907, da ønsket om statsstøtte til dem blev optaget på v. Bülow's program og viste sig at være det eneste punkt, der uden større vanskelighed lod sig realisere. Højskolen i Tinglev udvidedes i 1908 for ca. 90.000 mark (hvortil, foruden staten, bl.a. Tønder kreds ydede tilskud). En folkehøjskole for unge mænd opstod 1909 i Nordborg slot (ombygningen, der kostede 125.000 mark, måtte for en stor del bæres af staten, da Sønderborg kreds ikke ville yde noget bidrag); dens forstander, Frederik Christensen, lagde skolens stil tæt op ad de grundtvigske højskoler; for at skaffe den vækstbetingelser på Als indførtes dansk som valgfrit fag. En tredje højskolelignende skole opstod 1911 i Arnum i Haderslev kreds; for at undgå det danskagtige navn folkehøjskole valgte man betegnelsen husholdningsskole; den ejedes formelt af den af Dryander oprettede Kreisschulverein. Foruden højskolerne støttede staten bl.a. en husholdningsskole i Gråsten (1909), en husholdningsskole i Haderslev (1910) og en landbrugsskole i Tønder (1911); af de obligatoriske efteruddannelsesskoler (Fortbildungsschulen), som man ventede sig særlig meget af i germaniseringsarbejdet, oprettedes der efterhånden 20 (heraf 9 i Haderslev kreds). I 1911 blev bevillinger til ungdomsarbejdet optaget som en særlig post på statsbudgettet, og i 1913 fik Slesvig-Holsten heraf tildelt et beløb på 50.000 mark, der navnlig skulle bruges der, hvor der ikke kunne regnes med kommunale og private midler til formålet og derfor heller ikke til statstilskud. Pengene skulle især bruges til ungdomshjem i Åbenrå, Haderslev, Sønderborg og Tinglev, hvor de skulle udgøre en modvægt mod de danske forsamlingshuse.³⁹³

Hele denne aktivitet synes at være gået helt uden om Den tyske Forening. Først i 1909 begyndte den at bevilge stipendier til tysksindede nordslesvigske elever, der ville besøge højskolerne i Tinglev eller (navnlig) Mårkær i Angel. Foreningens samlede bevilling til stipendier steg hurtigt fra 1610 mark i 1909 til 3172 mark i 1910 og 6589 mark i 1911; for 1912 budgetterede man med 12.000 mark. Til ophold på højskoler o.l. bevilgede Den tyske Forening i 1910 23 stipendier, men i 1911 allerede 53 (heraf 33 til højskoleophold).³⁹⁴

Den tyske Forening fortsatte med at lægge særlig vægt på uddeling af stipendier, dels fordi man på denne måde ville konkurrere med den støtte, som sønderjyske elever på kongerigske skoler nød godt af, og dels

Husholdningsskolen i Haderslev, oprettet 1910, er et eksempel på de tyske myndigheders interesse for ungdomsarbejdet i årene efter 1907. Haderslev byhist. Arkiv.

fordi foreningen på denne måde regnede med at kunne øve nationalpolitisk indflydelse på eleverne og drage fordel af at optræde i giverens rolle. Det var disse sidste motiver, som i efteråret 1910 fik Hahn til at henvende sig til handels-, landbrugs- og kultusministeren for at få dem til at stille pengemidler til rådighed for Den tyske Forenings uddeling af stipendier.³⁹⁶ Overpræsident v. Bülow opfattede den politiske situation ganske som Hahn og talte om den »immer weitere Kreise umfassende Verschleppung auf die dänischen Auslandschulen«, men måtte samtidig, ligesom ministrene, tage afstand fra, at staten lod en privat forening uddele statsstøtte. Den tyske Forening måtte dog gerne gøre opmærksom på eventuelle ansøgere til de forskellige stipendier, og han stillede i udsigt, at staten ville sætte sine stipendiefonds i vejret. Der kunne heller ikke blive tale om, at foreningen fik overladt statsmidler for at udvide sit arbejde blandt ungdommen; det var landråderne, der rådede over bevillinger hertil. – Der er måske grund til specielt at omtale et enkelt af Hahns andragender, nemlig det, der angik unge nordslesvigeres anbringelse som skibsdrenge på kystfartøjer. På skole-skibe ville de nemlig, skrev Hahn, ikke falde til på grund af deres sprog

og dannelse. Spørgsmålet blev forelagt landråderne i Sønderborg og Åbenrå, og det viste sig, at de i denne sag var enige i deres afvisning af Den tyske Forening. »Det bør være landråden, kredsens befolkning henvender sig til i sådanne sager«, skrev v. Uslar, »og ikke til en privat forening, der er forhadet hos hele den danske befolkning, og som en stor del af den tyske befolkning ikke ligefrem anser for at være nødvendig.« Også v. Tschirschnitz var modstander af en indsnævring af statens arbejdsområde og skrev: »Med den tilbøjelighed, som ledelsen af Den tyske Forening har til af politiske grunde at begive sig ind i de mest forskelligartede områder inden for det økonomiske og offentlige liv, er der fare for sammenstød med statsorganerne, som alene må have ansvaret«.

Alt, hvad Den tyske Forening rørte ved, fik et snævert politisk indhold. De store ord om, at Den tyske Forening ville tage et kulturelt arbejde op i konkurrence med danskerne og Fredsforeningen førte altså kun til større stipendiebevillinger, bortset fra, at Die Nordmark fra 1909 bragte en række populære artikler om Hertugdømmernes historie.

Kredsvelfærdsforeningen i Haderslev

Denne åbenbare uformuenhed hos Den tyske Forening førte til, at landråd Dryander den 10. oktober 1910³⁹⁷ fik oprettet en »*Kreiswohlfahrts-Verein*«, som i Haderslev kreds skulle »fremme den tyske befolknings åndelige og økonomiske liv«. Den skulle derfor tage sig af biblioteksvæsenet, tysk selskabelighed, »især de af Den tyske Forening arrangerede tyske aftener«, forbindelsen med det øvrige Slesvig-Holsten, den tyske presse og ungdommen samt etablere retshjælp. Der skulle dannes udvalg for biblioteksvæsen, selskabelighed, pressen og ungdomsarbejdet. I bestyrelsen sad, foruden Dryander, Martens fra Den tyske Forening. I presseudvalget sad bl.a. Dryander (formand) og Strackerjan. Støtten til den tyske presse i kredsen udbetaltes fra nu af af presseudvalget. På biblioteks- og selskabelighedsudvalgets første møde drøftede man især de tyske aftener, »som i høj grad trænger til berigelse og åndelig løftelse«, navnlig den tyske sang var mangelfuld. Man opstillede en liste over foredragsholdere. Formanden meddelte, at man planlagde udgivelse af en dansk almanak.

Velfærdsforeningen skulle åbenbart tage sig af det kulturelle arbejde, som Den tyske Forening ikke magtede, og specielt bistå landråden, hvad anvendelsen af statens bevillinger til kulturelle formål angik.

Velfærdsforeningens oprettelse var et tegn på Den tyske Forenings utilstrækkelighed. Denne opfattelse gav Hahn også udtryk for i et brev til Strackerjan:³⁹⁸ »I fortrolighed, i største fortrolighed vil jeg endnu sige til Dem, at Dryanders holdning til Den tyske Forening volder mig alvorlige bekymringer. Jeg har en følelse af, at han værdsætter os mindre, og at han måske tilmed gerne vil svække os af hensyn til sin egen magtstilling.« Med Velfærdsforeningen er den første rivaliserende forening [Nebenverein] blevet skabt«, fortsatte Hahn, »og derved har Fredsforeningen fået vind i sejlene«. Hahn kunne selvfølgelig gå af så foreningen kunne få et bedre forhold til landråderne, men det ville føre til, at den mistede adskilligt af sin agitationskraft.

Strackerjan reagerede endnu skarper end Hahn og sendte samme dag et brev til Dryander, hvori han talte om Fredsforeningens »almenskadelige virksomhed« og erklærede, at »ære og samvittighed« tvang ham til at tage afstand fra kredslæge Hansen som bestyrelsesmedlem og redaktør Trümpener som en mand, der til stadighed begunstigede denne forening politisk. Han meldte sig derfor ud af Wohlfahrtsverein, hvor de to indtog fremtrædende stillinger. – I et takkebrev til Strackerjan kom Hahn den følgende dag ind på Den tyske Forenings overlevelseshancer og opregnede dens (og Hahns!) venner: hertug Ernst Günther, rigskansler v. Bethmann-Hollweg, indenrigsminister v. Dallwitz, grev Rantzau-Rastorf og endelig udenrigsminister v. Kiderlen-Wächter. »Jeg mener derfor, at vore sager endnu i lang tid vil stå sig godt«. Hvad Fredsforeningen angik, ville han kraftigt betone, at den direkte tog sig af demokratiets og indirekte af danskernes sager. Han anså det derfor for utilladeligt, at statsebedsmænd som kredslæge Hansen direkte fremmede Fredsforeningen og ville søge audiens hos overpræsidenten for at tale med ham om Fredsforeningen.

Hahns forhold til v. UsLAR var og blev dårligt. Den 20. august 1910 søgte Hahn at lægge pres på v. UsLAR ved i et brev til ham at påberåbe sig overpræsidentens sympati og hertug Ernst Günthers støtte. Han ville nu holde agitationsmøder i Løjt og Klipleve og regnede med, at v. UsLAR også mente, at forvaltningen og det folkelige virke måtte gå hånd i hånd, og den vældige danske folkebevægelse nord og syd for grænsen kunne der kun sættes en stopper for ved hjælp af et ansvarligt tysk nationalt virke. v. UsLAR skrev herpå til overpræsidenten: »Samtlige ældre, besindige mænd, deriblandt alle amtsforstandere, anser det for ubetinget påkrævet, at roen ikke forstyrres i Åbenrå kreds af møder o.l. af Den tyske Forening«. v. Bülow pålagde v. UsLAR, at han i sit svar til Hahn erklærede sin principielle tilslutning, men tog forbehold med hen-

Til det tyske foreningsliv hørte også de tyske sangforeninger. Her går Liedertafel i Haderslev i optog ca. 1910. Haderslev byhist. Arkiv.

syn til Åbenrå kreds. Dette skete. Forholdet til Uslar blev ikke bedre af, at der i begyndelsen af 1911 blev oprettet en lokalafdeling af Den tyske Forening i Uge, tilmed med amtsforstanderen som formand. v. Uslar, der aldrig havde deltaget i Den tyske Forenings møder, efterkom ikke en invitation til at overvære generalforsamlingen i december 1911 »under henvisning til den fornødne objektivitet«. ³⁹⁹

Medens Den tyske Forening søgte at nå til en modus vivendi med Fredsforeningen fastholdt den urokkeligt sin stejle holdning til alle den danske bevægelses livsytringer og anså fortsat indsættelsen af statens magtmidler for det bedste middel i germaniseringens tjeneste.

Den tyske Forening og kirken

Udviklingen på det kirkelige område bekymrede den meget. Den uro, der havde ført til Fredsforeningens dannelse, var for en stor del af kirkelig oprindelse, og den stærke vækkelse, der gik hen over landsdelen i disse år, var af dansk oprindelse, Indre Mission tog i stigende grad positiv stilling til den danske bevægelse, den kongerigske KFUM satte

sit præg på de kristne ungdomsforeninger og de yngre præster nærmede sig disse stærke folkelige strømninger. Rigsdansk trængte frem som hjemmesprog i præstegårdene og som præsternes indbyrdes sprog.⁴⁰⁰

Den tyske Forenings reaktion på denne udvikling var betegnende for den. Hovedbestyrelsen besluttede den 7. maj 1910, at der så vidt muligt i hvert sogn skulle indføres mindst 1 tysk formiddagsgudstjeneste om måneden på øvrighedens anordning. Indførelse af nogle få tyske gudstjenester efter lokale ansøgninger måtte afvises på grund af de ubehageligheder, der fulgte med disse andragender.⁴⁰¹ Præsteforeningen afviste resolutionen på sit møde i Åbenrå den 12. maj og betonedede, at hensynet til forældrenes ønsker og til modersmålet måtte være afgørende ved løsningen af kirkelige spørgsmål.⁴⁰² Den tyske Forenings generalforsamling den 2. juli bekræftede imidlertid resolutionen, og Hahn betonedede kirketugten som et egnet middel mod »det danske sektvæsen«.⁴⁰³ – I 1911 vendte Den tyske Forening sig mod, at de danske sprogfordringer igen var blevet fremført på årets provstesynoder: »Det må fordømmes, at synoderne misbruges som tumleplads for nationale lidenskaber«.⁴⁰⁴

På samme hovedbestyrelsesmøde (4.11.1911) tog Den tyske Forening stilling til problemet om »de hjemløse«, dvs. de før 1898 (da den danske indfødsretslov blev ændret) fødte børn af indvandrede danske statsborgere, som hverken havde dansk eller tysk statsborgerskab. Behandlingen af dem blev nu, ligesom i sin tid optanterne og optantbørnene, et barometer for den tyske politiks strengthed. Fra 1909 var myndighederne begyndt at nægte de hjemløse bosættelsestilladelse, når de ville gifte sig, med mindre de flyttede syd på; søgte de at omgå lovbestemmelserne, blev de udvist. Det danske parti krævede her overfor, at de hjemløse blev naturaliserede ligesom optantbørnene var blevet det, men indenrigsminister v. Dallwitz afviste kravet under henvisning til de dårlige erfaringer man havde gjort med de naturaliserede optantbørn.⁴⁰⁵ Siden 1908 havde Den tyske Forening krævet standsning af »den vældige indvandring«. Hahn forlangte nu, at de hjemløse skulle behandles som polske landbrugsarbejdere fra Rusland og Østrig, altså vende hjem, når sæsonen var slut.

Forstærket tysk nationalisme

Den tyske Forenings kurs blev i disse år, ligesom tidligere, lagt i overensstemmelse med regeringens politik. Efter at v. Bethmann-Hollweg var blevet rigskansler i 1909, fortsattes rykket mod højre med udnæv-

nelsen af altyskernes ven v. Kiderlen-Wächter i juni 1910 til tysk udenrigsminister efter Hahns fjende, v. Schön, og med v. Dallwitz' overtagelse af posten som preussisk indenrigsminister efter Fr. v. Moltke. I takt hermed skærpedes den nordslesvigske politik, som ingen længere kunne kalde mild.

Overpræsident v. Bülow var blandt de forreste i denne strøm. Hans danskfjendtlighed og krav om tyske magtdemonstrationer var nu så udtalt, at hans udtalelser endog fremkaldte undrende randbemærkninger i indenrigsministeriet. En stor indberetning af 22. september 1910⁴⁰⁶ om »den politiske situation i Nordslesvig« indeholdt bl.a. følgende betragtninger: Jo før man lader den danske regering vide, at den preussiske stat ikke ubevægeligt vil se på, hvordan preussiske statsborgere planmæssigt opdrages til dansk sindlag, des bedre drager man omsorg for den preussiske stat, thi den vigtigste forudsætning for at vinde Nordslesvig er, at der bliver ro, og det kan ikke ske, så længe det danske folk får lov til åbenlyst at begå fjendtlige handlinger mod den preussiske stats interesser. Den danske regerings forespørgsler og forestillinger vedrørende Nordslesvig bør ikke besvares. Danskerne skal blive klar over, hvor fuldstændigt håbløse deres ønsker med hensyn til Nordslesvig er.

Endnu tydeligere og kraftigere udtalte han sig, da han den 24. maj 1911 havde en tre timer lang samtale med Aage Friis, der var det danske udenrigsministeriums konsulent i det sønderjyske spørgsmål.⁴⁰⁷ Tysklands imødekommende politik havde vist sig at være et fuldstændigt fejlgreb. v. Bülows syn på de nordslesvigske problemer sammenfattede Friis således: »Danskheden i Nordslesvig skal forsvinde, da det, selv om dens eksistens kan være ret ufarlig for Tyskland, er uden interesse for Tyskland at bevare den. Den vil forsvinde, når støtten fra Danmark ophører, og dette bør fremtvinges ved tryk fra tysk side«. Han truede flere gange med tysk intervention i Danmark: »Der kunne vel tænkes en slags protektorat med en vis indskrænkning af Danmarks suverænitet, især når man stadig skaber os vanskeligheder i dette grænsespørgsmål«. Friis bemærkede dog, at han ikke var sikker på at have det tyske udenrigsministerium med sig.

Fra overpræsidenten sivede denne bedømmelse af situationen hurtigt nedad i hierarkiet. Landråd Dryander talte i et brev til stiftamtmand Stemann i Ribe⁴⁰⁸ om »den ligefrem frivole sønderjyske rus« og om »de stakkels nordslesvigere«, »som tvinges ind i en indre konflikt, i forhåbninger og ønsker, hvis opfyldelse, hvert fornuftigt menneske anser for udelukket«.

Bedømmelsen af de dansk-tyske forhold svarede til den herrefolksideologi, der i disse år mere og mere greb om sig i Tyskland. Schleswigsche Grenzpost bragte 4. marts 1911 en stor artikel, »Lighed og ulighed i folkenes liv«, (vendt mod en artikel i Fredsforeningens tidsskrift) hvori det bl.a. hed: »Vi forlanger af alle tyskfølede en sund national egoisme og kan ikke have noget tilovers for kosmopolitiske humanitetstanker«. »Historien viser, at folkenes kamp om det nationale hegemoni er et naturligt og nødvendigt fænomen«. Der findes ingen menneskehedskultur, men kun en kultur, båret af race og folk.«

Hahns udtalelser var i disse år på tilsvarende måde mere højrevendte, nationalistiske, chauvinistiske og racistiske end nogensinde tidligere. På en tysk aften i Christiansfeld talte han⁴⁰⁹ om den tyske kulturs fremtrængen i det selv kulturløse Danmark. En halv snes dage senere talte han på Åbenrå-afdelingens generalforsamling⁴¹⁰ om danskerne, der desværre blev støttet af den jødisk-demokratiske presse. Den 5. august 1911 fik han hovedbestyrelsen til at vedtage en resolution (men dog kun med 28 stemmer mod 19) mod »de såkaldte tyske demokrater« og deres »doktrinære verdensborgerånd«.⁴¹¹ Han var gentagne gange taler på altske møder: På det nordelbiske distrikts møde i Lübeck den 23. oktober 1910 bebrejdede han Preussen, at det først i slutningen af 70'erne var slået ind på en national politik i Nordslesvig og erklærede, at hvis man havde holdt ved Køllerpolitikken i tyve år, havde man nu haft fred i Nordslesvig. I den påfølgende diskussion blev det fremhævet, at Det altske Forbund og Den tyske Forening supplerede hinanden, så at man uden betænkelighed kunne lade de to foreningers lokalafdelinger eksistere ved siden af hinanden. Hvor det ikke lod sig gøre, burde man give Den tyske Forening forrang.⁴¹² I efteråret 1911 var han taler på den altske kongres i Düsseldorf og erklærede her bl.a. at Rubins meget forsonlige artikel om det dansk-tyske forhold ikke var tegn på tyskvenlighed, men på en »gavnlig frygt«.⁴¹³

Særlig opmærksomhed vakte Hahn med en tale, han holdt på Haderslev-afdelingens generalforsamling den 7. oktober 1911, og som måtte opfattes som en optakt til rigsdagsvalgekampagnen (trykt i uddrag under overskriften »Zur Lage«).⁴¹⁴ I talen forekom der følgende sætninger: »Kun den sunde vilje til magt, der er på sin plads hos et selvbevidst folk, kan føre et grænselands fremmede befolkning til at indordne sig under nationalstatens livsfornødenheder«. »Det tyske folk har efter sin historie krav på at tjene som fører, ikke som modtager for fremmed væsen«. »Enhver, også en velment imødekommenhed over for danske ønsker må afvises«. Der var imidlertid dele af talen, der ikke blev taget med i

Nordmarks referat. Det gjaldt således stykket om de hjemløse, hvor det hed: »Hvis de vil gifte sig, behøver de blot at gå et skridt videre mod syd, hvor det rene tyske sprog råder og deres liv ikke gøres vanskeligt og ulykkeligt af dansk agitation og ophidselse«. Han forlangte derfor, at den danske regering gav loven af 1898 tilbagevirkende kraft og naturaliserede de hjemløse. Andre velkendte krav til den danske regering gik ud på, at den skulle forbyde nordslesvigere at besøge danske folkehøjskoler, udvise talere fra Nordslesvig og oprette konsulater i Slesvig-Holsten. – I det danske udenrigsministerium noterede man sig »det højst uheldige i, at en højere tysk embedsmand udtaler sig på en sådan måde om og stiller fordringer til en fremmed regering« og endnu mere, at Schleswigsche Grenzpost hævdede, »at dr. Hahns udtalelser i det store og hele falder sammen med de anskuelser, man uofficielt nærer i regeringskredsene«, og at den tyske regering ikke havde taget noget forbehold over for udtalelserne. En officiel dansk protestnote blev dog ikke afsendt, men en artikel, som Berlingske Tidende bragte den 30. oktober blev sikkert med rette opfattet som officios. Artiklen imødegik især Hahns udtalelser om de hjemløse og påpegede, at det i henhold til oplanttraktaten var de tyske statsmyndigheder, der havde som pligt inden for Tysklands grænser at virke til beroligelse, og at den systematiske forfølgelse af de hjemløse stod i modstrid med traktatens formål. – Man overlod det til den danske gesandt i Berlin, Hegermann-Lindencrone, at påtale Schleswigsche Grenzposts bemærkning i en samtale med Kiderlen-Wächter.⁴¹⁵

Frem mod Verdenskrigen

Den tyske Forening 1912-14

Det tyske »Panther«-spring til Marokko i sommeren 1911 indledte den treårige periode, som med indre logik førte frem til den første verdenskrig. Italiens erobring af Libyen i 1911 og navnlig de to Balkankrige i 1912 og -13, som førte til Tyrkiets næsten fuldstændige fordrivelse fra Europa, opfattedes allerede i datiden som *forstadier til den kommende storkrig*. Den voldsomme oprustning, der satte ind fra 1912 i både Tyskland, Frankrig og England, pegede i samme retning.

Den kommende krig blev imødeset med glæde af regeringsvenlige organisationer som Det altske Forbund, hvis højrøstede udtalelser gav udtryk for regeringspartiernes forhåbninger. Som forudsætning for de store tyske erobringer, de så hen til, krævede altskerne forfølgelse af de nationale mindretal i Tyskland og optog i 1912 antisemitismen som et programpunkt. Altskernes formand Heinrich Class, skrev i sin bog »Wenn ich der Kaiser wär« (udsendt under pseudonymet David Frymann), at danskerne i Nordslesvig skulle stilles over for en ny, afgørende option: »Den, der ikke uden forbehold går ind for den preussiske stat, skal sendes over grænsen!« Og videre: »Til fremme af tysk kolonisation må der gives staten ret til at ekspropriere dansk jordbesiddelse.«

Som eksempel på den chauvinistiske ånd, der beherskede de tyske regeringspartier, og som i Nordslesvig var den eneste, der lod sig høre i den tyske presse og derfor virkede indoktrinerende på de tysksindede, skal anføres nogle referater og citater fra artikler i Schleswigsche Grenzpost.

I en »tale for fædrelandet« sagde Haderslevs borgmester Schindelhauser den 7. december 1912:¹⁶ En krig er den store eksamen, der afgør et folks eksistensberettigelse. »Deri ligger en krigs ophøjede moralske betydning ... også vort folk og fædreland vil i sandhed ikke blive sparet for denne blodige eksamen ... Dette øjeblik vil og må komme, det er kun et spørgsmål om tid, når det indtræder.« Den 14. januar 1913 skrev bladet, at alle måtte virke for, at vort folk »på ægte tysk vis bevarer sit mod og sin krigeriske sans«. »Tysklands økonomiske blomstring, dets internationale anseelse er det resultat, som vore fædre har tilkæmpet sig

med deres mod og deres krigeriske sans«. Den 26. februar 1913 hed det: »Over for påvirkningen i antimilitaristisk, internationalistisk og materialistisk ånd er det nødvendigt at opdrage ungdommen til begejstring for vort folks krigs- og kulturhistorie«. Da en læser havde gjort indsigelser mod sætningen »Den, der ikke uden forbehold går ind for den preussiske stat, skal sendes over grænsen« fra bogen »Wenn ich der Kaiser wär«, svarede Grenzpost:⁴¹⁷ »Hvem kender et bedre eller mildere middel ved hvis hjælp man kan helbrede den nu næsten 50-årige kræftskade? Jeg tror ingen.«

I denne nervøse atmosfære blev det muligt for myndighederne at gennemføre de undtagelseslove og ekstraordinære foranstaltninger, der var forudsætningen for at skaffe de nordslesvigske tyskere den *materielle støtte*, de havde råbt på siden 1907.

Materiel støtte til tyskheden

Den 27. og 29. april 1912 kom det for første gang siden 1909 til en Nordslesvig-debat. Indenrigsminister v. Dallwitz nægtede under den at naturalisere de hjemløse eller blot give dem lov til at bosætte sig i Nordslesvig; i praksis betød det, at de ikke fik mulighed for at gifte sig. Den nationalliberale Schifferer, der ved denne som ved andre lejligheder blev forsynet med materiale fra Strackerjan, forlangte, at hjemløseproblemet blev løst gennem en traktat med Danmark, der skulle naturalisere dem og forpligtes til at gøre ende på dansk embedsmænds deltagelse i de »irredentistiske bestræbelser«.⁴¹⁸

I maj og juni 1912 behandlede landdagen et forslag om »ejendoms-sikring« (Besitzfestigung), hvorved en lov som fra 1904 havde haft gyldighed i Posen og Vestpreussen, også kom til at omfatte Østpreussen, Pommern, Schlesien og Slesvig-Holsten. Ved hjælp af den samtidig oprettede »Höfebank« i Kiel kunne landejendomme omdannes til *rentegårde* med lavt forrentede lån; rentegårdene måtte kun sælges til tyskere, og deres forbliven på tyske hænder sikredes ved en statslig genkøbsret. Loven blev først underskrevet den 12. marts 1913, men førte i tiden indtil krigsudbruddet, da Höfebank indstillede sin virksomhed, til betydelige resultater, idet der omdannedes ialt 359 ejendomme med et tilliggende på godt 10.000 ha.⁴¹⁹ Loven var utvivlsomt en økonomisk fordel for dem, der kunne nyde godt af den, ikke mindst de tyske kolonister, der havde fået dyre lån i pastor Jacobsens Kreditbank. Vel-situerede hjemmetyiske landmænd undgik loven for ikke at komme i afhængighed af staten.

Under lovforslagets behandling i landdagen kom det frem, at den slesvigholstenske højrefløjs repræsentanter ønskede, at det blev fulgt op af flere støttelove, og at regeringen så velvilligt på en sådan udvikling. Schifferer udtalte, at »lovens velsignelser« først ville vise sig, når man fik en *udstykningslov*; flere krævede en østkystbane, der skulle knytte Haderslev og Åbenrå nærmere mod syd; overborgmester Todsens, Flensborg, ønskede obligatoriske efteruddannelsesskoler for landbruget; Rantzau-Rastorf ville have forbud mod beskæftigelse af danske statsborgere. Navnlig i herrehuset var debatten præget af en nationalistisk tone. Rantzau-Rastorf hyldede v. Köller, der senere tog ordet, og ifølge Grenzpost fik et usædvanligt, næsten stormende bifald. Alle rejste sig, da hertug Ernst Günther fik ordet.⁴²⁰ Herrehusets debat den 21. maj sluttede med, at det enstemmigt vedtog en af Rantzau-Rastorf, Todsens og v. Köller foreslået resolution, der opfordrede regeringen til at opretholde og styrke tyskheden i Nordslesvig, den skulle derfor 1) »med rolig, fast og retfærdig energi fortsætte forsvaret mod de irredentistiske daniseringsbestræbelser« og især ikke give efter i hjemløsespørgsmålet, 2) »gennemføre forholdsregler, der er egnet til at styrke tyskerne i Nordslesvig økonomisk«.⁴²¹

Rantzau-Rastorfs store indflydelse på germaniseringslovenes gennemførelse kom igen frem i vinteren 1912/13, da regeringen forelagde landdagen et forslag om obligatoriske *efteruddannelsesskoler for landbruget* i en række provinser, bl.a. Slesvig-Holsten. Rantzau havde allerede i 1910 fået landbrugskammerets samtykke til at bede regeringen om et sådant lovforslag. Efter hans ønske skulle kredsudvalgene kunne indføre disse skoler i alle eller nogle kommuner, og den skulle kun have gyldighed i Nordslesvig. Landbrugsministeren betonedede, at den ville bidrage til at styrke tyskheden i dens kamp mod danskheden. Loven blev underskrevet den 19. maj 1913, men den nåede ikke at træde i kraft før krigsudbruddet.⁴²²

Et yderligere lovforslag med tydeligt antidansk og antipolsk sigte blev fremlagt den 8. marts 1914. Det drejede sig om en *udstykningslov*, der indeholdt en bestemmelse, der gav staten forkøbsret til alle ejendomme over 10 ha, hvor salg ikke skete til slægtninge. Initiativet var udgået fra Schifferer, som den 16. februar i landdagen havde sagt, at loven om ejendomssikring ikke kunne virke varigt, »hvis vi ikke den allernærmeste tid får en *udstykningslov*«. Lovforslaget henvistes til et udvalg, som ikke havde afsluttet sit arbejde, da krigen udbrød.⁴²³

Skærpet antidansk holdning hos myndighederne

Omtrent på dette tidspunkt rettede regeringen, hvis talerør igen var Schifferer, et angreb på danskernes økonomiske selvstændighed. Allerede i 1909 havde Dryander bedt overpræsidenten sørge for, at »Landschaft« ikke længere gav danskerne lån. I 1912 henstillede regeringen til de to kreditforeninger i Kiel, at de indstillede kreditgivningen til nordslesvigske danskere. Den 14. februar 1914 fremførte Schifferer det samme krav i landdagen, den 20. april forhandlede embedsmænd fra Slesvig (deriblandt overpræsidenten) med repræsentanter for kreditforeningerne om sagen,⁴²⁴ og kravet blev den 13. maj 1914 accepteret af »Credit Verband«. På denne kreditforenings generalforsamling umiddelbart efter var danske låntagere imidlertid mødt op i så stort tal, at de kunne forhindre beslutningens realisering.⁴²⁵

Alt tyder på, at *den antidanske lovgivning*, der blev afbrudt af krigs-udbruddet, ville være blevet fortsat og skærpet, hvis den spændte førkrigssituation havde varet ved. Overpræsident v. Bülow opfordrede således i 1913 indenrigsministeren til at overføre de foreslåede foranstaltninger til bekæmpelse af misbrug af forenings- og presseloven fra Elsass-Lothringen til Nordslesvig, og i februar 1914 kom det frem i landdagen, at justitsministeren havde pålagt statsadvokaterne i de danske egne at føre særlig skarp kontrol med den danske presse. Ministeren erklærede, at det fremgik af det betydelige antal bøder og fængselstraffe, at denne kontrol ikke havde været forgæves.⁴²⁶ I den samme henvendelse til indenrigsministeren udtalte v. Bülow, at straffeloven burde kunne ramme statsfjendtlige bestræbelser, »som vel ikke umiddelbart har til formål at løsrive en del af forbundets område, men som systematisk og varigt holder ønsket om forening af bestemte områder med en fremmed stat i live i befolkningen eller stimulerer det«. ⁴²⁷ I indenrigsministeriet tilsluttede man sig forslaget.

Dryander foreslog, at det burde forbydes i Nordslesvig boende danske statsborgere at besøge danske forsamlingshuse eller deltage i såkaldt upolitiske foreningers møder. Det blev imidlertid afvist af indenrigsministeriet, fordi det udenlandske element spillede en meget underordnet rolle for forsamlingshusene.⁴²⁸

Af særlig interesse er en indberetning fra indenrigsminister Dallwitz af 13. januar 1914 til ministerpræsidenten og med kopi til samtlige ministre. Den var fremkaldt af en opfordring fra kejseren til rigskansleren om »igen at overveje foranstaltninger mod den danske agitations truende fremtrængen i Nordslesvig«. Kejserens initiativ skyldtes, at han

havde læst en indberetning fra regeringspræsident Ukert i Slesvig, hvori der blev lagt vægt på, at Balkankrigen i høj grad havde øget den danske irredentas chauvinistiske forhåbninger. Han nævnedes også danskernes kontakt med serberne og med Frankrig (professor Verrier). Hertil anførte Dallwitz nu: Det er en kendsgerning, at »de efter de nugældende forskrifter mulige repressivforanstaltninger mod den nordslesvigske danskheds agitation må anses for at være udtømt«. Man kunne således ikke forhindre ophold på de danske højskoler, men til gengæld var det muligt at hindre tilvandring af danske statsborgere, og i stedet for de danske landarbejdere kunne strømmen af hjemvendende russiske udvandrere (»Rückwanderer«) i betydelig grad ledes til Nordslesvig. Desuden anbefalede han pastvang. Om disse og andre mod forbindelsen med Danmark rettede foranstaltninger blev der lige til krigsudbruddet ført interministerielle konferencer.

Stemningen i tyske regeringskredse fremgår af den indberetning, som Ukert den 5. maj 1914 sendte til Berlin:⁴²⁹ »Modsætningerne i Nordslesvig lader sig ikke skaffe ud af verden ad forsoningens vej«, hed det her. »Desværre slår myndighedernes magtmidler ikke til for at undertrykke agitationen. Der må ske noget langt mere gennemgribende«, hvis den politiske danisering af Nordslesvig skal bekæmpes virksomt.

Der kan ikke være tvivl om, at denne serie af støtteforanstaltninger til gavn for tyskheden, administrative nålestik mod de nordslesvigske danskere og bestræbelser for at hindre deres kontakt med Danmark ville have voldt den danske bevægelse adskillige vanskeligheder, hvis de havde fået mulighed for at virke over en længere periode. Der er imidlertid ingen grund til at mene, at disse vanskeligheder ikke var blevet overvundet, og at den nationale udviklings hovedtendens var blevet påvirket af den. Det var det danske parti, der havde folkelig appel, det blev år for år tydeligere, at det var det, der havde styrke nok til at drage størstedelen af ungdommen over til sig, og med det rige liv, der rørte sig i dets rækker, stod danskheden ved verdenskrigens udbrud som en slags verdslig religion for nordslesvigerne.

Den holdning, de tyske regeringsinstanser og den nordslesvigske tyskhed indtog over for danskheden, var tydeligt præget af en blanding af desperation og hjælpeløshed. Af de meget talrige vidnesbyrd herom skal anføres to eksempler.

Amtsforstander Jacobsen på Als, der tilhørte en gammel augustenborgsk-sindet familie, sendte både før rigsdagsvalget i 1912 og efter landdagsvalget i 1913 stemningsberetninger til landråden. Han forestilte sig, at der i hvert distrikt fandtes en hemmelig dansk organisation.

Det var imidlertid ikke lykkedes ham at komme på sporet af denne eller at fastslå, hvilke poster de enkelte agitatorer beklædte. I begge sine rapporter kom han ind på én bestemt families nationale forhold. I rapporten af 22. januar 1911 meddelte han, at en tysksindet kommuneforstander (x) i over tyve år var kommet sammen med tre dansksindede mænd fra samme landsby. »Om vinteren blev der på skift spillet kort hos de tre nævnte. Efter at x, som heller ikke tidligere lagde skjul på sit tyske sindelag, vovede at stemme tysk, afbrød [de tre nævnte] alt samkvem med ham, og sådan har det været siden. En videre konsekvens er, at hans voksne børn står isoleret og enten må deltage i de forlystelser, der gennemføres af de dansksindede indbyggeres børn og er mere eller mindre politisk prægede, eller må give afkald på samtlige forlystelser. x's 24-årige søn Hans, der militært tilhører landstormen, gik i fjor på landbrugsskole i Hohenwestedt [Holsten] og fik fra tysk side et stipendium på 150 mark. I år går han på sin dansksindede, fremtidige svigerfaders tilskyndelse på den danske landbrugsskole i Dalum og betaler, efter hvad man siger, omkostningerne af sin opsparede løn. Han bliver sikkert i al hemmelighed støttet af den danske kasse. x's øvrige familie indtager en lignende stilling, og ved giftermål og deltagelse i danske sammenkomster vil de efterhånden blive trukket over i den danske lejr.« – I rapporten af 4. juni 1913 kom han igen ind på denne familie og meddelte, at faderen havde kaldt sin søn hjem fra Dalum, da hans forlovelse var gået over styr. Men sønnen »har for nogen tid siden over for en skorstensfejer, der kun taler tysk, nægtet at tale tysk. Da der i fjor var planlagt en fællesrejse af »sønderjyder« til Fredericia, var det ham, der stod for billetsalget. Ved landdagsvalget i år stemte han dansk. Hans fader, kommuneforstander x, stemte tysk i det samme lokale, som han altid har gjort, skønt han er høker«. For at indskrænke danskernes friheder, anbefalede Jacobsen undtagelseslove, som navnlig skulle forbyde de unge at komme i forsamlingshusene, før de var myndige, og forbyde dem at gå på højskoler i Danmark.⁴³⁰

Det andet eksempel gælder den stigende vanskelighed ved at få amtsforstanderembederne (normalt et æreshverv) besat med egnede tysksindede personer. Landråd Dryander indberettede den 26. august 1912 til overpræsidenten,⁴³¹ at der ikke kunne skaffes en efterfølger for amtsforstander Meyer i Skodborg (han lå for døden). I Vojens var amtsforstanderen politisk upålidelig og drikfældig; han skulle nu afgang, men en efterfølger kunne ikke skaffes i distriktet. I Nustrup var den nuværende amtsforstander den eneste egnede person, og i Arnum, hvor en klage fra dansk side har vist, at der er forekommet grov uorden i forvaltningen,

betegnes, foruden amtsforstanderen selv, kun en meget afsides boende skovfoged som egnede emner. Og han fortsatte: »Mangelen på egnede tyske ansøgere i betydelige dele af kredsen, som desværre er tiltaget i årenes løb, har ført til, at vi ved udvælgelsen af personer, der egner sig til amtsforstanderstillingerne, hvad enten det gælder den moralske, politiske eller intellektuelle side, desværre har måttet gå ned under minimalfordringerne«. ⁴³²

Hele [denne udvikling med dens] særlovgivning til gunst for tyskerne og dens fjendtlige handlinger over for den danske regering var selvfølgelig lige efter Den tyske Forenings smag. Her skal kun anføres nogle få eksempler. Hahn ønskede, at Danmark blev tvunget til at naturalisere de statsløse, men var også indforstået med en ordening, hvorefter de af dem, der ville etablere sig, måtte flytte syd på, »hvor de blev unddraget det danske sprog«. »Berettiget statsegoisme tvinger til opgivelse af doktrinære og menneskeligt skønne følelser«, skrev han. ⁴³³ I nr. 3 af Nordmark for 1912 understregede Rantzau-Rastorff i en artikel om ejendomssikringsloven, at det var den første lov, hvori den danske fare blev ligestillet med den polske. Tyskerne vidste nu, at den preussiske stat stod bag den med sine magtmidler. Hvis man fortsatte ad denne vej, måtte danskerne opgive deres irredentistiske planer som udsigtsløse. – Den 21. februar 1912 sendte Hahn et brev til en af regeringsembedsmændene i Slesvig ⁴³⁴ og nævnte heri, at han den 28. skulle tale i Hamborg. Han ville da belyse Danmarks indblanding i »vor nationale kamp«. Formen skulle selvfølgelig være passende, »jeg knuser ikke gerne ruder, som vor regering bagefter skal betale –, men med tilstrækkelig tydelighed. Jeg behøver ikke at frygte det danske ministerium. Og jeg anser det for afgjort nødvendigt, at et diplomatisk tryk aflaster administrationen i Nordslesvig«.

Tysk valgnederlag 1912 og Hahns chauvinisme

Men ved årsskiftet 1911/12 var hans og Den tyske Forenings opmærksomhed i første række optaget af det forestående *rigsdagsvalg*. Hahn blev enstemmigt opstillet som kandidat i 1. kreds. ⁴³⁵ I det tyske valgopråb ⁴³⁶ hed det bl.a.: »Vi kæmper for at blive befriet fra det ulidelige tryk, der udøves af en hvileløs udenlandsk agitation, der aldrig har været så slem som idag«. I et senere valgopråb, som Grenzpost bragte dagen før valget, mindede man om, at Tysklands dødsfjender truede landet med krig. Men de danske rigsdagskandidater var imod oprust-

ning og hævdede, at Tyskland agtede at påføre andre magter krig.

Fra Fredsforeningen eller pastor Schmidt hørte man ikke et ord, men dagen før valget offentliggjorde Schlaikjer og Tiedje, der ikke hørte til Fredsforeningen, et opråb »Til de tyske nordslesvigere«⁴³⁷, hvori de vendte sig mod tvangspolitikken. »Lydighed eller ridepisk, det er den parole, tvangspolitikken også bringer hjemmetyskerne. ... Betænk, at I krænker eders fædres minde, når I indfører det østelbiske slaveri i vort gamle bondeland«. Stem på pastor Schmidt, Vodder, hed det til slut, skønt Schmidt hverken var opstillet eller havde taget initiativet til opråbets udsendelse.

Hahn holdt meget få valg møder. På det vigtigste, som han i december holdt i Haderslev,⁴³⁸ anså han det for nødvendigt at forklare, hvorfor han i sin tid havde frataget forældre opdragelsesretten, når de sendte deres børn på danske højskoler. Han gik ind for oprustning, storstilet kolonipolitik og beskyttelsestold.

Valget den 12. januar 1912 viste stærk *dansk fremgang*. I 1. kreds (langt den gunstigste fra et dansk synspunkt) gik danskerne 1338 stemmer frem, tyskerne kun 40 stemmer. I Slesvig-Holsten som helhed blev valget en triumf for de frisindede, som bl.a. fravristede den nationalliberale Schifferer i 4. kreds (Tønder-Husum) hans mandat.⁴³⁹ I Tyskland som helhed var der tale om et stemmeskred til socialdemokratiet.

»Efter dette valg er dr. Hahn færdig i Nordslesvig«, skrev Hejmdal den 14. januar og mente, at det var sidste gang, Dryander havde været i stand til at trumfe hans kandidatur igennem. Men sådan så sagen ikke ud hverken i Hahns, Den tyske Forenings eller embedsmændenes øjne. Først og fremmest fordi man ikke havde en anden kandidat af samme dygtighed*, og fordi en opgivelse af Hahn ville blive fortolket som en opgivelse af den hårde linje, regeringen og Den tyske Forening gik ind for. Men dernæst også fordi Hahn med rette kunne pege på, at de få, spredte stemmer, der var blevet afgivet på pastor Schmidt (ca. 200) viste, at kun Hahn kunne samle de tyske stemmer, og at Fredsforeningen ikke kunne betragtes som en alvorlig politisk konkurrent. Han kunne her nøjes med at pege på, at der over for Den tyske Forenings ca. 11.000 medlemmer kun stod ca. 350 i Fredsforeningen.⁴⁴⁰

Schmidts tøvende og usikre holdning over for valget må ses på baggrund af hans frygt for, at Fredsforeningen kunne blive skubbet i liberal og demokratisk retning, hvis den tog kampen op med Den tyske For-

* Den tidligere så skeptiske Strackerjan skrev 28.4.1912 til Hahn: »Og nu held og lykke til Dem, vor bedste mand!«

Dr. med. Johan Krey (1864-1957), Sønderborg. Krey var i en årrække formand for »Marineverein für den Kreis Sonderburg«. Han var dybt præget af den frisiske kultur fra hjemstavnen Ditmarsken, og han talte aktivt tidens preusserånd imod. Museet på Sønderborg slot.

ening, men han indså, at det var en nødvendighed, at foreningen ved næste valg opstillede sin egen kandidat i 1. kreds. Dette godkendtes på et medlemsmøde i Tinglev den 14. februar, men følgen var, at flere medlemmer, bl.a. næstformanden, kredslæge Hansen, Haderslev, udmeldte sig. Han afløstes af Dr. Krey fra Sønderborg. Pastor Schmidt havde forgæves søgt at afværge frafaldet med en resolution (der vedtoges enstemmigt), hvori det hed, at Fredsforeningen var enig med Den tyske Forening, når det gjaldt om at holde tyskbevidstheden levende. »Den går ind for fast opretholdelse af statens autoritet, men den er af den opfattelse, at retsindskrænknings og tvangsmidler, der anvendes med dette mål for øje, ikke sjældent har skadet statsautoriteten og svækket tyskhedens modstandskraft«, hed det i resolutionen.⁴⁴¹

Efter valget i 1912 var der bred enighed om, at Fredsforeningen forkyndte moderate og sympatiske synspunkter, men også om, at den var svag i organisatorisk og betydningsløs i politisk henseende. Når man fra dansk side både dengang og langt senere satte Fredsforeningen højt, var det dels på grund af den idealisme, der prægede dens ledende mænd, men nok også, fordi dens eksistens gjorde det muligt at drive en kile ind

i den tyske blok. Hos Schmidt gjorde en lignende dobbelthed sig gældende, dobbelt ubehagelig, fordi han så stærkt betonede en politik på etisk grundlag. Hvordan kan man ønske at fortrænge den danske befolkning fra Nordslesvig, skrev Schmidt i anledning af ejendomssikringsloven,⁴⁴² og fortsatte: den nye lovgivning vil ikke trænge danskerne et skridt tilbage, men nok bevirke, at de udbreder sig endnu mere.

Hahn og hans venner kendte ikke sådanne skruper. På generalforsamlingen i Flensborg den 6. juli⁴⁴³ talte Hahn om det af fjender omkredsede Tyskland og udtrykte sin glæde over ejendomssikringsloven og den tyske oprustning. Kampen mod danskerne ville blive skarpere, men han regnede med en tysk sejr, efter som de bedre økonomiske forhold i Tyskland ville føre til gensidig forståelse. Når Hahns tale på dette møde synes at have været mattere end ellers, står det sikkert i forbindelse med, at han indtil kort forinden havde været på en længere studierejse til de polske egne i Tyskland.⁴⁴⁴ Hans chauvinisme viste sig også ved at han i marts var blevet formand for den slesvig-holstenske sektion af den af altysskerne oprettede Wehrverein.⁴⁴⁵

Den 26. oktober holdt Hahn et foredrag på Haderslev-afdelingens generalforsamling, i hvilket han kombinerede altyssk chauvinisme med kravet om en hårdere antidansk politik i Nordslesvig.⁴⁴⁶ Man står over for en ny tid, der vil give vort folk et nyt, uanet opsving, sagde han bl.a. Tyskerne måtte køligt regne med, at en våbendyst om verdenshegemoniet er en mulighed. Svageligt føleri (Gefühlswiechheit) må bekæmpes. Opløsningstendenserne i grænseområderne må ikke gå videre. Han klagede over »den fanatiserende virksomhed, der udøves af den rigsdanske folkehøjskole, som forgifter vor ungdom«. »Vi venter, at tyskere med svage nerver omsider indser, hvor nytteløs, ja, hvor skadelig al eftergivenhed over for danskerne er«. Talen viste også, hvor fuldstændig Hahn tillod sig at lade hånt om alt, hvad Fredsforeningen havde på sit program.

Der var heller ikke mere tale om at vinde danskerne ved at søge at overbevise dem om Tyskland og tyskhedens overlegenhed; de tyske aftener spillede ikke længere nogen rolle for propagandaen, Den tyske Forenings bidrag til tyske biblioteker var uden betydning, og der taltes aldrig mere om at benytte den sønderjyske dialekt i agitationen. På generalforsamlingen den 7. december 1912 kom det tydeligt frem, at man nu kun søgte efter midler, der kunne bruges til at uskadeliggøre danskerne. I sin årsberetning gentog Hahn sine tidligere anklager mod præsterne og kravet om tyske gudstjenester »overalt i Nordslesvig«. Det måtte drøftes, om man ikke kunne afskaffe de danske religionstimer.

Svaret på dette spørgsmål skulle være statens og ikke de kirkelige organers sag. Hahn klagede over de 600 fanatiserede unge, der årlig vendte hjem fra de kongerigske højskoler. »De er let kendelige på den affekterede danske type og er for evigt tabt for det sande fædreland.« Den landsfremmede danske kulturs indstrømmen måtte forhindres, den virkede som et kampråb. Hovedstykket gjaldt kravet om en stort anlagt tysk kolonisation. Der burde, hed det i Grenzposts referat, skabes hele tyske landsbyer. Koloniseringen burde gennemføres både sydfra og nordfra og ved hjælp af et tysk bælte fra Åbenrå til Løgumkloster. Derved ville man opnå, at danskheden blev sønderdelt og mange steder talmæssigt underlegen. Så ville det også være muligt at anbringe katolske nybyggere. Den foreslåede løsning af det nordslesvigske spørgsmål ville ikke føre til, at den bosiddende danske bondebefolkning blev fortrængt. »Den tyske Forening anser endnu ikke et sådant, yderste skridt for nødvendigt«. – Der var i dette fanatiske program adskillige formuleringer, som ikke blot måtte vække harme hos danskerne, men også undren hos mange hjemmetyskere (især ordene om de rent tyske landsbyer, om katolske nybyggere og om mulig ekspropriation). På Den tyske Forenings bestyrelsesmøde den 8. februar 1913 blev der derfor vedtaget en forandret tekst, og det var denne, og ikke den oprindelige, der blev trykt i Nordmark (1913, nr. 1) som den gyldige. Nu hed det: »En ekspropriation er, som det altid er blevet betonet, *ikke* nødvendigt«. »Sprede kolonisation, der bærer faren for folkelig undergang i sig, må undgås«. Talstærke grupper skulle derimod bosættes på egnede punkter: 1) et sydligt område, nord for Flensborg og videre over mod Tønder, 2) et mellemområde fra Åbenrå til Løgumkloster og 3) et nordligt område omkring Rødding-Jels og Skærbæk; endelig regnede han med tyske bosættelser ved jernbanestationerne på længdebanen. Hermed ville det sluttede dansksindede område blive delt på kryds og tværs. Efterhånden som de dansksindede blev befriet for agitationen ville de forsvinde. Der ville *ikke* blive tale om at fortrænge de fastbosiddende. Nybyggerne skulle især være hjemmetyskere og landmænd fra Sydslesvig, men enkelte katolikker ville ikke være en hindring. – Af de kommende valg ventede Hahn sig meget, erklærede han den 7. december. Næste rigsdagsvalg ville med en kraftig valgpropaganda give en vældig tilvækst af tyske stemmer. Omvendt regnede danskerne ikke med en tysk sejr ved landdagsvalget i 1913, og betydningen af denne sejr ville som en indre Dybbølsejr slet ikke kunne måles. – På generalforsamlingen trak næstformanden, dr. Martens, sig ud af bestyrelsen, og afløstes af seminarie-rektor Badenhop, Haderslev.

Den tyske Forening tog den 8. februar kritisk stilling til flere af de synspunkter, Hahn havde fremført i sin årsberetning. Det gjaldt ikke alene hans formuleringer med hensyn til kolonisationspolitikken, men også en række spørgsmål angående kirken og skolen. Lokalfdelingernes tilstedeværende repræsentanter opfordredes til at tage del i drøftelsen af dem, da »den hidtil gennemførte tilbageholdenhed ikke længere er gennemførlig«. Man ville sikkert med henblik på det kommende landdagsvalg sondere stemningen, så meget mere som pastor Schmidt havde vakt megen opsigt med en tale, som han den 16. januar havde holdt i Flensborg. Her var han gået ind for indførelse af skoler med danske religionstimer og med rigelig dansk sprogundervisning, men iøvrigt tysksproget undervisning, og ved siden af disse skoler rent tyske skoler for tysktalende børn og for dem, der iøvrigt ville gå der; endvidere var han tilhænger af danskernes adgang til embeder inden for det lokale selvstyre (kommuneforstandere o.l.).⁴⁴⁷ Disse forslag havde forfærdet det officielle tyske parti. Grenzpost skrev,⁴⁴⁸ at rigelig dansk sprogundervisning var helt uforenelig med den tyske nationalstats væsen, og at det var uhyrligt at foreslå, at dansksindede kunne blive kommuneforstandere. Den tyske Forening fordømte enstemmigt tanken om, at danskerne kunne blive kommuneforstandere, men traf ikke nogen beslutning, hvad de kirkelige og skolemæssige spørgsmål angik. Hahn dæmpede imidlertid sine krav og talte nu om, at afskaffelse af de danske religionstimer ikke var det rette; den fælles tyske religionsundervisning ville han derimod bibeholde, navnlig af hensyn til rekrutternes faneed.

Der kan ikke være tvivl om, at Hahn principielt fastholdt kravet om kirkens og skolens fortykning som modstykke til danskernes ubøjelighed. Danskernes næste krav, sagde han på et altysk møde i Hamborg den 15. februar,⁴⁴⁹ »ville være kravet om udlevering af folkeskolen, hvorved opsigningen af tysk blod ville være beseglet, og det rent danske præg frembragt«. I Christiansfeld i Nordslesvig, hvor han talte den 5. april,⁴⁵⁰ godt én måned før valget, faldt hans ord ganske anderledes: »Det hjemlige væsen, den platdanske dialekt, dansk kirkesprog og religionsundervisning må gerne bevares«. Denne tale var et af de få tilfælde, hvor hans politiske grundsynspunkter kom til udbrud: i Danmark, sagde han, havde man i 12 år haft »halvdannelsens, folkehøjskolernes bonderegimente«.

Valgkamp 1913 og dansk valgsejr

Interessen for *landdagsvalget i 1913* var ganske knyttet til 2. valgkreds (Åbenrå og Sønderborg kredse), fordi det var her, Hahn ville forsøge at blive valgt. I 1. valgkreds (Haderslev kreds) var den tyske kandidat en ren tællekandidat, og ingen manøvrer fra den tyske oppositions side ville nævneværdigt kunne påvirke valgresultatet. Det stod anderledes til i 2. valgkreds. Her havde Hahn ganske vist lidt et for ham uventet nederlag i 1908, og kun en stor tysk fremgang kunne i 1913 sikre den tyske kandidats sejr, men en sådan fremgang var efter Hahns mening ikke usandsynlig, da der på grund af befolkningstilvæksten skulle vælges 18 valgmænd mere end i 1908, og denne tilvækst navnlig faldt på byerne med deres stærke tyske tilflytning (især til marinebasen Sønderborg). Det eventuelle tyske flertal i 2. valgkreds ville imidlertid under alle omstændigheder blive spinkelt, og splittelse og usikkerhed i de tyske rækker ville derfor kunne blive udslagsgivende.

Opmærksomheden samlede sig derfor længe før valget om de tyske oppositionelle kredses holdning. Fra Fredsforeningen hørte man i lang tid ingenting, men de frisindedes aktivitet var så meget større. Til Den tyske Forenings store ubehag blev der i december 1912 oprettet frisindede partiforeninger i Haderslev og Sønderborg,⁴⁵¹ og ubehaget steg til forbitrelse, da den lille forening i Haderslev i januar 1913 erklærede, at den var modstander af en konservativ tysk kandidat og på et offentligt møde i februar tillod, at der blev talt dansk.⁴⁵²

Den store, men ikke principfaste frisindede forening i Åbenrå, havde allerede ladet høre fra sig i juli 1912, da den erklærede, at den i kandidatspørgsmålet ikke ville gå længere til højre end til de nationalliberale (Hahn var frikonservativ). To af foreningens bestyrelsesmedlemmer deltog kort efter i Den tyske Forenings bestyrelsesmøde, og det skyldes sandsynligvis dem, at man på dette møde enedes om at opstille en tysk fælleskandidat, men ikke nævnte Hahn.⁴⁵³ I løbet af vintermånederne blev der i de to kredse oprettet valgkomiteer med repræsentation for de forskellige tyske partier, der spillede en lokal rolle. Der skulle i hver kreds udpeges 75 tillidsmænd (25 fra købstaden, 50 fra landdistrikterne). I Åbenrå blev der holdt et møde hos landråden på Brundlund slot for at få gang i valgarbejdet på landet.⁴⁵⁴

Uroen omkring Hahns kandidatur brød ud på selve det tyske opstillingsmøde den 5. april i Gråsten. Dets forløb blev holdt strengt hemmeligt fra tysk side, men Hejmdals referat blev ikke modsagt. Det kom her til en voldsom diskussion, i hvilken 30-40 af de 150 tillidsmænd

deltog. Apoteker Vierth fra Sønderborg, der repræsenterede Den tyske Forening, talte for Hahn, dr. Krey fra Sønderborg, Fredsforeningens næstformand, talte mod Hahn. 20 (ifølge Apenrader Tageblatt 18)⁴⁵⁵ tilkendegav, at de mente, at Hahns kandidatur var uheldig (tidligere havde 28 delegerede fra Åbenrå stemt mod Hahn). Ved den endelige afstemning stemte ingen mod Hahn.⁴⁵⁶

Nu tog også pastor Schmidt til orde. I »Nordschleswig« for 15. april skrev han, at Fredsforeningen som sådan ikke ville blande sig i valget. »Hahn er ikke vor mand og kan aldrig være det, men som situationen er blevet, vil den dennegang tvinge til at dokumentere sin tyskhed ved at afgive sin stemme på ham«. På Fredsforeningens bestyrelsesmøde den 21. maj erklærede han, at han havde skrevet, som han gjorde, fordi han mente, at Fredsforeningens medlemmer på mødet i Gråsten havde forpligtet sig til at stemme i overensstemmelse med flertalsbeslutningen. Da han fik at vide, at dette ikke var tilfældet, havde han i nummeret for 1. maj erklæret, at enhver måtte stemme efter sin overbevisning. I overensstemmelse med denne opfordring bragte »Nordschleswig« i nummeret for 15. maj et indlæg (dateret 11. maj) fra Chr. Tränckner, en af Fredsforeningens kendteste mænd, hvori han opfordrede til at vælge Hahn. Dette fik Schmidt til at meddele, at han glædede sig over, at modsatte meninger kom til udtryk.

I skarp modsætning til Tränckners indlæg skrev Erich Schlaikjer i Hejmdal:⁴⁵⁷ »Pastor Schmidt har så vist ret i: man skal her som altid vise, at man er tysker, men kan ene vise det ved at fjerne tyskhedens ulykke, ikke ved at lyse den i kuld og køn. Man har i dette tilfælde kun ét at gøre: at blive hjemme og lade den antinationale junkerpolitik ramle sammen efter fortjeneste«. Næsten samtidig kom det frem,⁴⁵⁸ at 4 af de sønderborgske tillidsmænd (heriblandt Krey) ikke havde underskrevet det tyske valgopråb for 2. valgkreds og at den frisindede forening i Sønderborg i Flensburger Norddeutsche Zeitung havde erklæret, at man havde nægtet at anbefale Hahns kandidatur.⁴⁵⁹

De frisindede i Åbenrå lod deres nationale sympatier dominere deres politiske principper og gik derfor ind for Hahn. De frisindede tillidsmænd på mødet i Gråsten var, på nær én, alle medlemmer af Den tyske Forening. Ifølge Apenrader Tageblatt havde de forskellige politiske organisationer i Åbenrå følgende medlemstal: Den tyske Forening 550, den frisindede forening godt 200, den nationalliberale forening ca. 100, Fredsforeningen ca. 10. Bladet gav disse oplysninger for at tilbagevise påstanden om, at det var Den tyske Forening, der havde tvunget Hahns kandidatur igennem! Samlingsbestræbelserne var tværtimod udgået fra

Marine-Verein für den Kreis Sonderburg.

Außerordentliche Generalversammlung

Sonnabend, den 7. Juni 1913

im Vereinslokal „Stadt Wilhelmshaven“.

Tagesordnung:

1. Schreiben der Herren Vorbeck, Kpt. Petersen, Lassen, Diggins, Gösch, Schneider vom 17. Mai 1913 an den Vorsitzenden Dr. Krey mit der Aufforderung, den Vorsitz niederzulegen, „weil er sich nicht an der Landtagswahl beteiligt habe aus Interesse an dem Friedensverein“, d. h. weil Dr. Krey als Mitglied des „Vereins für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark“ dem Gegner dieses Vereins Herrn Dr. Hahn seine Stimme nicht gegeben hat.
2. Der Vorsitzende Dr. Krey meldet seinen Austritt an und legt sein Amt nieder. (s. § 19 der Satzungen).
3. Der stellvertretende Vorsitzende Schiffskapitän Christensen meldet seinen Austritt an und legt sein Amt nieder (s. § 19).
4. Neuwahl eines Vorsitzenden und stellvertretenden Vorsitzenden (§ 18 u. 19).

Anmerkung: Die Versammlung ist von uns berufen nach § 34 und § 31, weil wir dies für erwünscht hielten, obwohl eine Verpflichtung zur Einberufung nicht bestand, denn:

die Herren Verfasser des unter 1 genannten Schriftstückes haben weder einen Antrag auf außerordentliche Generalversammlung gestellt, noch auch die nach § 31 erforderlichen 20 Unterschriften gebracht.

Das Vorgehen der Herren widerspricht den Satzungen insbesondere § 2, § 3, § 7, § 25.

Sonderburg, den 30. Mai 1913.

Dr. Krey,
Vorsitzender.

Kpt. Christensen,
stellvertr. Vorsitzender.

Efter landdagsvalget i 1913 blev Dr. Krey tvunget bort fra formandssædet i marineforeningen i Sønderborg, fordi han som medlem af fredsforeningen ikke havde stemt for Hahn. Museet på Sønderborg slot.

de frisindede, skrev det.⁴⁶⁰ Dagen efter offentliggjorde Flensburger Norddeutsche Zeitung et brev fra de frisindede i Åbenrå, der betonedede, at de kun havde ét mål: For tyskeren, mod danskeren,⁴⁶¹ men Hejmdal bragte den 15. et åbent brev fra »mange tyske frisindede vælgere«, hvori de bebrejdede de frisindedes formand i Åbenrå, Jacob Tøgesen, at han i Gråsten havde vendt sig mod hemmelig afstemning.

I Sønderborg var de indre tyske modsætninger langt skarpere end i Åbenrå, og der fandtes oppositionelle, der ikke var bange for at sige deres mening. Den 14. maj, to dage før valget, udsendte bestyrelsen for Fredsforeningens gruppe i Sønderborg et opråb til sine medlemmer, hvori den erklærede, at man ikke ville deltage i valget. »Fredsforeningen kæmper mod ophidselsen af de to nationer ... Hr. Hahns hele arbejde har hidtil tjent skærpelsen af modsætningerne. Vi betragter dette som en trussel mod tyskheden i Nordslesvig, og derfor er dr. Hahn for os umulig som landdagsmand for en nordslesvigsk kreds«. Man undrede sig over, at man oprindeligt havde sat deres navne under opråbet for Hahn og antog, at man i det hele taget havde sat de fleste tillidsmænds navne under opråbet uden at spørge dem, i tillid til, at de pågældende nok ville undlade at protestere offentligt.

Den 19. april fremlagde Hahn sit program i Rødekro. Om valgets centrale spørgsmål, afskaffelsen af den helt forældede treklassevalgret i Preussen, udtalte han sig tilpas uklart. Han ville gå med til direkte og hemmelig valgret, men der skulle tages hensyn til alder, skat og modenhed (»gereifte Stellung im Leben«). Det gejstlige tilsyn med skolerne ville han have afskaffet, sikkert fordi han mente, at statsligt tilsyn ville være til gavn for germaniseringen. Om det nationale spørgsmål talte han kun kort.

Den 8. maj talte Hahn på et valgmøde i Åbenrå. Han gik ud fra sine 15 år gamle forælderetsprocesser. De havde kun drejet sig om at forhindre de unges fanatisering på de danske folkehøjskoler. »Ungdommens bortsendelse er en ulykke«, fortsatte han, »den har skabt uglade, indbildske, selvtilfredse mennesker, der er ulykkelige, og som vender forbitrede hjem til fædrelandet«. En anden af hans rabiater sætninger lød: »Grænsebefolkningens behov for sprogkundskaber tilfredsstilles ved hjælp af dagliglivet og derudover af den valgfri sprogundervisning på vore folkehøjskoler, formodentlig også på de nye obligatoriske efteruddannelsesskoler«.

Resultatet af valget den 16. maj blev en imponerende dansk sejr:

	1. valgkreds valgmænd		2. valgkreds valgmænd	
	danske	tyske	danske	tyske
1913	179	56	153	112
1908	160	58	126	112
	+ 19	÷ 2	+ 27	0

Navnlig i den omstridte 2. valgkreds var den danske fremgang stor og stadig. I 1903 havde danskerne her haft et flertal på 9 valgmænd, i 1908 var det steget til 14 og i 1913 til 41.

I 1. valgkreds besluttede de tysksindede sig først den 27. maj for en kandidat. Det blev dr. Martens, der fik 23 og 37 stemmer, medens 10 faldt på Hahn og 4 på Schifferer.⁴⁶²

Hahn tilrettevises af regeringen og landråd Dryander

Schleswigsche Grenzpost kaldte valgdagen for en mørk dag for det tyske Nordslesvig; i Åbenrå-Sønderborg kreds havde den danske fremgang overtruffet de værste anelser. Det var opgivelsen af Köllers politik, der nu hævnedes sig bittert. Hvad fremtiden angik, lød bladets råd: »Uden undtagelsesforanstaltninger som den, regeringen i Elsass-Lothringen nu foreslår indført i rigslandet, er der ingen udsigt til, at danskhedens knusende overmagt inden for overskuelig tid kan reduceres til en tålelig størrelse.« I Den tyske Forenings organ, Die Nordmark, hed det i en valgkommentar: »Der må på den ene eller den anden måde skaffes luft for tyskheden. Overordentlige forhold kræver overordentlige midler«.

Pastor Schmidt havde en ganske anden opfattelse af situationen.⁴⁶³ Det var langt mindre det danske tryk, der virkede ødelæggende end den omstændighed, at den tyske sag på »en ligefrem uheldsvanger måde« var repræsenteret i kandidaten dr. Hahn. En undtagelseslovgivning med undertrykkelse af de danske organisationer ville som bivirkning føre til tilintetgørelse af hjemmetyskerne overalt, hvor de udgjorde et mindretal.

Pastor Schmidts vaklende holdning til Hahns kandidatur og protesterne herimod kastede Fredsforeningen ud i en krise. Næstformanden, kredslæge Hansen fra Haderslev, meldte sig ud, fordi det havde vist sig,

at man ikke kunne holde politik uden for foreningens arbejde. Til ny næstformand valgtes Sønderborg-gruppens leder, dr. Krey enstemmigt, skønt bestyrelsen havde foreslået tre andre kandidater.⁴⁶⁴ Til gengæld blev han ekskluderet af Den tyske Forening.

Hahn tog stilling til valgresultatet og situationen efter landdagsvalget i den halvårsberetning, han aflagde på Den tyske Forenings sommergeneralforsamling den 5. juli.⁴⁶⁵ Den viste en nærmest desperat vurdering af udviklingen. Årsagen til den tyske tilbagegang fandt han i, at »hjemmetyskerne på landet i stor udstrækning står i fare for at gå under« eller i hvert fald ofte er blevet tavse. Han omtalte »den usalige optanttraktat«, de enspændere, der vendte sig mod den nationale tyskhed, bortvandringen af tyske bønder og unge, og dertil kom, at den økonomiske støtte, man havde stillet i udsigt og bosættelsen af bønder langt fra var blevet gennemført i nødvendigt omfang. De nordslesvigske tyskere kunne nok have klaret deres dobbelt så stærke indenlandske modstandere, men de måtte også slås med hele det danske folk. Derfor må hjælpen frem for alt sætte ind på det udenlandske område, »ved at holde danske indvandrere borte og ved at gennemtvinge en loyal udførelse af optanttraktaten, dvs. ved at forhindre enhver demonstration og tysk fjendtlig agitation på rigsdansk grund, ved at undlade det såkaldte kulturarbejde for Nordslesvig og ved at lægge bånd på folkehøjskolerens fanatisering af preussisk ungdom. Desuden må tilstrømningen af dansk blod indskrænkes, så at der kan blive plads for tyske folkefæller i det tyske Nordslesvig.« Han ville ikke have undtagelseslove, erklærede han, men der skulle for hele Tyskland skabes mulighed for at undertrykke den fremmedsprogede presse og opløse de tyskfjendtlige foreninger osv. Han fortsatte med den forbavsende erklæring, at Den tyske Forening ikke havde søgt at få indflydelse på statens politik.

Ideen om, at en diplomatisk offensiv mod Danmark nu var det rette våben, havde Hahn allerede den 23. maj forkyndt i et brev til regeringen i Slesvig.⁴⁶⁶ Han havde her forlangt, at Tyskland skulle opnå, at den danske regering nu én gang for alle hindrede danske nordslesvigeres demonstrationsrejser til Danmark ved at nægte demonstranterne indrejse som udlændinge, der faldt til besvær; desuden skulle den hindre embedsmændene i at virke ophidsende. Indadtil krævede han foruden øjeblikkelig kolonisation og oprettelse af små domæner samt energisk optræden over for utålelige handlinger. Da Hahn den 19. juli skrev til v. Bülow for at takke for det sædvanlige tilskud fra dispositionsfonden, tilføjede han, at det fyldte ham med en bekymring, at de tysksindede tilsyneladende ikke havde lyst til at arbejde ivrigt med i tysk retning.

Dette brev blev ikke vel modtaget i Slesvig. Det blev først besvaret den 19. juli i form af et privatbrev, som imidlertid havde passeret v. Bülow's hænder.⁴⁶⁷ »I mellemtiden har de bølger, der fulgte efter det forudsete tyske valgnederlag, jo lagt sig noget«, hed det spidst. Den danske regering kunne jo ikke gøre, hvad Hahn forlangte. Den havde i optanttraktaten kun lovet at handle inden for den danske lovgivnings rammer. »Danmark ved sikkert nok, at vi ikke agter at erklære det krig«. Tyske repressalier, såsom udvisning af de danske handelsmedhjælpere o.l. ville næppe føre til forandring af den danske lovgivning. »Jeg er bange for, at Deres tilskyndelser kun vanskeligt lader sig realisere«. Kolonisation var vanskelig at have at gøre med, hed det videre; forhåbentlig kunne ejendomssikringsinstitutionen præstere noget på dette område. Oprettelsen af små domæner var en ofte ventileret tanke, som man så på med stor betænkelighed. Energisk optræden over for utålelige danske handlinger havde altid været regeringens vilje. »Men vi kan ikke rette et stormløb ind mod vor lovgivnings skranker ... De ser, at jeg desværre ikke nærer stor tillid til, at man kan finde stærke midler, som i vore hænder kan blive til virksomme våben. Vi bliver nødt til at have megen tålmodighed og til at præstere meget arbejde i det små, inden vi igen får glædelige sejre at se«.

Med denne skarpe tilrettevisning, der næppe er kommet i stand uden Berlins sanktion, udtalte overpræsidenten, at regeringen ville fortsætte sin hidtil fulgte politik specielt på det udenrigspolitiske område, og at forbedringen af tyskhedens status i Nordslesvig måtte ske ad ganske andre veje end dem, Hahn og Den tyske Forening ville have regeringen til at følge. Der kan næppe heller være tvivl om, at det hermed blev betydet Hahn, at han ikke kunne vente regeringens støtte ved kommende valg, og at man mente, at tiden var inde til et formands- og kursskifte i Den tyske Forening. Disse antagelser støttes af den kendsgerning, at den fortrolige korrespondance, som Hahn siden 1902 havde ført med de høje regeringsembeds mænd, navnlig overpræsidenten i Slesvig, nu brat ophører og ikke kommer i stand igen.

Men dette forsøg på at gyde koldt vand i blodet på Den tyske Fornings ledere og advare dem mod at vente frelsen fra drastiske regeringsforanstaltninger, stod i tydelig modsætning til den *nationalistiske stormflod*, som i disse år gik hen over Tyskland, og som i Nordslesvig lød kraftigt i kredsen i og omkring Den tyske Forening. Foreningens sekretær, Nis Schrøder, forsvarede de tyske skoler for dansk-talende børn med sætningen: »Loven om statens sproglige enhed er en lov, der skyldes den mest elementære og ubetingede statsnødvendighed«.⁴⁶⁸ Af

samme ånd var en artikel, som pseudonymet M på denne tid fik optaget i *Sonderburger Zeitung*. Det gik ikke an at give danske sprogtimer (altså religionstimer) på de tyske timers bekostning. Den danske undervisning skulle tværtimod forsvinde fra de nordslesvigske skoler og antallet af tyske sprogtimer mangedobles. Den gamle grundsætning »Kun stormagterne er udslagsgivende« får stadig større betydning.⁴⁶⁹ – En professor Düfing fra Kiel fik optaget en artikel om »Grænselandenes beskyttelse« i *Die Nordmark* for 1.9.1913. Han anbefalede, at man lukkede grænserne for indvandrere. »Da der i Tyskland bliver betalt højere lønninger end i det lille fattige Danmark, er der tale om en betydelig tilstrømning ... At et lille folk, hvis lille land kun kan opvise en eneste storstad, tør vove at bekæmpe det tyske folk og det tyske verdenssprog på en sådan måde, er jo ligefrem en hån. Det er imidlertid i den derværende befolknings interesse, at den bliver vundet for det tyske folk og det tyske verdenssprog.«

I den slesvigske regering repræsenteredes den nationalistiske holdning af regeringspræsident Ukert. I sin indberetning af 24. juli 1913 til centraladministrationen udtalte han, at den politiske ophidselse i Nordslesvig ikke var kommet så vidt uden støtte fra Kongeriget. Han anbefalede derfor, at man bekæmpede den danske agitation lige så stærkt, som lovene tillod. »En anden holdning fra regeringens side ville betyde en nu ufortjent skuffelse for tyskerne og yderligere forværre den i forvejen beklagelige situation«.⁴⁷⁰ I Ukerts næste indberetning (dateret 20.10.1913) havde han i det væsentlige tilsluttet sig Hahns synspunkter. Efter at have skildret den utilfredshed med regeringen, som fandtes hos næsten alle tyskere, og som havde ført til en passivitet over for det nationale arbejde, skrev han: »Regeringen kommer ikke udenom at gribe ind med energiske foranstaltninger, som ikke må forsinkes yderligere. Den umiskendelige mulighed, at de officielle relationer til Kongeriget Danmark derved forbigående kan blive formørket, må træde i baggrunden over for denne indenrigspolitiske tvangssituation. Kun handlinger, som tydeligt beviser, hvem der er herre i huset, vil være i stand til at inddæmme de kongerigske danskeres overgreb«.⁴⁷¹

Den 3. nov. 1913 holdt Ukert festtalen for Dryander i Haderslev, der skulle flytte til Berlin. »Vi ved alle – sagde Ukert –, at vore politiske modstandere har mistet enhver retfærdighedsfølelse«. Hele den nationale følelse befolkning i Slesvig-Holsten »råber på foranstaltninger, der er egnede til at indskrænke den tøjlesløse danske agitation og styrke tyskheden ... Hvis forholdene ikke ændrer sig, vil nødvendigheden af skarpe modforholdsregler ubetinget blive anerkendt fra alle sider«.

Titelblad fra Den tyske Forenings blad »Die Nordmark«. LA Ab.

Dryanders svartale var ikke alene udtryk for en ganske anden politisk linje end den, Ukert gik ind for, men viste også en selvstændighed, som man ikke var vant til at finde hos en preussisk landråd. Kampen i Nordslesvig havde i den sidste halve snes år udviklet sig fra det rent politiske til spørgsmål om verdensanskuelse, sagde Dryander. Men ideer kunne kun med held bekæmpes med ideer. Han havde derfor trafikalt og ved etablering af tyske åndelige centre [ungdomsskoler af forskellig art] søgt at intensivere kontakten med rent tyske egne og med tysk kultur. »Jeg anser det for urigtigt – fortsatte Dryander –, når store kredse i Nordslesvig så ofte giver regeringens vaklende politik hele skylden for den lidet lykkelige udvikling i vore grænseområder. Det er menneskene, der har forandret den nationale kamps karakter, og derfor afhænger de statslige indretningers betydning for den tyske position ikke af staten, men af den resonansbund, som den tyske befolkning udgør for statens arbejde. »De største germanisatorer, som Nordslesvig kender, er de jævne, simple folk«, ... »de stille nordslesvigske mænd«, der aldrig unddrager sig et patriotisk arbejde. »Den tyske befolkning må efter min mening lære også at tåle og værdsætte afvigende meninger, for så vidt disse meninger bygger på ærlig og uselvsk kærlighed til vor nordslesvigske tyskhed«. ⁴⁷²

Man kan let konstatere lighedspunkter mellem Dryanders afskedstale og Fredsforeningens grundsyn, men nok så betydningsfuldt er det at være opmærksom på Dryanders betoning af *den nationale kamp som kulturkamp*, og hans fremhævelse af de jævne folks stille virke. Derved var han åbenbart på linje med indholdet i det brev, regeringen den 19. juli havde sendt Hahn. Det giver grund til at antage, at Dryander kun har haft ringe tiltro til Den tyske Forenings evne til at imødegå den danske nationalbevægelse, og at den af ham oprettede Kredsvelfærdsforening i 1910, som Hahn formodede, var et statsligt konkurrenceforetagende vendt mod Den tyske Forening. I denne forbindelse er det vigtigt at citere H. P. Hanssen, som i sine erindringer ⁴⁷³ oplyser, at da Hahn i 1913 blev opstillet som landdagskandidat, »erfarede vi af et pålideligt ørenvidne, at landråd Dryander havde udtalt sig meget skarpt mod hans kandidatur«. »Han har i de sidste fem år [1908-13] faktisk mere end nogen anden bestemt Preussens nordslesvigske politik«, skrev H. P. Hanssen, ⁴⁷⁴ og gør det med denne uimodsagte sætning sandsynligt, at det nævnte brev til Hahn skyldtes Dryanders påvirkning. Pastor Schmidt viste sig ved denne lejlighed som en dybtborende analytiker, der ikke lod sig blænde af Dryanders overfladiske idealisme og havde øje for hans stræbernatur og fundamentale arrogance. »Det er et farligt

bi- og hovedformål at lægge alt an på germanisatoriske formål, – skrev han⁴⁷⁵ ... Jeg tror ikke, at denne »kloge« germanisering ville føre til succes. Man mærker hensigten og bliver forstemt«. Han fortsatte med at sige, at det var skæbnsvangert, at landråden med så meget initiativ »ligefrem ruinerer den indfødte tyskheds initiativkraft og frem for alt dens ansvarsfølelse«. Han ligestillede kredsens interesser med germaniseringsbestræbelser og følte sig den nordslesvigske afkrogskultur så absolut overlegen, at han smilende ville tage sig af den og bringe den op på højde med den tyske standard. »Men ånden og idealismen blev ofte uvirksomme [hos Dryander], fordi de støttede sig på magt ... Jeg er bange for, at han har lært for lidt i Nordslesvig«.

Ukerts ord om nødvendigheden af skarpe forholdsregler mod danskerne frydede Den tyske Forening og fik Hahn og hans meningsfæller til at tro, at de var udtryk for regeringens synspunkter. På bestyrelsesmødet den 8. november udtalte Hahn derfor: »Vi håber, at tyskheden må blive styrket under statens ledelse i overensstemmelse med den udstedte parole«. Han holdt fast ved sine gamle mål, som det fremgår af denne sætning: »Den økonomiske og kulturelle støtte til tyskheden skal først og fremmest tjene Nordslesvigs fortyskning, men den er afhængig af en storslået bosættelse af bevidste tyskere, og ved siden af den må den faste hånd råde«. På baggrund af den danske fremgang godkendte mødet et forslag fra overlærer Petersen i Løgumkloster om at oprette en ny organisation til beskyttelse af det sydlige bælte; Flensborg, Åbenrå, Gråsten og Tønder skulle være centrer for denne organisation. – Endelig vedtoges en længe diskuteret ledetråd for lokalafdelingerne. Under punkt 6, »åndspleje og selskabelighed« hed det: »Udbred tysk ånd ved hjælp af sang-, læse- og underholdningssammenkomster. Skab begejstring [Erwärmt] for tysk ånd og herlighed!« »Inddrag alle og enhver! Alle tyskere er brødre. Sørg for åndelige impulser (foredrag, sang, musik, forelæsninger) ved siden af værdig munterhed.«

Chauvinistisk storm før krigsudbruddet

Hahns årsberetning for 1913 blev aflagt på vintergeneralforsamlingen den 6. december. Ved siden af mange organisatoriske oplysninger indeholdt den endnu skrappere formuleringer, end man var vant til.⁴⁷⁶ Den danske forening Landeværnet, hvis medlemmer forpligtede sig til ikke at lade den tyske stat få kontrol med deres ejendomme, betegnede han som »et trælleæg efter polsk mønster«. Han fortsatte: »Over for et sådant

tryk er anvendelsen af de skarpeste midler i kampen om jorden en nødvendighed ... Bosættelsen af tyske bønder, som allerede tilsigtes nu, må med tiden fremmes planmæssigt efter de østlige grænseområders forbillede«. Han sluttede med at betone Den tyske Forenings uafhængighed. »Foreningen står uafhængigt til alle sider, pletfri, tårnhøjt over de fjendtlige angreb, der rettes mod den.«

Det viste sig i efterårets løb, at Hahns desperate krav om at skabe en undtagelsestilstand i Nordslesvig ledsaget af en diplomatisk offensiv mod Danmark ikke alene deltes af Den tyske Forening, men også fandt begejstret tilslutning hos repræsentanterne for højrefløjen i slesvigholstensk politik, der mere og mere drev ind i en sand krigspsykose. Ligesom det i 1907 var lykkedes at bremse den af regeringen planlagte forsonlige danskerpolitik, ville man nu med en ny, endnu kraftigere pression tvinge opfyldelsen af de ekstremt nationalistiske krav igennem. Ukerts tale er i disse nationalistiske kredse sikkert blevet tolket som et tegn på, at regeringen nu ville lægge sin kurs tæt op ad Hahns program, og at Dryanders bortdragen symboliserede den fornuftsbetonede politiks nederlag. Så meget voldsommere blev ophidselsen, da det få dage senere viste sig, at Ukerts hårde linje blev forkastet af indenrigsminister Dallwitz i den såkaldte Amundsen-sag.⁴⁷⁸ Den berømte polarforsker ville efter indbydelse holde et foredrag først på tysk, derefter på norsk i Flensborg. Da Ukert forbød det norske foredrag, fordi han formodede, at det ville tiltrække et nordslesvigsk publikum, meddelte Dallwitz ham den 7. november, at det burde have været tilladt af hensyn til forbudets virkninger i udlandet og især i Norge. Ukert protesterede imidlertid, idet han hævdede at en ophævelse af forbudet ville betyde en stor succes for den danske agitation. Den 8. november beordrede Dallwitz imidlertid politiet i Flensborg til at tillade det norske foredrag »af hensyn til forskerens særlige fortjenester«. Foredragene blev så holdt den 15. og 16. november.

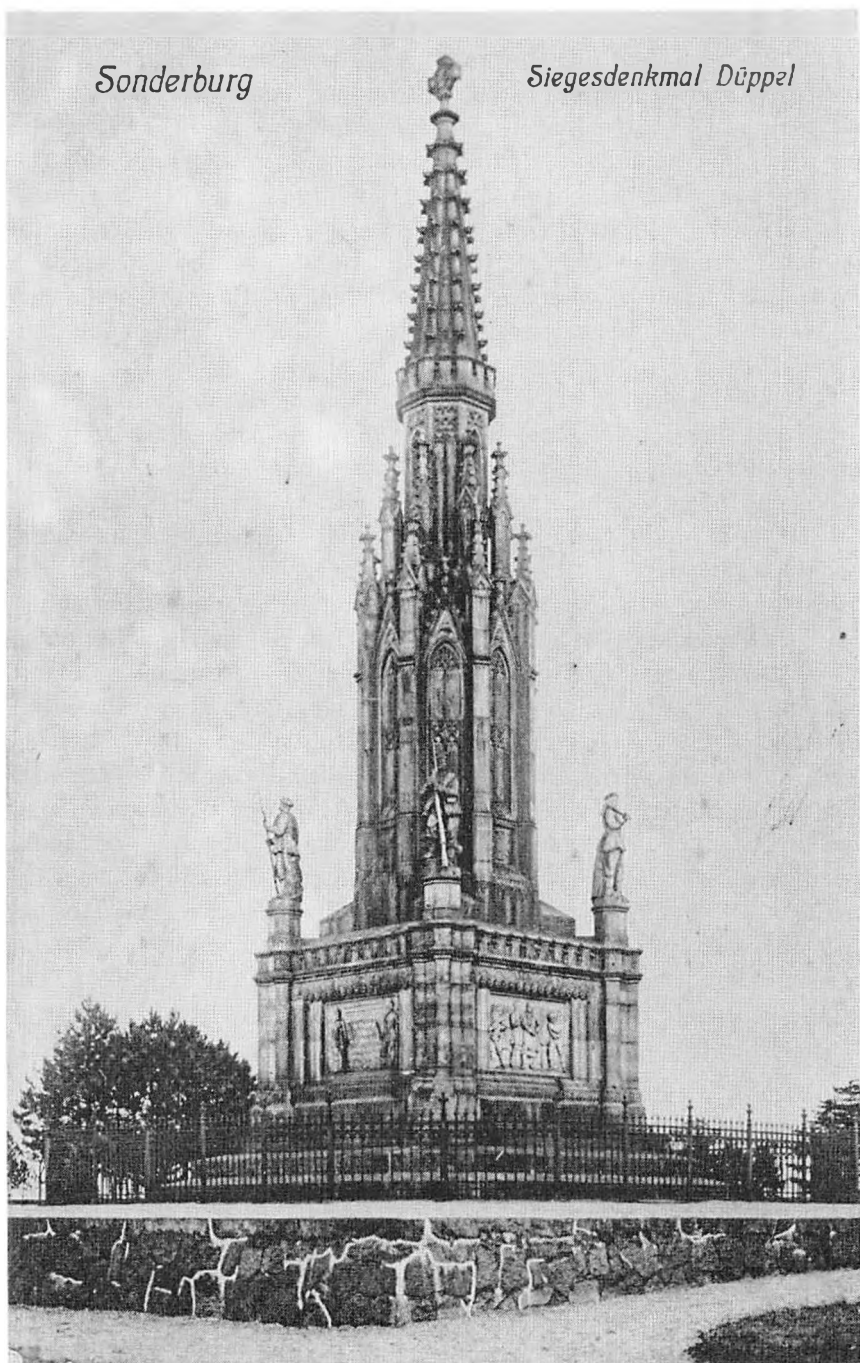
Dette udfald ophidsede i høj grad den nationalistiske fløj, og i Kiel, hvor Hahn jo boede nu, tog en kreds af Hahns venner initiativet til at afholde et stort *Nordslesvig-møde i Flensborg*.⁴⁷⁹ Sandsynligvis har der været tale om de samme, som efter mødets afholdelse etablerede sig som det permanente »Forretningsudvalg til støtte for tyskerne i Nordslesvig, som står i hård kamp mod den fremtrængende danskhed«, der-

→

Sejrsmindemærket på Dybbøl er et typisk eksempel på den nygotiske preusser-stil. Postkort. Museet på Sønderborg slot.

Sonderburg

Siegesdenkmal Düppel

iblandt så kendte navne som R. Reventlow-Damp, Rantzau-Rastorf (formand), Schifferer (næstformand), Neuber, Hahn, Döring og L. Ahlmann. Flensborgs overborgmester, Hermann Todsén, spillede også en betydelig rolle. Indbyderne til mødet var fra Nordslesvig og Den tyske Forening, idet honoratiores ganske dominerede, men iøvrigt blev det lige fra begyndelsen understreget, at det drejede sig om et slesvig-holstensk, ikke et nordslesvigsk møde. I indbydelsen, der offentliggjordes den 5. december, hed det, at »vore tyske landsmænd i Nordslesvig« havde krav på støtte fra »alle nationalt sindede kredse i vort land«, men de kunne også forlange, at regeringen beskyttede og fremmede dem »målbevidst, kraftigt og frem for alt mere stabilt end hidtil«. ⁴⁸⁰

Det store møde, der måtte holdes i to lokaler (Kolosseum og Bellevue) fandt sted den 14. december og fik et meget bevæget forløb. Flere danske tilhørere blev bortvist og Flensborg Avis' referent, Tycho Filskov, der sad ved journalistbordet, blev under mishandlinger fjernet fra lokalet, da han ikke rejste sig, da »Schleswig-Holstein meerumschlungen« blev sunget.*

Rantzau-Rastorfs tale vakte som venteligt særlig begejstring og opsigt. Det blev påstået, at han havde sagt: »Hvis den danske agitation vil rykke grænsen mod syd, må tyskerne rykke den mod nord«, og Ukert indrømmede, at det muligvis forholdt sig sådan. Derimod var der ingen tvivl om, at der derpå blev råbt »Nach Skagen« fra salen. – Todsén søgte i et brev til overpræsidenten den 16. december at fremstille mødet som præget af den slesvig-holstenske elite, »Foruden adelen var de højere embedsmænd og andre akademisk dannede personer, fra landet navnlig de større besiddere, stærkt repræsenteret. Adskillige mænd var rørt til tårer. Det var især folk, der vidste, »hvor tungt Slesvig-Holsten i sin tid havde måttet lide under det danske herredømme.« Han konkluderede, at mødets forløb viste, »at netop de pålideligste, i politisk henseende modneste og i det offentlige liv førende kredse i den slesvig-holstenske befolkning er mest opfyldt af bekymring for Nordslesvig«.

Mødets regeringskritiske grundtendens fremtrådte i en resolution, i hvilken man forlangte 1) at Preussen skulle få Danmark til at opfylde

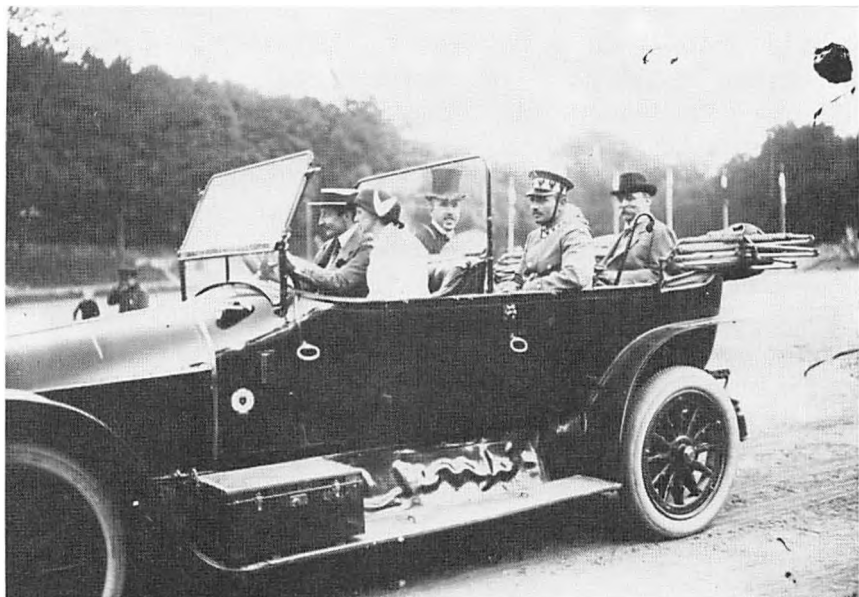
* [Schleswigsche Grenzpost skrev (15.12.), at »den ubehøvede dansker under forsamlings stormende bifald temmelig ublidt blev sat på porten«. De skyldige blev ikke fundet, men statsadvokaten sendte ham en besked (Apenrader Tageblatt 6.2.1914), hvori det hed: »Spørgsmålet om, hvori den af Dem påståede adfærd fra de pågældende personers side overhovedet kan kaldes mishandling, og om den ikke tværtimod var foranlediget af Deres vægring ved straks og uden modsigelse at efterkomme opfordringen til at forlade møde-lokalet, og således var berettiget, behøver derfor ikke at undersøges nærmere.]

sine pligter i henhold til optanttraktaten, 2) at regeringen med fasthed skulle imødegå den danske propaganda i Nordslesvig; man beklagede siksakkursen og ønskede retfærdighed og strenghed; 3) at regeringen stod fast i hjemløsespørgsmålet; at regeringen skulle fremme den nordslesvigske tyskhed økonomisk og kulturelt. Desuden vendte man sig mod forsoningspolitikken. »Nordslesvig er tysk, tyskeren er dér herre i huset, og hvem der iøvrigt vil bo der, må agte den tyske husret og rette sig efter den«. I en indberetning om mødet til indenrigsministeren fandt overpræsident v. Bülow sig foranlediget til at skrive, at det var hans håb, at mødet måtte være en alvorlig advarsel til dem, der skulle tage sig af tyskheden og forsvare den mod danskerne, så de ikke undlod noget af det, der kunne gøres i den ene eller den anden retning. Han mindede så om sine egne forslag om at forhindre dansk indvandring og indføre pastvang.

Fredsforeningen afholdt fire dage senere, den 18. december et protestmøde med ca. 850 deltagere i »Sanssouci« mod »Nordmarkversamling« (over for de 4-5000 (hvoraf ca. 2.500 udenbys) som havde overværet de nationalistiske møder).⁴⁸¹ I betragtning af Fredsforeningens svage organisation var det mange. Mødet gav pastor Schmidt lejlighed til at fremsætte nogle principielle betragtninger.⁴⁸² »Vi har som tyske mænd lidt under indtrykket af den 14. december, og det var det, der drev os frem i offentligheden«. »Folket er en levende størrelse, der er os mere hellig end staten«.

For Hahn måtte den store Nordmarkversamling tage sig ud som en personlig triumf. Han havde fået tilslutning til sin politik fra alle statsbevarende kræfter i Slesvig-Hosten og regnede med, at den chauvinistiske bølge, der gik henover Tyskland, nok skulle sikre ham sejren. Han gjorde sig blot ikke klart, at nøgterne overvejelser angående Tysklands udenrigs- og forsvarspolitiske interesser nu mere end nogensinde talte imod at spænde den danskfjendtlige bue for stramt og gjorde det nødvendigt for den preussiske regering at søge efter et passende kompromis.

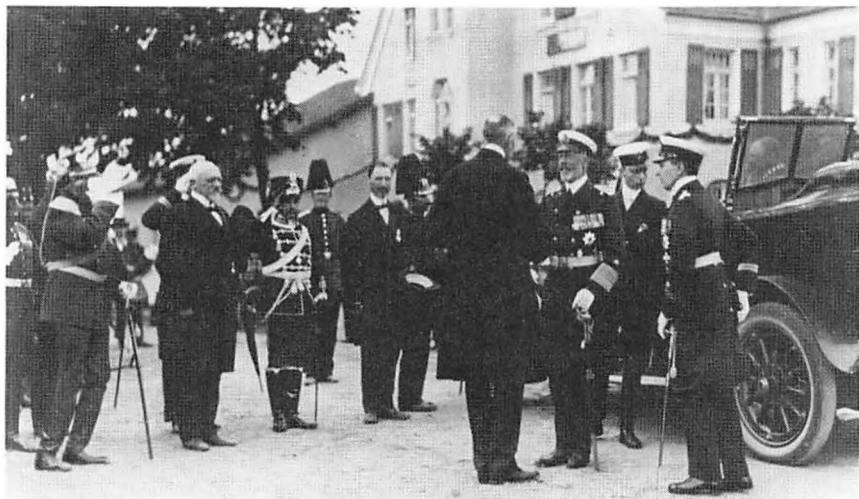
Den preussiske regerings ønske om ikke at lade sin politik i Nordslesvig og over for Danmark bestemme af Hahn og hans venners følelsesladede forestillinger og ubesindige forlangender fremtrådte i en erklæring, som indenrigsminister Dallwitz den 30. januar 1914 afgav i deputeretkammerets budgetkommission.⁴⁸³ Han opregnede de skrappe bestemmelser, der blev praktiseret over for den danske presse, de danske foreninger og forsamlingshuse osv. og betonedede, at man gik så langt, som bestemmelserne tillod. Det var imidlertid mere taknemmeligt at

*Fra mindefesten for 1864 i Sønderborg 1914. Hertug Ernst Günther med
overskæg og blød hat. Museet på Sønderborg slot.*

drage omsorg for tyskheden end at bygge på politiet, fortsatte han og gjorde rede for de systematiske foranstaltninger, som regeringen havde gennemført. Staten havde i årevis gjort, hvad en stat formår, for at støtte og fremme tyskheden. Derfor troede han, at de klager, der i Flensborg var blevet rejst mod regeringen for utilstrækkelig virksomhed på dette område, var »usande, men i hvert fald overordentlig overdrevne«. Denne kraftige afstandtagen fra Flensborgmødets resolution forbitrede Rantzau-Rastorf i en sådan grad, at han forlangte et officielt dementi,⁴⁸⁴ et tegn på, at han og hans meningsfæller agtede at fortsætte deres offensiv mod regeringens nordslesvigske politik.

v. Dallwitz' afvisning af Flensborg-mødets ubeherskede kritik af regeringen betød selvfølgelig ikke, at den preussiske regering tog afstand fra at føre en skarpere kurs til støtte for Den tyske Forening. Det havde allerede i to år vist sig i den tidligere omtalte undtagelseslovgivning, og den kom nu frem i de konferencer i Berlin, Slesvig og Kiel, som i forårsmånederne 1914 grundigt drøftede, hvilke foranstaltninger, der yderligere kunne iværksættes. Af principiel betydning var den store

Fra mindefesten for 1864 i Sønderborg 1914. Prins Heinrich modtages af overpræsident v. Bülow. Museet på Sønderborg slot.

konference i Berlin den 3. februar, i hvilken Dryander deltog som sagkyndig og som behandlede spørgsmål som forbud mod dansk bosættelse i Nordslesvig, fjernelse af ugifte danske arbejdere og medhjælpere, indførelse af pastvang og forøgelse af gendarmeriet.⁴⁸⁵

Den tyske Forening gik naturligvis de samme veje og Hahn var sikkert underrettet om forløbet af den store Berlinkonference af 3. februar og de slesvig-holstenske højrefløjspolitikeres planer om antidanske aktioner, da han på bestyrelsesmødet den 7. februar talte om en »nyorientering« af Den tyske Forenings politik, dvs. opstillede krav om vidtgående antidanske statsindgreb som eneste middel til at undgå hjemmetskyhedens undergang. Hans tale kendes i flere gengivelser, som avisreferat (Grenzpost 9.2., Politiken 10.2.) og i en officiel form (Nordmark, 1914, nr. 1 og som uddrag i Grenzpost 12.2.). Hahn gik nu ind for ekspropriation af danskejet jord: »Hvis modstanderen her driver det så vidt, at der som følge af hans afskyelige fremfærd ikke bliver jord til overs for tysk bosættelse, så tvinger han til syvende og sidst selv til, at der i nødens stund må gribes til ekspropriation. Men det skal være det sidste middel.«⁴⁸⁶ I Nordmarks gengivelse hed det her bl.a.: Ekspropriation »svarer til selvopholdelsens bud, da man uden forøgelse af tyske bønder må frygte for, at den hjemmetyske landmandsstand bliver tilin-

Fra mindefesten for 1864 i Sønderborg 1914. Feltmarskal, grev v. Haeseler og overpræsident v. Bülow. Museet på Sønderborg slot.

tetgjort. Skridtet vil blive fremtvunget af den forestående bandlysning af sælgere, som mod den danske agitations vilje disponerer over deres jord. Det måtte altså ene og alene tilskrives danskhedens mangel på mådehold!« Talens andet højdepunkt gjaldt den tyske udenrigspolitik og rummede en trussel om i givet fald at gå krigerisk til værks over for Danmark. Ifølge Politiken (10.2.) sagde Hahn: »Vi vil nu rive sværdet af skeden og gå over til angreb. Vi står over for hele det danske folk ... Selv om vi af militære grunde i en eventuel krig måtte besætte Jylland, vil vi ikke forgribe os på Danmarks selvstændighed, men vi forlanger af vor regering, at den skal gå skarpt og energisk frem i København«. I den officielle tekst finder man bl.a. dette afsnit: »Tysklands magt sikrer danskerne og andre skandinaver deres statslige selvstændighed. Hvis uklogskab stiller sig fjendtligt over for Tyskland, og hvis der derved engang opstår internationale stridigheder, så vil vort folk i nødstilfælde blive nødt til selv at træffe de til dets sikkerhed fornødne forholdsregler hinsides grænsen. Ansvar for de følger, der melder sig, måtte alene føres tilbage til danskhedens politik.« Det svarede til hele denne tankegang, at Hahn nu udtalte sig med absolut ringeagt om Fredsforeningen. »Det er slut med den mere generende end betydningsfulde indblanding

Fra mindefesten for 1864 i Sønderborg 1914. Veteraner kører gennem den flagsmykkede Rådhusgade. Museet på Sønderborg slot.

fra Fredsforeningens side, der lever af kampen mod os. Denne lille gruppe, der faktisk har været til nytte for danskhedens sag, kan lades ude af betragtning, efter at den har protesteret i anledning af Nordslesvigsmødet i Flensborg«. Ifølge »Die Nordmark« sluttede Hahn med at betone, »at det tyske folk, der nu var blevet et verdensfolk, ikke måtte lade sig hæmme ved grænserne, men at den tyske ånd måtte herske helt frem til grænserne«.

En uges tid efter Den tyske Forenings bestyrelsesmøde kom det den 14. og 16. februar til en livlig debat om regeringens nordslesvigske politik i landdagens deputeretkammer, hvor den frikonservative Johannsen og den nationalliberale Schifferer fremsatte Den tyske Forenings krav om en hårdere antidansk politik. Det vakte endnu større opsigt, da Rantzau-Rastorf og dr. Neuber fra Kiel den 26. maj rettede en forespørgsel til regeringen for at få oplyst, hvad den havde gjort for at få den danske regering til at begrænse den antityske agitation i Danmark. Overborgmester Todsén fra Flensborg og hertug Ernst Günther havde også ordet. Debattens betydning understregedes ved, at

Bethmann-Hollweg svarede på regeringens vegne og lovede at fastholde og om fornødent videreføre den hidtidige tyskhedsfremmende politik.⁴⁸⁷

Hvad Hahn angår, synes han i disse måneder at være gået mere og mere over gevind. På et møde, som lokalafdelingen i Flensborg afholdt den 24. februar,⁴⁸⁸ fremsatte han den forbløffende idé, at den bevægelse, der var sat igang af Flensborg-mødet i december, ville føre til dannelse af et nyt slesvig-holstensk parti, ikke en politisk fraktion, men et almindeligt landsparti, der ville lade sine medlemmer bevare deres politiske tro, men sammenfatte alle i det nationale spørgsmål, altså åbenbart en slags udvidet Tysk Forening. Danskerne ville ikke være tilfredse, før tyskheden var udryddet til sidste mand, skrev Grenzpost, mens Flensburger Norddeutsche Zeitung udtrykte den samme tanke mere udførligt og forbløffende: »I tilfælde af en verdenskrig var der fare for, at vore kyster, marinestationer osv. ville blive udsat for den dansksindede befolknings had. En sådan fare måtte vi ikke udsætte os for, men tilstræbe, at Nordslesvig forblev nationalt pålidelig, så dets beboere ikke blev ombragt [erwürgt] af en fanatisk bondebefolkning«. Grenzpost tilføjede følgende sætning: »En nationalt pålidelig befolkning var så meget mere nødvendig, som man måtte regne med den mulighed og sandsynlighed, at fremtidens slag ville blive udkæmpet ved den kimbriiske halvøes kyster«.

De samme fantasterier kom frem i en tale, han holdt i Sønder Brarup i Angel den 11. april.⁴⁸⁹ Sverige vil gå med Tyskland, men Danmark og Belgien ville være imod det. Danmark ville ved given lejlighed altid gribe Tyskland i struben. Man måtte regne med, at de tyske erhvervsdrivende klasser simpelthen måtte dukke sig for danskerne. Der måtte oprettes et nyt slesvig-holstensk parti. Den væskende byld måtte fjernes.

Over for disse uovervejede vurderinger fremkom kun Fredsforeningen med spagfærdige betæneligheder. Flertallet af de frisindede i Nordslesvig kapitulerede derimod ganske for den chauvinistiske storm, der gik hen over Tyskland, og som i Nordslesvig styrkedes af mindefesterne for 1864. På de slesvig-holstenske frisindedes kongres i Kiel den 25. og 26. april var Nordslesvig et særligt punkt på dagsordenen. Mødet støttede de danske nordslesvigeres ønske om at bevare deres sprog og skikke, men lagde sig iøvrigt nær op ad de nationalliberales standpunkt; grænsen måtte ingensinde fastlægges ved hjælp af en folkeafstemning, hed det således, og det betonedes, at de ligesom Den tyske Forening gik ud fra tyske interesser. De fleste nordslesvigske frisindede, deriblandt den store forening i Åbenrå i modsætning til foreningen i Sønderborg, kunne ikke engang gå med til det meget moderate resolutionsforslag.

Dannevirke skrev med rette: »Vi må ikke vente, at der skal løfte sig frisindede røster i Nordslesvig. Man må snarere være forberedt på, at bagstræbet griber endnu mere om sig«. ⁴⁹⁰

Den 2. maj 1914 talte Hahn på Den tyske Forenings bestyrelsesmøde. ⁴⁹¹ Det blev hans sidste fremtræden for en nordslesvigsk forsamling. Han sagde ikke noget nyt, men lod sig beruse af sin egen ordstrøm. Han talte om den åbenbare rebellion mod det lovlige preussiske herredømme og om »den skare af fanatikere og levebrødspolitikere i Nordslesvig, der lægger et grusomt og grufuldt åg på det tyske mindretal«. Den store genforeningsdag ville aldrig komme: »dansk statsklogskab ville selv i Tysklands mørkeste time vide at undgå den, fordi den ville være kilden til Danmarks undergang ved den næste dommedag«. Protestfolkene gik nu »side om side med de vilde tyskfjender tjekker, polakker og sydsلاver«. »Hvor længe skal Tyskland for sin sikkerheds skyld finde sig i disse ugerninger?«

På et møde arrangeret af tyske højrepartier i Berlin den 14. maj fantaserede Hahn om, at det havde været bedre, hvis Slesvig-Holsten var blevet et eget hertugdømme under huset Lyksborg, der lettere kunne være nået til en forståelse med danskerne. ⁴⁹²

Da Den tyske Forening den 4. juli holdt sin sommergeneralforsamling i Sønderborg var Hahn ikke til stede. Den halvårsberetning, som Schrøder oplæste i hans sted, ⁴⁹³ var holdt i Hahns stil og rummede næsten udelukkende gentagelser fra ældre taler. Det vakte imidlertid udbredt harme, at det i beretningen, som blev aflagt få dage efter attentatet på den østrigske tronfølger i Sarajevo, blev sagt, at »serbere og andre slaver ... er protestagitationens åndsfæller og læremestre«. ⁴⁹⁴

Fredsforeningen, der ved nytårstid havde haft 405 medlemmer, ⁴⁹⁵ samlede den 21. juli 20-30 af sine medlemmer til et møde i Tinglev, hvorfra der protesteredes mod Den tyske Forenings udtalelse. Man ville ikke have, at de bånd, der trods alt forbandt nordslesvigerne, blev sønderrevet.

Man tager imidlertid fejl, hvis man af en udtalelse som denne ville slutte, at Fredsforeningen – og specielt pastor Schmidt – var upåvirket af den nationalistiske bølge. Tværtimod betonedes pastor Schmidt i den kritiske tid 1913-14 i stigende grad sin nationalisme og sin forståelse for statens ret. Den 26. januar sendte han et brev til Vogel, ⁴⁹⁶ hvori disse synspunkter tydeligt kom til udtryk: »Vi må være mere barske end velvillige mod danskerne. I Zabern* er mine sympatier ved militæret,

* I Zaberne (Saverne) i Elsass kom det i november 1913 til heftige sammenstød mellem indbyggerne og militæret. I januar 1914 blev de ansvarlige officerer frikendt af krigsretten.

og ved siden af alle disse frihedskrav må det tydeligt skinne igennem: »Vi ved meget nøje, at vi har at gøre med en befolkning, der taler om genforening med Danmark, ikke som et ønske, men som et krav, der ikke vil henregnes til det tyske folk, der adlyder vor stat, men næppe anser den som *sin* stat. Kommunale embeder kan man betro dem, men ikke statsembeder, ikke her i hjemstavnen. Man behøver ikke at ophidse sig, men at slappe tøjlerne, så længe de er så tvespaltede, det går under ingen omstændigheder. Jeg ville ønske, at Nordslesvig fik et tilfælde, hvor det åbenlyst kom for dagen, i hvor høj grad agitatorerne underminerer al statslig autoritetsfølelse – det gør de faktisk – og så en storslået statsmand, der på samme tid kunne tage hårdt fat og opfylde vore liberale fordringer på sprogvesenets område, langt mere liberalt end vi hidtil udtrykte dem«. – Da krigen kom, var han så begejstret som nogen og skrev: »Krigen er vor store time«⁴⁹⁷ og »Det sejrsglade Nordslesvig«.⁴⁹⁸ Han regnede med, at krigen ville forene nordslesvigerne med Tyskland. Man må benytte lejligheden til at tale til nordslesvigerne »som en del af det tyske folk.«⁴⁹⁹

Medlemskaren

I maj 1914 havde Den tyske Forening 13.355 medlemmer, fordelt på 104 afdelinger, medens den i 1902, da Hahn blev formand, kun havde haft 4.000 medlemmer og 38 afdelinger. Dengang havde foreningen til stadighed finansielle vanskeligheder, og de ca. 4.000 mark, den årlig modtog som støtte fra overpræsidenten, spillede en stor rolle for den. Altyske sympatisører uden for Nordslesvig havde lige siden århundredskiftet været medlemmer af Den tyske Forening, men det var først efter 1907, da optanttraktaten og siden den udenrigske spænding gjorde det muligt for Den tyske Forening at optræde som den betrængte nordslesvigske tyskheds forkæmper, at den opbyggede et net af støtteforeninger i Sydslesvig og Holsten og fik et stigende antal direkte tilmeldte medlemmer. I 1902 havde 25% af medlemmerne boet uden for Nordslesvig, i 1908 drejede det sig om 33%, og i 1914 om 45%. De sydlige afdelinger (i 1914 50 med 6.000 medlemmer) havde især som opgave at foresyne kassereren i Haderslev med medlemsbidrag og frivillige ydelser, men når lejligheden krævede det, kunne medlemmer og sympatisører også mobiliseres til stævner som det i Flensborg i december 1913. Takket være disse passive medlemmers ydelser og tilskud fra tyske kommuner og korporationer forbedredes foreningens finanser år for år. I 1912 var

indtægterne på ca. 41.000 mark, men udgifterne var kun på 23.000 mark; der var altså et overskud på ca. 18.000 mark. Foreningen havde samtidig en formue på 37.000 mark. Med et sådant regnskab måtte tilskuddet fra dispositionsfonden betragtes som en anerkendelse for Den tyske Forenings virke.

Den tyske Forening var en stor og stramt organiseret sammenslutning (i 1912 ekspederede formanden over 1500 breve og sekretæren 9.695 breve og uddrag),⁵⁰³ der siden århundredskiftet havde været i uafbrudt fremgang i Nordslesvig (i de sydlige afdelinger havde der været år med tilbagegang). I 1902, da Hahn blev formand, var der 3.015 nordslesvigske medlemmer, i 1909 var antallet steget til det dobbelte (6.014), og i 1914 var der 7.363 medlemmer. Tallene lader sig dog ikke uden videre sammenligne, da der fra 1908 også blev optaget kvinder som medlemmer; i 1909 var der 452 kvinder i foreningen,⁵⁰⁴ og i 1914 må der have været over 700*; de sammenlignelige tal skulle så være ca. 3.000 i 1902, ca. 5.600 i 1909 og ca. 6.500 i 1914. Nok så interessant er det at konstatere, at medlemstilgangen overvejende afhang af oprettelsen af nye afdelinger: i 1902 var der gennemsnitligt 100 medlemmer i hver af de 30 afdelinger, i 1909 110 i hver af de 51 afdelinger og i 1914 120 i hver af de 54 afdelinger (når kvinderne ikke regnes med). Inden for hver enkelt afdelings område var der altså ikke tale om en medlemstilgang på langt over 100%, som man ved en overfladisk betragtning af tallene skulle tro, men kun om en stigning på 20%. Det er imidlertid yderst vanskeligt at forklare denne stigning ud fra det mangelfulde materiale, vi disponerer over. Man kan forestille sig, at den stigende indvandring syd fra, et bedre hvervearbejde, et mere varieret udbud af aktiviteter (som ikke blot var af politisk, kulturel og selskabelig art, men også rummede muligheder for økonomiske fordele) spillede en rolle.

Som modvægt mod Tiedjes bog lod Den tyske Forening i 1909 udarbejde en statistik, der skulle modbevise nogle af Tiedjes anklager. De 6.893 medlemmer, der dengang fandtes i foreningens nordslesvigske område, fordelte sig herefter således:

2444 = 35% landmænd

1950 = 29% erhvervsdrivende

309 = 4% »Privatleute« (rentierer, liberale erhverv?)

1738 = 25% tjenestemænd

452 = 7% kvinder

* Den danske vælgerforening havde i 1914 1176 kvindelige medlemmer ud af ialt 8.214 medlemmer.

I det egentlige Nordslesvig (= den senere 1. zone) fandtes imidlertid kun 6.014 medlemmer, idet 879 af de 6.893 opgivne medlemmer boede i 7 afdelinger (Flensborg, Ladelund, Læk, Medelby, Nibøl, Sønder Løgum, Nykirke) syd for den nuværende statsgrænse.

Det interessanteste af de opgivne tal gælder de 5.162 = ca. 75% af medlemmerne, der siges at være hjemmetyskere, altså i Nordslesvig fødte tysksindede.

Den tyske Forening under Verdenskrigen

Om Hahns tilværelse i de sidste år af hans liv ved man så godt som intet. Var hans besynderlige og uligevægtige politiske forslag og forestillinger i 1913 og -14 tegn på en psykisk lidelse? Vi ved, at han overholdt borgfreden under krigen og kun søgte at opretholde Den tyske Forenings organisation. I 1915 skrev han til v. Bülow's efterfølger som overpræsident, den tidligere indenrigsminister v. Moltke: »Formentlig vil tyskheden efter en sejrrikt afsluttet krig, både officielt og nationalt stå over for meget vanskelige forhold i Nordslesvig«, men Den tyske Forening ville genoptage sin ærlige kamp, ligeså bundet som før. I 1916 håbede han, i et nyt brev til v. Moltke, på ansats til et loyalt sindelag hos adskillige hjemvendende soldater (han bad derfor om uformindsket støtte til »Dagbladet«). Samtidig konstaterede han, at foreningens indtægter – og dermed medlemstal – var dalet stærkt under krigen. I 1917 argumenterede han for tilskuddet til »Dagbladet« ved at fremhæve, at den loyale mindrebemidlede grænsebefolkning måtte beskyttes, navnlig i den nuværende tid med dens almindelige troløshed over for fædrelandet. Et brev fra Hahn til Strackerjan af 11. marts 1917 er afsendt fra et sanatorium i den sydlige del af Harzen, hvor han var indlagt for tuberkulose. Før han rejste hjemmefra (et brev, dateret 25.2.1917, er afsendt fra Kiel) havde han beskæftiget sig med en programbeslutning fra bestyrelsens side. »Jeg vil ikke kunne være spytslikker osv. Om nødvendigt må folk med forskellige meninger gå hver til sit. Og hvis kåbevendere og eftersnakkere falder fra: så meget des bedre«. ⁵⁰⁰

Vi ved ikke, hvad striden i Den tyske Forenings top har drejet sig om, men det er vel sandsynligt, at Hahn har fastholdt en »gouvernemental« linje, altså en politik, hvorefter Den tyske Forenings arbejde for Nordslesvigs germanisering skulle gennemføres med støtte i den tyske statsmagt og derfor også under hensyntagen til de kursjusteringer, som de skiftende indre og ydre konjunkturer nødvendiggjorde. Det modsatte synspunkt, som lige siden foreningens oprettelse var fremtrådt over for denne fundamentalt konservative politik, tilsigtede at give foreningen en af regeringen uafhængig position, kun derved, mente tilhængerne af

denne opfattelse, kunne germaniseringsarbejdet udføres effektivt og en passivering af de tysksindede nordslesvigere undgås. Erfaringerne under krigen har vel yderligere overbevist denne fløj om, at det var farligt at lægge sig op ad statsmagten, der ikke længere var den urokkelige klippe, den havde været, og som kunne blive udsat for mange flere rystelser efter krigen.

En fremtrædende talsmand for denne antigouvernementale kurs var Strackerjan, og det er derfor af betydelig interesse at se, hvad han den 23. august 1918 skrev til Rantzau-Rastorf.⁵⁰¹ Han vil gerne drøfte den meget sørgelige situation her med Rantzau-Rastorf, som var den første, der brød en vej ud af den skæbnesvangre politik i 1906/07. »En meget væsentlig del af tyskheden i Haderslev, som på den historiske aften i juli 1907 under den karakterfaste landråd Becherers auspiciér så virksomt fremmede Deres højvelbårenheds patriotiske optræden mod broderhilsen-politikken, er under landråderne Dryander og von Löw blevet landrådsagtig gouvernemental og arbejder blindt med på sin egen nationale, politiske og til dels også økonomiske tilintetgørelse. Noget lignende gælder om dr. Hahns »ledelse« af Den tyske Forening for det nordlige Slesvig, som allerede i 1906/07 svømmede med regeringen og overlod det til Dem at gøre den første offentlige modstand mod denne strøm. Foreningen svigter altså også nu fuldstændigt, og jeg er derfor slet og ret udtrådt af foreningen, fordi dens bestyrelse for nylig har besluttet, at den også *efter* krigen foreløbig vil indstille sig på at afvente, ligesom den også nu igen med sin holdning fremmer tyskhedens tilintetgørelse.«

Hahn døde i Kiel den 7. januar 1920 efter at han i årevis havde søgt helbredelse på forskellige tuberkulosesanatorier. Den tyske Forenings fuldstændige uvirksomhed udadtil havde ikke nødvendiggjort, at der blev konstitueret en ny formand under Hahns sygdom, og hans død ændrede ikke noget ved dette forhold. Først den 14. juni, på tærskelen til genforeningen, sørgede kassereren, bogtrykker Uwe Schütze, for at få indregistreringen af bestyrelsen bragt i formel orden.⁵⁰² Hahn, Martens, Ulderup og lærer Andreas Jens Lorenzen var da døde. I deres sted beskikkedes Klinker fra Nordborg, som fortsat brugte stillingsbetegnelsen herredsfoged, forhenværende lærer Iwersen, Haderslev, advokat Erichsen, Haderslev, og advokat Jacobsen, Hamborg. Apoteker Max Vierth fra Sønderborg, som kort efter solgte sit apotek og flyttede sydpå, fik formandsposten, Klinker blev næstformand. Nis Schröder var flyttet til Flensborg, men fortsatte som sekretær. Gårdejerne Petersen, Allergård, Hansen, Duborg ved Tinglev, Erichsen, Fårgård ved Løgumkloster, og Henningsen, tidligere Lertegård, men nu bosat i det sydlige

Angel, samt skibsreder Jacob Jebsen fra Åbenrå, fortsatte som almindelige bestyrelsesmedlemmer. Efter at retten den 16. juni havde registreret de forandringer, der var foregået med hensyn til bestyrelsens sammensætning, hørte man ikke mere til Den tyske Forening.

Den tyske Forening og hjemmetyskerne

Magten i Den tyske Forening lå afgjort i hænderne på en lille gruppe højere tyske embedsmænd støttet af nogle tyskuddannede akademikere. Det var dem, der lagde foreningens mere og mere desperate antidanske kurs. Dens skiftende formænd var alle embedsmænd, og selv om der efterhånden kom flere og flere hjemmetyskere ind i forretningsudvalget, rokkede det ikke ved *Hahns* altbestemmende rolle. Kun om hjemmetyskeren Jacob Jebsen ved man, at han ved flere lejligheder fremsatte selvstændige oppositionelle synspunkter.

Det hjemmetyske elements opslutning omkring Den tyske Forenings stærkt nationalistiske kurs må vække forundring, fordi hjemmetyskerne og ikke mindst de hjemmetyske bønders forhold til deres dansksindede landmænd i hverdagslivet var præget af fordragelighed og var uden nationalistiske mislyde. Man skulle have ventet, at hjemmetyskerne havde tilsluttet sig de frisindede, som i Slesvig-Holsten uden for Nordslesvig var det toneangivende borgerlige parti, og hvis nationale program indrømmede danske stor frihed på det kulturelle område og skarpt vendte sig mod Den tyske Forenings kurs. Det var imidlertid kun på Tønderegnet, de frisindede indtog en plads, der tålte sammenligning med den, partiet havde længere sydpå.

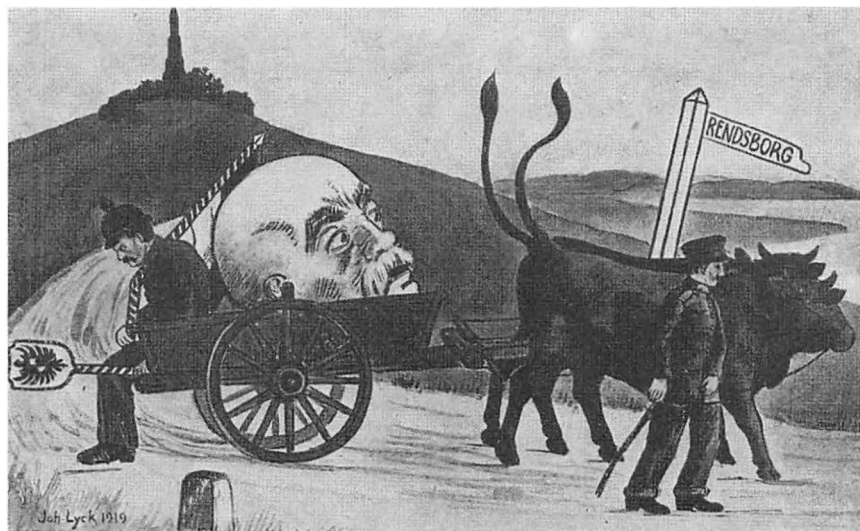
Den tyske Forenings enebestemmende rolle i det tyske politiske liv i Nordslesvig førte ikke alene til, at den tysksindede befolkningsdel, og især hjemmetyskerne, prægedes af den chauvinisme og militarisme, som navnlig Hahn forkyndte, men at også de tyske højrepartiers indenrigs-politiske programmer næsten uden modstand blev accepteret som udtryk for tysk politik slet og ret. Denne indoktrinering splittede hjemmetyskernes karakter i en dansk-folkelig: den hjemlige sfære og en tysk-autoritetstro på den politiske arena.

De hjemmetyskere, der som enkeltpersoner (Jürgensen, Tiedje, Schlaikjer) eller organiseret i Fredsforeningen, vendte sig mod Den tyske Forening, konstaterede, at de hjemmetyskere, som Hahn eller landråderne havde disciplineret i deres autoritære ånd, nok var blevet myndighedernes lydige følgesvende, men at de samtidig havde mistet

evnen til at vinde de dansksindede, og således i virkeligheden stod i vejen for tyskhedens sejr. Med den hjemmetyske oppositions opdukken fulgte derfor interessen for det hjemmetyske problem. De var ud fra forskellige betragtninger enige om, at hjemmetyskheden måtte løsgøre sig fra de autoritære kræfter, der trællebandt den; når det var sket, ville hjemmetyskheden indtage sin naturlige plads som den afgørende kraft i Nordslesvig og være i stand til at løse det nordslesvigske problem. »Vågner der et selvstændigt liv i den hjemmetyske befolkning, så er det forbi med embedsmændenes herredømme, og hele tvangspolitikken går fanden i vold«, skrev Erich Schlaikjer.⁵⁰⁵ Den forhåndenværende situation karakteriserede han således: »Hjemmetyskerne spiller inden for Den tyske Forenings politik slet ingen rolle, hverken som skribenter eller som parlamentariske kandidater eller som foredragsholdere. De duer ikke engang til at blive amtsforstandere«.⁵⁰⁶

En af pastor Schmidts vigtigste hensigter med Fredsforeningen – måske den afgørende – var at vinde hjemmetyskerne, hvis danske præg i sproglig og folkelig henseende han gang på gang betonedede, for sine idealer. I en stor artikel om hjemmetyskerne i *Stimmen aus Nordschleswig* i 1912 bragte han en karakteristik af »hjemmetyskeren af den gode gamle slags«. Det viste sig, at han dermed tænkte på hjemmetyske storbønder af den slesvigholstenske skole: »Han var fortrolig med landets love og ordninger og som sådan ofte de andres søgte rådgiver. Han kendte noget til den tyske litteratur på en tid, da mængden (!) nøjedes med, hvad skolen havde givet dem med. Han var jævn og ligetil, som rigtige bønder er ...« Den slags hjemmetyskere er nu blevet færre. Årsagen er for en del, at bønderne ikke havde brug for deres evner. Efterhånden fulgte flertallet af dem de nye paroler og »føjte et behov for at vise, at de var gode tyskere, idet de gjorde det, som regeringen ville have det«. I »*Nordschleswig*« for 1. november 1913 optrykte pastor Schmidt et foredrag om samme emne, som han 14 dage før havde holdt i Sønderborg. Hjemmetyskerne »kunne blive det kit for Nordslesvig, som forhindrer, at det, der hører sammen, falder fra hinanden og løsner sig fra den tyske helhed«.

Men pastor Schmidts idealer var virkelighedsfjerne drømme. De hjemmetyske bønder enten blev ved Den tyske Forening, der havde regeringen i ryggen, og hvorfra man kunne forvente nemmere resultater, eller de gik over i passivitet og nærmede sig det danske parti sammen med mange af deres børn. Denne proces, der i høj grad foruroledede Hahn og hans venner, blev afbrudt sammen med den nationale kamp i 1914, da verdenskrigen gav den tyske nationalisme et vældigt

Den fejlslagne germanisering. Symbolet for Den tyske Forenings arbejde, Bismarckstatuen, flyttes til Rendsborg. Efter flere omflytninger blev statuen 1921 opstillet på Aschberg i Hütten Berge. Postkort i Hist. Saml. f. Sønderjylland.

opsving. Vel førte det tyske nederlag i 1918 mange tusinde medløbere i den tyske lejr tilbage til danskheden, men andre, hvis tysknationale indstilling var blevet formet af den autoritære ånd, der herskede i årene før og efter verdenskrigen, beviste i de følgende år en sådan modstandskraft over for nationale omvendelsesforsøg, at danskerne blev fuldstændigt overraskede. I dette resultat, men også i svagheden over for nazismen havde Den tyske Forening sin betydelige andel.

Forkortelser

Ap.Tbl. Apenrader Tageblatt

Dvk Dannevirke

Gottorp Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schloss Gottorf, Schleswig

Hmd Hejmdal

LA Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå

RA Rigsarkivet, København

DZA Deutsches Zentralarchiv

S.Gr. Schleswigsche Grenzpost

Td. Ztg. Tondernsche Zeitung

Noter og henvisninger

Anm.: En del af forarbejderne, herunder fyldige kildeuddrag, til denne bog findes i forfatterens privatarkiv i landsarkivet i Åbenrå.

- 1 Franz v. Jessen (red.): Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901, s. 383.
- 2 RA, spole nr. 73: Merseburg, nr. 301 Rep. 77. Tit. 403: Nr. 1 – Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke, 1960, s. 36 f. og 54 f.
- 3 Td. Ztg. 29.6. og 4.7.1893
- 4 Abt. 309, nr. 33400 (Gottorp)
- 5 Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke, 1960, s. 217f.
- 6 Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901, s. 384.
- 7 Bericht über die Thätigkeit des Deutschen Vereins ... 1890-92.
- 8 Sønderborg bys historie, II, 1966, s. 34, 80.
- 9 Hejmdal 9.1.1896.
- 10 Om begivenhederne i Løgumkloster, se H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II, 1930, s. 88 ff; Flensborg Avis 16., 17., 18., 21., 29. okt., 4., 5., 11., 12., nov., 4. dec. 1889; Td. Ztg. 19. okt., 12. nov. 1889.
- 11 Td. Ztg. 8.2., 22.2., 3.4., 12.6., 3.9., 29.11.1890 og 24.1.1891.
- 12 Folkebladet 16., 19. og 23.6.1890.
- 13 Folkebladet 13.9.1890.
- 14 Abt. 301, nr. 2523 (Gottorp).
- 15 Om mødet se Dvk 26.11. og Folkebladet 24.11.1890.
- 16 Bericht über die Thätigkeit des Deutschen Vereins ... Hadersleben 1892.
- 17 Folkebladet 20.10. og 16.12.1890.
- 18 Folkebladet 8.7.1890.
- 19 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II, 1930, s. 110 f.
- 20 Om oprettelsen af lokalafdelinger og Den tyske Forenings øvrige aktiviteter i de første år se Folkebladet og Bericht über die Thätigkeit des Deutschen Vereins ... 1890-92 (Hdl.1892).

- 21 Red. H. Kaadtmann, Kieler Zeitung 7.12.1891, til Gustav Johannsen. Gustav Johannsens privatarkiv, Breve fra forskellige (LA).
- 22 Folkebladet 14.3.1892.
- 23 Haderslev byarkiv. Acta 52,3: Acten betr. Deutscher Verein für das nördl. Schleswig. (Haderslev byhist. Arkiv).
- 24 Abt.301, nr. 2239 (Gottorp).
- 25 Deutscher Verein für das nördliche Schleswig. Zweiter Jahresbericht, 1892-94. Hdl.1894.
- 26 Td.Ztg. 22.6.1893.
- 27 Td.Ztg. 9.4.1892.
- 28 Abt.301, nr. 2523 (Gottorp).
- 29 Deutscher Verein ... Zweiter Jahresbericht 1892-94. Hdl.1894.
- 30 Abt.309, nr. 3340 (Gottorp).
- 31 Abt.320. Apenrade. Nr. 85 (Gottorp).
- 32 Schleswiger Nachrichten 24.2.1892. Forespørgsel 29.2.1892 fra regeringspræsidenten til v. Bonin.
- 32a Abt.320. Apenrade. Nr. 85 (Gottorp).
- 33 Om det følgende se Abt.320. Apenrade. Nr. 85 (Gottorp).
- 34 Abt.320. Apenrade. Nr. 114 (Gottorp).
- 35 Abt.320. Apenrade. Nr. 85 (Gottorp).
- 36 Abt.309, nr. 24452 (Gottorp).
- 37 Abt.301, nr. 2207 (Gottorp).
- 38 Abt.301, nr. 2239 (Gottorp).
- 39 Abt.301, nr. 2523, indb. 14.8.1894 (Gottorp).
- 40 Abt.301, nr. 2239, indb. 30.4.1894 (Gottorp).
- 41 Td.Ztg. 18.12.1894.
- 42 Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901, s. 383f.
- 43 Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I, 1938, s. 294f.
- 44 Sønderjydske Aarbøger, 1894, s. 37.
- 45 Folkebladet 19.5., 18.10., 2.11.1893.
- 46 Folkebladet 8.11.1893.
- 47 Folkebladet 20.2.1893.
- 48 Se bl.a. S-H-L Kirchen- und Schulblatt, 18.3.1893.
- 49 Folkebladet 28.2.1893.
- 50 Folkebladet 29.7.1893.
- 51 Folkebladet 5.5.1893.
- 52 Abt.301, nr. 2239, indb. 31.8.1893 (Gottorp).
- 53 Folkebladet 12.3.1894.
- 54 Folkebladet 1.9.1893.
- 55 Om Mauves strid med Jacobsen og hans venner se Abt.301, nr. 2239 (Gottorp).
- 56 Om Radbruch-sagen især Abt.301, nr. 2523 (Gottorp).
- 57 Abt.301, nr. 492¹ (Gottorp).
- 58 Lærer J. A. Jensens optegnelser om pastor Jacobsen, I, s. 45 (forfatterens privateje).
- 59 Abt.301, nr. 492¹. Abt.301, nr. 2523 (Gottorp).
- 60 Om Øster Lindet sagen se Abt.301, nr.2210 (Gottorp).
- 61 Abt.301, nr. 2523 (Gottorp).

- 62 Folkebladet 25.7., 26.7., 2.8.1894. Td.Ztg. 28.7. og 4.8.1894.
- 63 Folkebladet 16.8.1894, jfr. 3.9. og 12.9.1894.
- 64 Folkebladet 5.3.1895.
- 65 Folkebladet 4.5.1895.
- 66 Folkebladet 17.4.1895.
- 67 Folkebladet 27.5. og 28.5.1895. Tonderner Nachrichten 29.5.1895.
- 68 Folkebladet 5.8., 6.8.1895.
- 69 Folkebladet 5.8. og 30.8.1895.
- 70 Abt.301, nr. 2523 (Gottorp).
- 71 Folkebladet 14.12.1895.
- 72 Folkebladet 18.9.1895.
- 73 Hejmdal 1.10., 10.12., 19.12.1895.
- 74 Hejmdal 9.1.1896.
- 75 Die Nordmark, 1898, nr. 2.
- 76 Haderslev byarkiv. Acta 52.3 (Haderslev byhist. Arkiv).
- 77 Folkebladet 27.4., 28.11. og 7.12.1893.
- 78 Folkebladet 18.1., 22.6., 29.9.1894, 1.2.1895.
- 79 Hejmdal 28.3.1895.
- 80 Folkebladet 9.2.1893, 19.10.1896.
- 81 Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, 1896, s. 480-482.
- 82 Hejmdal 25.11.1897.
- 83 Hejmdal 2.6., 5.6., 18.6., 23.6., 7.12.1897. Abt.309, nr. 12610 og Abt.309, nr. 2212 (Gottorp).
- 84 Die Nordmark, 1898, nr. 2.
- 85 Hejmdal 6.6.1901.
- 86 Die Nordmark, 1898, nr. 2.
- 87 H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene, 1927, s. 109. Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke, 1960.
- 88 Td.Ztg. 10.1.1899.
- 89 R.A.Danica-fot. Spole 118: DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 115 (Nachträge ... zur Denkschrift). – Gottorp. Abt.301, nr. 2224 (Indb. fra v. Köller 13.6.1900. – H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene, I, 1927, s. 173 ff.
- 90 DZA, Merseburg. Geh. Zivilkabinet: Zeitungsberichte 1899-1903 (2.2.1. Nr. 16591).
- 91 R.A.Danica-fot. Spole 118. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 115. – H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene, I, 1927, s. 151 ff.
- 92 R.A.Danica-fot: DZA. Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 114 (Denkschrift des Oberpräsidenten ... 1899). – H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene I, 1927, s. 139 f.
- 93 RA's Danica-fot: DZA, Merseburg. Rep. 70. Tit. 4030. Nr. 130.
- 94 H. P. Hanssen: Köllerpolitikken, i Fra Kampaarene, I, 1927, s. 141 ff.
- 95 RA. Danica-fot. Spole 117. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 114 (Denkschrift 1895).
- 96 DZA, Merseburg, Geh. Zivilkabinet. Zeitungsberichte 1899-1903 (2.2.1.Nr. 16591).
- 97 RA. Danica-fot. Spole 118. DZA, Merseburg. Rep. 77, Tit. 4030. Nr. 115.

- 98 RA. Danica-fot. Spole 120. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 123.
- 99 Til det følgende se: DZA, Merseburg. Staatsministerium (90 a). B III 2 b. Nr. 6. Bd. 134: Staatsministerialsitzungsprotokolle. März-April 1898. – RA. Danica-fot. Spole 74. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 3; og spole 120. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 123. – Gottorp. Abt.301, nr. 2288 (Disp. fond 1901).
- 100 Die Nordmark, 2. årgang, nr. 1.
- 101 H. P. Hanssen: Köllerpoltikken, i Fra Kampaarene, I, 1927, s. 105 og 120.
- 102 Die Nordmark, 1899, nr. 1.
- 103 Die Nordmark, 1899, nr. 1.
- 104 Td.Ztg. 10.1., 11.1., 12.1., 13.1., 14.1.1899.
- 105 20 Jahre allddeutscher Arbeit und Kämpfe (Leipzig 1910), s. 58.
- 106 Td.Ztg. 10.1.1899.
- 107 Td.Ztg. 2.9.1899.
- 108 RA.Danica-fot. DZA, Merseburg, Spole 118: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 115.
- 109 Gottorp. Abt.309, nr. 12610.
- 110 Gottorp. Abt.301, nr. 2288.
- 111 RA.Danica-fot. Spole 118. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 115. Indb. 12.2.1902.
- 112 Om aviserne se RA.Danica-fot. Spole 118. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 115. Do. Spole 120, nr. 123.
113. Om Strackerjan se Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historic (1901), s. 611. – RA.Danica-fot. Spole 120. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 123. – Gottorp. Strackerjans privatarkiv. I,5. Abt.301,nr. 2211.
- 114 S.Gr. 2.10.1899.
- 115 De følgende tal er taget fra årlige oversigter i Die Nordmark.
- 116 Die Nordmark 1899, nr. 1.
- 117 Die Nordmark, 1901, nr. 1.
- 118 Die Nordmark, 1900, nr. 1.
- 119 Td.Ztg. 3.3.1900.
- 120 TD.Ztg. 18.8.1900.
- 121 S.Gr. 17.10.1899.
- 122 Hejmdal, 18.5.1900.
- 123 S.Gr. 5.3.1901.
- 124 S.Gr. 19.10.1901.
- 125 RA.Danica. Fot. Spole 75. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 5.
- 126 S.Gr. 3. og 5.5.1902.
- 127 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II, 1930, s. 273. Troels Fink: Ustabil balance, 1961, s. 127 f.
- 128 Troels Fink: Ustabil balance, 1961, s. 141.
- 129 G. Japsen: Dansk og tysk i Sønderjylland fra 1864 til vore dage (1979), s. 40.
- 130 S.Gr. 26.6.1900.
- 131 Hmd. 11.1.1902.
- 132 S.Gr. 6.9. 10.12.1903. S.Gr. 26.1.1906.
- 133 S.Gr. 12.9.1902.
- 134 Die Nordmark, 1902, nr. 4.
- 135 S.Gr. 13.1.1900.
- 136 Hejmdal 17.3.1903.
- 137 Die Nordmark, 1902, nr. 4.

- 138 Til det følgende se G. Japsen: Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender, 1980, s. 123 ff.
- 139 S.Gr. 31.1. og 24.2.1902.
- 140 S.Gr. 28.5.1903.
- 141 Om det følgende især Gottorp, Abt. 301, nr. 2326.
- 142 S.Gr. 28.9.1903.
- 143 Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, 1976, s. 141.
- 144 Gottorp. Abt.320. Apenrade 85.
- 145 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 146 Gottorp. Abt.301, nr. 2290.
- 147 S.Gr. 1.2.1904.
- 148 Die Nordmark, 1904, nr. 2.
- 149 RA.Danica-fot. Spole 75. DZA, Merseburg: Rep. 77, Tit. 4030. Nr. 6.
- 150 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 151 Hejmdal 5.7.1904.
- 152 Gottorp. Abt.301. nr. 2326.
- 153 S.Gr. 13.1.1904.
- 154 Die Nordmark, 1905, nr. 1 (årsberetning for 1904).
- 155 S.Gr. 13.12.1902.
- 156 S.Gr. 7.3.1906.
- 157 Die Nordmark, 1903, nr. 3.
- 158 Die Nordmark, 1906, nr. 2.
- 159 Die Nordmark, 1903, nr. 1.
- 160 Se årsberetningerne i Nordmark 1904, 1905 og 1906.
- 161 Die Nordmark, 1907, nr. 1.
- 162 Die Nordmark, 1906, nr. 4.
- 163 S.Gr. 7.12.1904.
- 164 S.Gr. 2.3.1906.
- 165 Kilden til de følgende oplysninger er årsberetningerne i Die Nordmark.
- 165a Se iverigt N. Hansens afhandling: Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig, S.Jy Årb.1913.
- 166 LA foreningsarkiv nr. 49.
- 167 Gottorp. Abt.301, nr. 2289, 2290, 2291, 2292, 2293.
- 168 DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030, nr. 123. Indb. 1.7.1905.
- 169 Gottorp. Abt.301, nr. 2326: Haln 10.2.1907; jfr. Hahn 8.8.1907. Endv.Abt. 320. Apenrade. Nr. 85.
- 170 Gottorp. Abt.301, nr. 2293.
- 171 Hele dette afsnit: Gottorp. Abt.320. Apenrade. Nr. 114.
- 172 Gottorp. Abt.301, nr. 2290.
- 173 Gottorp. Abt.301, nr. 2291.
- 174 Gottorp. Abt.301, nr. 2292.
- 175 Se bl.a. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, IV, 1934, s. 122 ff.
- 176 S.Gr. 16.6.1906.
- 177 Gottorp. Abt.320. Apenrade. Nr. 85.
- 178 Gottorp. Abt. 301. Nr. 2293.
- 179 Gottorp. Abt.320. Apenrade. Nr. 85.
- 180 Gottorp. Abt. 301, nr. 2294.
- 181 Se bl.a. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik. III, 1932, s. 73 ff.

- 182 DZA, Mersburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 123.
- 183 RA. Danica-fot. Spole 75: DZA, Mersburg. Rep. 77, Tit. 4030, nr. 6.
- 184 RA. Udenrigsmin. 7E, nr. 32.
- 185 RA. Udenrigsmin. 7E, nr. 11.
- 186 RA. Udenrigsmin. 7E, nr. 14.
- 187 Die Nordmark, 1902, nr. 3.
- 188 Die Nordmark, 1904, nr. 4.
- 189 Die Nordmark, 1905, nr. 4.
- 190 Om det følgende: Gottorp. Abt. 301, nr. 2326.
- 191 RA. Danica-fot. Spole 75: DZA, Mersburg. Rep. 77, Tit. 4030, nr. 6.
- 192 RA. Udenrigsmin. 7E, nr. 33.
- 193 S.Gr. 30.6.1906.
- 194 Die Nordmark, 1906, nr. 2.
- 195 S.Gr. 2. og 4.7.1906.
- 196 RA. Danica-fot. Spole 75: DZA, Mersburg. Rep. 77. Tit. 4030, nr. 6.
- 197 S.Gr. 8.8.1906.
- 198 RA. Danica-fot. DZA, Mersburg: Rep. 77, Tit. 4030, nr. 6. Størstedelen af brevet er aftrykt i Folkert Krieger: Deutsch-dänische Beziehungen, Bonn, 1974, s. 313 ff.
- 199 Her efter S.Gr. 15.8.1906.
- 200 S.Gr. 10.9.1906.
- 201 S.Gr. 10.10.1906.
- 202 Bl.a. S.Gr. 19.10.1906.
- 203 S.Gr. 5.11.1906.
- 204 v. Dewitz' betænkning er aftrykt i Folkert Krieger: Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914, Bonn, 1974, s. 315 ff.
- 205 S.Gr. 22.1.1907.
- 206 S.Gr. 18.2.1907.
- 207 Die Nordmark, 1907, nr. 1.
- 208 Se bl.a. S.Gr. 14.2. og 25.2.1907.
- 209 Til det følgende Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905-09, Århus, 1959, s. 284 ff. og Folkert Krieger: Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914, Bonn, 1974, s. 98.
- 210 S.Gr. 28.5.1907.
- 211 RA. Danica-fot. DZA, Mersburg. Rep. 77. Tit. 4030, nr. 223.
- 212 Gottorp. Abt. 301, nr. 2326.
- 213 Gottorp. Abt. 301, nr. 2227.
- 214 Folkert Krieger: Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914, Bonn, 1974, s. 317.
- 215 S.Gr. 2.7.1907.
- 216 Gottorp. Abt. 399. Strackerjans privatarkiv, II, 29. Korrespondance med Hahn.
- 217 S.Gr. 20.7.1907.
- 218 S.Gr. 13.-18.7.1907.
- 219 Hahns breve til Strackerjan og sidstnævntes koncept til brevet af 2.8.1907 til Hahn findes i Strackerjans privatarkiv. (Gottorp. Abt. 399, Strackerjan, II, 29).
- 220 S.Gr. 4.5., 14.3.1907.
- 221 S.Gr. 30.7.1907.
- 222 S.Gr. 31.7.1907.
- 223 S.Gr. 30.7. og 1.8.1907.

- 224 RA.Danica-fot. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 123.
- 225 RA.Danica-fot. Spole 118: DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 117.
- 226 RA.Danica-fot. Spole 76: DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 7.
- 227 S.Gr. 5.8.1907.
- 228 Jfr. Vossische Zeitung 5.8.1907. Her efter RA.-Udenrigsmin. 7.E. nr. 42.
- 229 Heimdal 27.12.1907.
- 230 Her efter M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909. København 1910, s. 271.
- 231 Die Nordmark, 1907, nr. 3. Offentliggjort i S.Gr. 14.8.1907.
- 232 Om denne se S.Gr. 14. og 26.8.1907; 18.1., 18. og 19.2.1908. Heimdal 30.12.1907; 17. og 18.2., 24.10.1908. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, 1932, s. 145, 188, 207. Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, I, s. 434 f. (H. P. Hanssens tale i landdagen 29.2.1908).
- 233 Ordret gengivelse findes i bogen »20. Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe«, Leipzig 1910, s. 306 ff.
- 234 Die Nordmark, 1907, nr. 4; Hahn. 2.11.1907.
- 235 Alldeutsche Blätter, 14.9.1907.
- 236 Ernst Hasse: Deutsche Politik. Erster Band: Heimatpolitik. I: Das Deutsche Reich als Nationalstaat. II: Besiedelung des deutsche Volksboden. III: Deutsche Grenzpolitik. IV: Die Zukunft des deutschen Volkstums. (1905-07).
- 237 Sonderburger Zeitung 28.10.1907.
- 238 Modersmålet 12.11.1907.
- 239 Schleswiger Nachrichten 30.11.1907.
- 240 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 241 Sst.
- 242 Gottorp. Abt.301, nr. 2294.
- 243 RA.Danica-fot. Spole 77. DZA, Merseburg; Rep. 77. Tit. 4030, nr. 8. Indbretning 31.12.1907 til indenrigsministeren.
- 244 RA.Danica-fot. Spole 118. DZA, Merseburg; Rep.77. Tit. 4030. Nr. 117.
- 245 Sst.
- 246 S.Gr. 18.10.1907.
- 247 Se især Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937, I, 1938, s. 335 ff.
- 248 M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, 1910, s. 272.
- 249 Udgår.
- 250 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv. II, 29. Brev fra Hahn 13.2.1908.
- 251 Flensburger Nachrichten, 19.1.1908.
- 252 RA.Danica-fot. Spole 77, Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 8.
- 253 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv II, 29.
- 254 Sst.
- 255 S.Gr. 6.4.1908.
- 256 S.Gr. 28.4.1908.
- 257 Die Nordmark, 1908, nr. 2.
- 258 S.Gr. 28.4.1908.
- 259 Se Mogens S. Mogensen anf. sted – se note 338.
- 260 Gottorp. Abt.301, nr. 2326. S.Gr. 5.6.1908.
- 261 S.Gr. 3., 4., 5., 9.6. 1908.
- 262 DZA, Merseburg. Rep. 120. AV.Fach 3. Nr. 31. Vol.6 Indb. 21.7.1908.
- 263 Referat i Die Nordmark, 1908, nr. 3 og S.Gr. 5., 7. og 8.7.1908.

- 264 Die Nordmark, 1908, nr. 2.
- 265 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv, II, 29. Hahn 21.7.1908.
- 266 RA.Danica-fot. Spole 27. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 8.
- 267 RA.Danica-fot. Spole 118. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 118.
- 268 Alldeutsche Blätter 7.8.1908.
- 269 20 Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe, Leipzig, 1910, s. 358 ff.
- 270 Hejmdal 27.10.1908 (efter Lübecker Generalanzeiger).
- 271 Die Nordmark, 1909, nr. 1.
- 272 S.Gr. 25.9.1908.
- 273 S.Gr. 30.9. og 1.10.1908. Se endv. DZA, Potsdam: Reichskanzlei. Parteien 1⁷.
Dänen II.
- 274 RA.Danica-fot. Spole 77. DZA, Merseburg: Rep.77. Tit. 4030. Nr. 8 (også kilde
til det følgende).
- 275 DZA, Potsdam; Reichskanzlei-Parteien 1⁷-Dänen. II. RA.Danica-fot. Spole 77.
DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030, nr. 9. Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 276 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv. II, 29.
- 277 DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 118.
- 278 RA.Danica-fot. Spole 119. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 119.
- 279 DZA, Merseburg: Rep.77. Tit. 4030. Nr. 118.
- 280 RA.Danica-fot. Spole 119. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 119.
- 281 RA.Danica-fot. Spole 118: DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit.4030. Nr. 117.
- 282 RA.Danica-fot. Spole 119. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 120.
- 283 Die Nordmark 1909, nr. 1.
- 284 S.Gr. 28.2.1909.
- 285 S.Gr. 14.5.1909.
- 286 Herom S.Gr. 26.3., 6.4., 4.5., 5.5.1909, 9.1.1911, samt Franz v. Jessen: Haandbog
1900-1918, 1938, s. 107-109.
- 287 RA.Danica-fot. Spole 120. DZA, Merseburg: Rep.77. Tit. 4030. Nr. 124.
- 288 RA. Udenrigsmin. 7E.54.
- 289 Se især H. P. Hanssen: Gustav Johannsen som parlamentariker, i Fra Kampaarene,
I, 1927, s. 79 f. og Sjø MSkr. 1949 s. 5-7.
- 290 RA. Aage Friis' privatarkiv. Brev fra 5.6.1905.
- 291 S.Gr. 28.9.1908.
- 292 S.Gr. 24.9.1908.
- 293 S.Gr. 4. og 6.12.1907.
- 294 Gottorp.399. Strackerjans privatarkiv. I, 5. Breve fra Jürgensen 19.6., 23.6. og
6.7.1908.
- 295 RA. U.M. 7E, 67.
- 296 RA. U.M. 7E, 51.
- 297 Hejmdal 29.12.1909.
- 298 Se S.Gr. 6., 8., 26., 27.10.; 4., 5., 6., 9.11.; 1., 8.12.1908.
- 299 Hejmdal 16.11.1908.
- 300 RA.Danica-fot. Spole 77. Rep.77. Tit. 4030. Nr. 8.
- 301 Hejmdal.4.2.1909.
- 302 Se Sdj.Årb. 1976, s. 135, brev af 15.2.1910.
- 303 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, s. 253.
- 304 Om byrådsmødet 22.12.1908 og drøftelserne desangående.
- 305 Se S.Gr. 8.1.1909.

- 306 S.Gr. 11.1.1909.
- 307 Hejmdal 14.1.1909.
- 308 S.Gr. 14.1.1909.
- 309 Gottorp Abt.301, nr. 2326.
- 310 Om dennes oprettelse se S.Gr. 11., 12., 15., 18., 21.1. og 4.2.1909. Hejmdal 18.1.1909. – Gottorp. Abt.399. Ortmanns privatarkiv.
- 311 S.Gr. 25.1., 19.2., 8. og 16.3.1909.
- 312 Die Nordmark, 1909, nr. 1. – S.Gr. 8.2.1909.
- 313 Gottorp.399. Schifferers privatarkiv. Nr. 5 c.
- 314 S.Gr. 28.2.1909. Fr. v. Jessen: Haandborg i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I, 1900-1918, s. 438 ff.
- 315 Gottorp. Abt. 399. Schifferers privatarkiv, 5 c.
- 316 S.Gr. 8.5.1909.
- 317 S.Gr. 23.3.1909.
- 317a Die Nordmark, 1909, nr. 2.
- 318 S.Gr. 22.6. og 2.7.1909.
- 319 Gottorp. Abt.301. Nr. 2326.
- 320 S.Gr. 14.5.1909.
- 321 S.Gr. 30.6.1909.
- 322 Die Nordmark, 1909, nr. 3. – S.Gr. 5.7. og 9.7.1909.
- 323 S.Gr. 22.6.1909.
- 324 Johannes Tiedje: Die Zustände in Nord-Schleswig. Marburg, 1909, s. 34 ff. og 98 ff.
- 325 Jens Holdt: Johannes Tiedje, i Sønderjyske Årbøger, 1960, s. 120-122. Schl.-Holst.-Lauenb. Kirchen- und Schulblatt, 1909, 23.10.
- 326 S.Gr.26.8.1909.
- 327 RA.Danica-fot. Spole 77. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 9.
- 328 S.Gr.9., 17., 19., 24.7.; 4., 5., 6., 8.9.8.1909. – Hejmdal 17.7.; 3., 4., 5., 6., 9.8.1909. – Die Nordmark, 1908, 15.8. – RA.Danica-fot. Spole 77. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 9.
- 329 20 Jahre alld deutscher Arbeit und Kämpfe. Leipzig 1910, s. 401 ff.
- 330 DZA. Potsdam. Reichskanzlei 1900-1918. Parteien I", Alld deutsche, Band 1.
- 331 Om Schmidt bla.: Karl Alnor: Johannes Schmidt-Wodder. Neumünster 1929, og Johs. Schmidt: Von Wodder nach Kopenhagen, von Deutschland zu Europa. Flensburg, 1951.
- 332 S.Gr. 18.6.1906.
- 333 Hejmdal 19.6.1906.
- 334 Hejmdal 13.9.1909.
- 335 S.Gr. 29.10.1909.
- 336 Die Nordmark 1909, nr. 4. – S.Gr. 8.11.1909.
- 337 S.Gr. 26.11.1909.
- 338 Mogens S. Mogensen: Det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer. Utrykt specialeafhandling. Århus 1976, s. 103 og appendix 7. – S.Gr. 11.2.1910.
- 339 S.Gr. 9., 13., 16., 22.12.1909.
- 340 RA.Danica-fot. Spole 78. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030, nr. 10.
- 341 Hejmdal 7.12.1909.
- 342 Die Nordmark, 1908, 1909, 1910, nr. 2.

- 343 Gottorp. Abt. 301, nr. 2326.
- 344 S.Gr. 19.10.1911.
- 345 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, EC: Schmidt 1.9.1911.
- 346 Sst. Schmidt 19.1.1914.
- 347 Karl Alnor: Johannes Schmidt-Wodder, 1929, s. 51.
- 348 Stimmen aus Nordschleswig. 1910, 1. hefte. J.Schmidt: Unser Programm (s. 4).
- 349 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, B, nr. 3.
- 350 Die Nordmark 1910, nr. 1.
- 351 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, Ea: Brev fra Vogel til Schmidt 19.3.1910.
- 352 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv, Cc 13, Ea: brev af 23.4.1910.
- 353 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, F.
- 354 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, Ea: breve af hhv. 7. og 8.9.1910.
- 355 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, F.
- 356 S.Gr. 7.11.1910.
- 357 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, F.
- 358 Die Nordmark, 1911, nr. 1.
- 359 S.Gr. 23. og 27.11.1910.
- 360 Apenrader Tageblatt. 5.12.1910.
- 361 S.Gr. 17., 18., 19.1.1911.
- 362 S.Gr. 13. og 14.2.1911.
- 363 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, Eb.
- 364 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 365 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, F.
- 366 Karl Alnor: Johannes Schmidt-Wodder, 1929, s. 55. – Die Nordmark 1911, nr. 2.
- 367 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 368 Hamburger Nachrichten 6.3.1911.
- 369 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, 1932, s. 359.
- 370 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, Ec: Brev fra Schmidt 18.3.1911.
- 371 Sst., brev 21.3.1911.
- 372 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv, II, 29. Breve fra Hahn 22.3, 23.3., 11.4.1911.
- 373 S.Gr. 8.5. og 10.5.1911.
- 374 S.Gr. 10.5. og 11.5.1911. – om mødet den 8.5. se Jens Holdt: Johannes Tiedje, i Sdj.Årb.1960, s. 128 f.
- 375 S.Gr. 3.6.1911.
- 376 Die Nordmark, 1911, nr. 3.
- 377 Sst.
- 378 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, F.
- 379 Die Nordmark 1910, nr. 3, tillæg.
- 380 Gottorp. Abt.399. Ortmanns privatarkiv.
- 381 RA.Danica-fot. Spole 78: DZA, Merseburg: Rep. 77, Tit. 4030, nr. 10.
- 382 Die Nordmark, 1911, nr. 1.
- 383 Hejmdal, 8.2.1910.
- 384 Dybbøl-Posten, 28.9.1911.
- 385 Landesbibl.Kiel. Fredsforeningens arkiv. Cc 13, Eb.
- 386 S.Gr. 27.3.1909.
- 387 S.Gr. 6.10.1909.

- 388 S.Gr. 6.4.1910.
- 389 Gottorp. Abt.301, nr. 2326. Brev af 15.7.1910.
- 390 LA. Protokol for Den tyske Forenings afdeling i Hellevad, 1903-14, foreningsarkiv nr. 49.
- 391 Gottorp. Abt. 399. Ortmanns privatarkiv. Den tyske Forenings protokol.
- 392 Om de tyske højskoler i Nordslesvig: RA Danica-fot. Spole 121. DZA. Merseburg: Rep.77. Tit. 4030. Nr. 126 og 127. Endv.: Egon Trümperer: Nationale Fachschulen und Volks-Hochschulen; og Täubner Gewerbliches und Kaufmännisches Fortbildungs- und Fachschulwesen, begge i Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch, 1920.
- 393 RA.Danica-fot. Spole 120. DZA, Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 124. – DZA. Merseburg. Rep. 120. A V. Fach 3. Nr. 31. Bd. 7 (indb. 20.10.1913).
- 394 Die Nordmark 1909, nr. 1 – 1912, nr. 1.
- 395 Sst. Brev ÷.
- 396 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 397 RA.Danica-fot. Spole 78: DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 11.
- 398 Gottorp. Abt.399. Strackerjans privatarkiv. Brev fra Hahn 22.3.1911.
- 399 Gottorp.Abt.301. Nr. 2326.
- 400 S.Gr. 4.7.1910.
- 401 S.Gr.9.5.1910. Die Nordmark, 1910, nr.2.
- 402 S.Gr. 14.5.1910.
- 403 S.Gr. 4.7.1910. Die Nordmark 1910, nr. 3.
- 404 Ap.Tbl. 8.11.1911. Die Nordmark, 1911, nr. 4.
- 405 Frantz v. Jessen: Haandbog 1900-1918, s. 465.
- 406 RA.Danica-fot. Spole 78. DZA. Merseburg. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 11.
- 407 RA.Udenrigsmin.7E.87. – Offentliggjort i uddrag i Folkert Krieger: Deutsche-dänische Beziehungen 1901-1914, 1974, s. 357-361.
- 408 RA.Udenrigsmin. 7E. 46. Brev af 10.9.1911.
- 409 S.Gr. 11.1.1910.
- 410 S.Gr.24.1.1910.
- 411 Die Nordmark, 1911, nr. 3.
- 412 Hamburger Nachrichten 25.10.1910. S.Gr. 26.10.1910.
- 413 Alldeutsche Blätter, 1911, s. 310 f.
- 414 Die Nordmark, 1911, nr. 3. Jfr. S.Gr. 9.10.1911.
- 415 RA.Udenrigsmin. 7E 81 og 96.
- 416 S.Gr. 10.12.1912.
- 417 S.Gr. 9.7.1913.
- 418 S.Gr. 30.4. og 1., 3. og 4.5.1912.
- 419 Nicolai Svendsen: Kampen om Jorden, i Franz v. Jessen: Haandbog ... 1900-1918, s. 112 ff. Erik Strange Petersen: Foreningen af 5. oktober 1898, i Sdj.Årb. 1972, s. 130 f. W. Fritz: Das landwirtschaftliche Kreditwesen, i Schl.-H. Jahrbuch, s. 107 ff.
- 420 S.Gr. næsten daglig fra 6.5.-7.6.1912.
- 421 DZA.Potsdam. Reichskanzlei. Dänen II 1.
- 422 S.Gr. 13.12.1912 og 20.3.1913. – RA.Udenrigsmin., 7E, nr. 108. – H. P. Hansen: Et Tilbageblik, IV, s. 98 og 178.
- 423 Nicolai Svendsen: Kampen om Jorden, i Franz v. Jessen: Haandbog ... 1900-1918, s. 117.

- 424 RA.Danica-fot. Spole 81. DZA. Merseburg: Rep.77, Tit. 4030, nr. 15.
- 425 G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, 1970, s. 280 f.
- 426 RA.Danica-fot. Spole 82. DZA, Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 17. – Franz v. Jessen: Haandbog ... 1900-1918, s. 505.
- 427 RA, som ovenfor.
- 428 Sst.
- 429 DZA, Merseburg. Rep. 120. A V. Fach 3. Nr. 31. Bd. 7.
- 430 Gottorp. Abt.301, nr. 2229.
- 431 Gottorp. Abt.301, nr. 4924.
- 432 RA.Danica-fot. DZA. Merseburg: Rep. 77, Tit. 1111. Nr. 9, Bd. 3.
- 433 Die Nordmark 1912, nr. 2.
- 434 Gottorp.Abt.301, nr. 2326.
- 435 S.Gr. 13.11.1911.
- 436 S.Gr. 2.12.1911.
- 437 Hmd. 11.1.1912.
- 438 S.Gr. 12.12.1911.
- 439 S.Gr. 23.1.1912.
- 440 Landesbibl.Kiel. Friedensverein. Cc 13. A.6. Vogel til Schmidt 7.3.1912.
- 441 Landesbibl.Kiel. Friedensverein Cc 13. F (protokol) og A. 6 (Schmidt til Vogel 12.2.1912). – S.Gr. 15.2.1912.
- 442 Stimmen aus Nordschleswig: 1911/12, hefte 4, s. 162 ff.
- 443 Die Nordmark, 1912, nr. 3. – Ap.Tbl. 9.7.1912.
- 444 Gottorp. Abt.301. nr. 2326. Brev fra Hahn til v. Bülow. 5.7.1912.
- 445 S.Gr. 26.3.1912.
- 446 S.Gr. 28.10.1912.
- 447 Nordschleswig, 1.2.1913.
- 448 S.Gr. 24.1.1913.
- 449 S.Gr. 17.2.1913.
- 450 S.Gr. 7.4.1913.
- 451 S.Gr. 9.12. og 21.12.1912.
- 452 S.Gr. 7.1. og 25.2.1913.
- 453 S.Gr. 26.7., 5.8., 9.8.1912.
- 454 S.Gr. 19.12.1912 og 19.2.1913.
- 455 Ap.Tbl.5.5.1913.
- 456 Hejmdal 8.4.1913.
- 457 Hejmdal 23.4.1913.
- 458 Hejmdal 25.4.1913.
- 459 S.Gr. 29.4.1913.
- 460 S.Gr. 9.5.1913.
- 461 S.Gr. 10.5.1913.
- 462 S.Gr. 28. og 29.5.1913.
- 463 Nordschleswig, 1.6.1913.
- 464 Landesbibl.Kiel, Friedensverein, Cc 13, F. Protokollbuch 21.5. og 11.6.1913.
- 465 Die Nordmark, 1913, nr. 3.
- 466 Gottorp. Abt.301, nr. 2326.
- 467 Sst.
- 468 S.Gr. 19.8.1913.
- 469 Her efter S.Gr. 23.8.1913.

- 470 DZA, Merseburg. Rep. 120. A V. Fach 3. Nr. 31, bd. 7: Zeitungsberichte 1911-18.
 471 Sst.
 472 S.Gr. 4.11.1913.
 473 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, s. 122 ff.
 474 H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, s. 131.
 475 Nordschleswig, 15.11.1913.
 476 Die Nordmark, 1914, nr. 1, men her i noget omredigeret skikkelse.
 477 Udgår.
 478 Gottorp. Abt.301, nr. 2398.
 479 Sst.
 480 S.Gr. 5.12.1913.
 481 Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 396. Deltagertallet er de af politi-
 et oplyste, se Gottorp. Abt.301, nr. 2398.
 482 Nordschleswig, 1.1.1914.
 483 Die Nordmark, 1914, nr. 1.
 484 Die Nordmark, 1914, nr. 1.
 485 RA.Danica-fot. Spole 82. DZA. Merseburg: Rep. 77. Tit. 4030, nr. 17.
 486 S.Gr. 9.2.1914.
 487 S.Gr. 27. og 28.5.1914.
 488 Flensburger Norddeutsche Zeitung 25.2.1914. S.Gr. 26.2.1914.
 489 S.Gr. og Hejmdal 16.4.1914.
 490 S.Gr. 25., 27., 28.4. Hejmdal 25., 27., 29.4.1914.
 491 Die Nordmark, 1914, nr. 2.
 492 S.Gr. 19.5.1914.
 493 S.Gr. 6.7.1914.
 494 Nordschleswig, 15.7.1914.
 495 Schleswig-Holst. Landesbibl.Kiel. Friedensverein, Cc 13, A 12: Brev fra Vogel
 18.1.1914.
 496 Sst. Brev fra Schmidt 26.1.1914.
 497 Nordschleswig, 15.8.1914.
 498 Nordschleswig, 15.9.1914.
 499 S.-H.Landesbibl., Kiel, Friedensverein Cc 13, A 13. Schmidt til Vogel 11.8.1914.
 500 Gottorp. 399. Strackerjans privatarkiv. II, 29.
 501 Gottorp. 399. Strackerjans privatarkiv. II, 51.
 502 LA. Haderslev amtsret. nr. 449.
 503 Die Nordmark, 1913, nr. 1.
 504 A. Lorenzen: Kulturarbejd i Nordschleswig. Haderslev, 1909, s. 4.
 505 Hejmdal 21.7.1910.
 506 Hejmdal 26.7.1910.

Personregister

- Ahlmann, Ludwig 164f, 228
Alexandersen, Johan, advokat, Sønderborg 144
Amundsen, Roald 226
Bachmann, Karl Asmus, amtsretsråd, Haderslev 28f, 40, 76
Badenhop, seminarirektor, Haderslev 213
Becherer, Johann Karl Adolph 85, 88f, 105f, 113, 123, 133, 149f, 240
Berntsen, Klaus 150
v. Bethmann-Hollweg 110, 114, 117, 155, 164, 171f, 197, 199, 234
v. Bischoffshausen, regeringspræsidentens stedfortræder 35
Bismarck 9-12, 14, 23, 47f, 54f, 65, 243
v. Bonin, Joachim 34ff, 52
v. Bülow, Bernhard 47, 85, 112, 114, 120, 150f, 153, 171
v. Bülow-Bossee, Detlev 117f, 121-28, 130, 133, 137-39, 142-56, 162, 165, 171, 177, 189-97, 200, 206, 220f, 229, 232
v. Caprivi, Leo 27, 33, 46ff
Castens, Adolf, seminarirektor Haderslev 25f,
Christensen, Frederik 194
Christensen, I. C. Venstrepolitiker 110
Christiansen, Sivkro, Bedsted 103
Christiansen, A. rektor, Åbenrå 92
Class, Heinrich, altysk formand 172, 203
Clausen, H. V. 40
Clausen, Julius amtsforstander 119
Cornelsen, C. Ravsted 23
v. Dallwitz, Johann indenrigsminister 190, 197, 199f, 204, 206f, 226, 229
Delbrück, Paul 183
v. Dewitz, Kurt 112-17, 120
Dryander, Gottfried Ernst 106-08, 137f, 144, 148-50, 179, 184, 189, 194, 196f, 200, 206, 208, 210, 222f, 224-26, 231, 240
dr. Duus, Flensborg, medl. af landd. frisinget 140
Döring, Paul Eugen 21, 29, 228
Düfing, professor, Kiel 222
Erichsen, Justus, gdr. Fårgård v. Løgumkloster 240
Erichsen, Sophus, advokat, Haderslev 240
Ernst Günther, hertug 123, 148, 151, 166, 197, 205, 230, 233
v. Eulenburg, Botho 77
Filskov, Tycho 228
Finnemann, C. F. + Niels 121, 128
Fischer, Frederik 9
Francke, Ed. 23
Friis, Aage 84, 110, 156f, 160f, 200
Frymann, David 203
Frölich, Werner 25f, 28, 30, 35, 39, 49, 58, 99
Fuglsang, Chr. brygger, Haderslev 164
Fürsen, Ernst 23
Geiken, borgmester, Løgumkloster 23
Gottfriedsen, Nis Simon, provst 50
Grau, Andreas 150
Groos, præst, Hamburg 185
Graef, gymnasielærer, Flensborg 175, 180, 182
Gröndahl, Christen 193
Hahn, J. H. II, 64, 76, 79, 81, 85-87, 89f, 93-105, 108, 110f, 114-52, 155-66, 170-77, 180-86, 188-202, 209-41
Hammerstein, Hans, indenrigsminister 109
Hansen, retsassessor, Toftlund 26, 39, 45, 50 ,
– Andreas, gdr. Petersholm 92
– Hugo, landsdommer, Flensborg 175
– Jakob, gdr. Tinglev 191
– Jørgen, kredslæge, Haderslev 175, 179, 197, 211, 219
– Nis Peter, gdr. Duborg ved Tinglev 240
Hanssen, H. P. 21, 64, 70, 84, 86, 91, 109-10, 115, 133, 140-43, 149, 161-62, 183, 190, 224
Hasse, Ernst, professor, altysker 135
Hauser, Oswald 11, 12
Hegermann-Lindencrone, Johan Henrik 202
Heinrich, prins 83
Hemmersam, Bruno 145

- Henckel von Donnersmark, Victor 150
 Henningsen, H. gdr. Nautrupgård 76
 – Hans, gdr. Lertegaard 240
 Herrfurth, Ernst Ludwig indenrigsminister 37, 47
 Herting, Adolf realskoledirektør Åbenrå 144, 161, 175
 Hinrichsen, Jep, Øster Terp, 23, 29, 40, 77, 91f, 97, 103, 108, 144
 Hoff, Ferdinand landdagsmand 165
 Hoffmann, Max, preuss. general 65
 Husen, bygmester Skærbæk 51
 Hörlyck, gdr. Øbjerg v. Arrild 45, 51
 Iwersen, lærer Haderslev 240
 Jacobsen, advokat Hamborg 240
 – amtsforstander, Als 207
 Jacobsen, Johannes, præst, Skærbæk I, II, 15, 22-33, 38, 42f, 45, 49, 54-65, 71-72, 76, 79, 81, 86f, 97, 105f, 134, 172, 204
 Janke, Theodor, redaktør, 94, 107
 Jebsen, H. gdr. Felsted 175
 – Jacob 92, 114, 125, 130, 175, 188, 241
 – Michael 29, 40, 42, 51, 65, 76f
 Jessen, Jens 21, 115
 – Ludwig Owe, præst, Vilstrup 52
 Johannsen, Gustav 28, 88
 – Peter Møller, præst, Tinglev 30, 49
 – Sophienhof 154, 164, 233
 Jürgensen, frk. Stubbæk 175
 – Christian Jacob 157-163, 165f, 169, 241
 Kaftan, Theodor 13, 72
 v. Kiderlen-Wächter, Alfred, udenrigsminister 197, 200, 202
 Kjer, Peter, amtsforstander 144
 Klinker, P. amtsforstander, Nordborg 92, 240
 Koch, Peter Chr. 9
 v. Koszierowski, Dolega 109, 117, 149
 Krause, amtsforstander, Toftlund 50
 Krey, Johan, læge, Sønderborg 144, 211, 216f, 220
 Krieger, Ph. forstander, præparandanstalten, Åbenrå 147
 Kähler, Julius, redaktør 160f
 v. Köller, Ernst Matthias 47f, 59-72, 74, 79, 82, 85, 95, 97, 150, 205, 219
 la Motte, C. F. red. af Sonderburger Zeitung 144
 Lassen, Aksel II
 Lassen, Hans 28
 Leonhart, Johannes, rigsdagsmand 151, 160, 162
 Leppien, Jörn-Peter III
 Lindemann, amtsdommer 59, 63, 65, 81
 Lorenzen, Andreas, lærer, Gråsten 170, 240
 – Georg, Refsø 89, 105
 Lorentzen, Jürgen 92
 Lütken, L. C. F. 112, 117
 v. Locbell, Friedrich Wilhelm, rigskancelliets chef 139
 v. Löw, Hugo Philipp, landråd Haderslev 240
 Macke, Reinhold 25f, 28f, 32, 39-41, 44, 49, 51-53, 58f, 62, 70f, 76, 85, 88, 144
 Mahlke, Heinrich 92
 Martens, Chr., sanitetsråd, Haderslev 114, 124, 130, 143, 147, 151, 165, 182, 188, 196, 213, 219, 240
 Mauve, Karl 30, 38, 41, 43-45, 49-51, 54, 56, 62, 85
 Metger, landdagsmand, Flensborg 125
 Meyer, amtsforstander, Skodborg 208
 – fhv. skatteinspektør, Haderslev 28, 59
 Moltke, Carl 84, 110
 v. Moltke, Friedrich 84, 142f, 146, 148-50, 152-54, 161, 164, 170f, 200, 239
 – Helmuth 112, 117
 Momsen, Bendix, Store Tønde 23
 Mørk-Hansen, Mourits 56
 Naumann, Friedrich 183
 Neergaard, Niels 150
 Neuber, Gustav, Kiel 228, 233
 Nielsen, Cathrine Marie 64
 Nissen (Vibøge), Nis 165
 Ohlsen, A., økonomiråd, Stendetgård 85
 Petersen, rektor, Løgumkloster 99, 103, 225
 – Jakob, gdr. Allergaard 240
 Pfeffer, Emil, landråd Flensborg 118f, 137
 v. Platen, overpræsialråd 92, 94f, 96, 98, 108
 Prah, Fr. amtsforstander, Kliplev 37, 137
 – H-S. Gl. Haderslev 168
 Raab, Friedrich, antisemitisk kandidat,

- Åbenrå 92f
- Raben, Johann Friedrich, dr. med., Haderslev 26
- Radbruch, amtsforstander, Skærbæk 49-50
- Rade, Martin III, 166, 180-83, 191
- Rantzau-Rastorff, Chr. 123f, 134, 155, 171, 197, 205, 209, 228, 230, 233, 240
- Reiff, E. J. H., amtsforstander, Bredebro 23, 37
- Renner, Karl 173
- Resen-Smith, redaktør, Åbenrå 27
- Reuter, Elisabeth, Tinglev 194
- Reventlow-Altenhof 164
- Reventlow-Damp, R. 228
- Reventlow, E. 134
- Reventlow-Preetz 54
- v. Rheinbaben, Georg 154
- Ries, Thomas 161
- Ritter, Peter, advokat, Tønder 162
- Rogge, Friedrich, landråd, Tønder 162f, 193
- Rubin, Marcus 201
- Sach, August 19, 28
- v. Scheel-Plessen, Carl 11f, 117
- Schifferer, Anton, rigsdagsmand 154, 162, 164f, 204f, 206, 210, 219, 228, 233
- Schindelhauer, Gustav Adolph Carl, borgmester, Haderslev 203
- Schlaikjer, Erich 183, 210, 216, 241f
- Schmidt, »amtsdiener«, Skærbæk 45
– Johannes 15, 161, 168, 172-75, 178-85, 191, 193, 210-12, 214, 216, 219, 224, 229, 235, 242
– Niels 172
- Schreiber, Arthur, landråd, Haderslev 25, 27, 32-34, 37-38, 50
- Schröder, Nis Ankjer 59, 117, 133, 137, 188, 221, 223, 235, 240
- Schütze, Uwe, bogtrykker, Haderslev 26, 28, 30, 58, 133, 188, 240
- Schwartz, Hermann 21f, 25, 27, 29f, 54, 58f, 65, 70, 72f, 76, 81, 85f, 88
- v. Schön, udenrigsminister 170f, 200
- Skau, P. 21
- Spanuth, F. 90, 106, 146
- Spethmann, Wilhelm, Eckernförde 165
- Stamp, Katrine, enke, Skærbæk 63
- v. Steinmann, Georg Frantz Max, overpræsident 20, 25, 27-28, 37, 45f, 49-51, 62, 65
- Stemmer, Gustav, stiftamtmand, Ribe 200
- Strackerjan, Karl Eginhard III, 73, 75, 80, 88f, 114, 118, 122-30, 132-33, 141, 143-44, 150-51, 158, 160-61, 169-70, 174, 177, 183, 189f, 196-97, 204, 210, 239, 240
- Stölting, gymnasielærer, Sønderborg 144, 148
- Svensson, Adolf 191f
- Sönnichsen, digegeve 163
- Thamsen, H. N. 162f
- Thomsen, lærer, Bredebro 147
- Thyssen, M., gdr. Gånsager 175
- Tiedje, Johannes 166-170, 173, 181, 183, 190, 210, 237, 241
– Theodor 181
- Timmermann, Peter 45, 50, 157
- v. Tirpitz, Alfred 47
- Todsén, Hermann, overborgmester, Flensborg 165, 205, 228, 233
- Tonnesen, Hans, Hopttrup 168, 175
- v. Trott zu Solz, August, kultusminister 175f
- Trümpener, Egon 190, 197
- Tränckner, Chr. 216
- v. Tschirschnitz, A. Fr. T. 64, 91f, 94, 96, 111, 144, 146, 148, 196
- Tøgesen, Jacob, formand f. frisindede, Åbenrå 218
- Ukert, Hans, regeringspræsident, Slesvig 207, 222f, 225f, 228
- Ulderup, Jürgen Petersen, kaptajn, Åbenrå 240
- v. Usiar, José R. P. A. 36, 52, 54, 59, 91-95, 105-08, 111, 124, 156, 165, 196, 197-98
- Verrier, Paul 207
- Versmann, Johannes, borgmester, Hamburg 65
- Vierth, Max Ludwig, apoteker, Sønderborg 144, 216, 240
- Vogel, Karl, præst, Holbøl 175, 180, 182-84, 191, 193, 235
- v. Waldersee, Alfred, general-oberst 65
- Wetzel, A. 58

Wiemer, O. 91, 107
Wilckens, A. 159
v. Wildenradt-Krabbe, Margrethe 85
Wilhelm 2., 47, 67, 84, 109, 121, 151f,
190, 206
v. Wilmowski, Kurt 63, 82, 86, 88, 92, 94-
98, 104, 106, 109, 111-12
Witt, H. rektor, Sønderborg 144

Wohlenberg, Gustav, boghandler, Åbenrå
91
Wolgast, fr. 92, 93
Wommelsdorff, W. 35, 36, 40
Wrangel, Karl, general 65
Wurmb, H. 43
Wäger, C. F., Haderslev 26, 28, 59
v. Zedlitz, Robert, kultusminister 38, 47
Zimmermann, regeringspræsident 33